TARTALOM

Tanulmányok

Olosz Katalin
A Kriza-hagyaték nyomában 3

Szakál Anna
Aszfaltolvasztó kazánba hányt, szalonnasütéskor elpusztult, nyirkos pincében megpenészedett Kriza-kéziratok nyomában. Kísérlet a Gergely Pál konstruálta legenda lebontására 34

Czire Szabolcs
„Ha az Úr akarja és élünk…” (Jk 4,15) A dicsekvés bűne és kiváltsága a Jakab-levélben 55

Martin Rothkegel
Jacobus Palaeologus Konstantinápolyban (1554–1555 és 1573). Egy radikális antitrinitárius sikertelen reformpróbálkozásának levantei háttere (Fordította Pál János) 79

Molnár Dávid
Unitárius papok magatartása Kornis Borbála perében 102

Műhely

Farkas Emőd
Pohárköszöntő a Berde-serleggel 113

Balog Zoltán
A vallásszabadság napjára 116

Szószék – Úrasztala – Szertartások

Csécs Márton
Ébresztgetés 120

Mezei Csaba
Cselekvő boldogság 125

Kovács Sándor
A hit szabadsága: jog vagy kötelesség? 128

Könyvszemle

Gaal György: *A Házsongárdtól a Kismezőig. Kolozsvári sírkertek a XIX–XX. századból.* Kolozsvár, 2016, Exit Kiadó. 184 p. (Horváth Csaba). 133

Kovács Ábrahám (szerk.): *Vallási pluralizmus, vallásközi párbeszéd és kortárs ideológiák. Magyar protestáns teológiai kitekintések*. Budapest, 2013, Kálvin Kiadó. 267 p. (Rezi Elek) 139

Kivonatok 143

Olosz Katalin[1]

A Kriza-hagyaték nyomában

A Kriza-kutatást a kezdetektől fogva végigkísérte és megnehezítette az a körülmény, hogy a szakirodalomban meghonosodott és szívósan tartotta magát néhány kinyilatkoztatás-szerű megállapítás vagy megkonstruált történet, melyeknek hitelét, valóságtartalmát nem vonta senki kétségbe, noha nélkülöztek mindenféle bizonyítást vagy forrásokkal alátámasztható érvelést. Ezek a kijelentések és történetek első megfogalmazóiknak szakmai tekintélye vagy helyzeti előnye folytán axiómaként rögzültek a szakirodalomban, átöröklődtek az egymást követő kutatónemzedékekre, és sok esetben gúzsba kötötték nemcsak a kutatási szándékot, de még a Kriza János gyűjtőmozgalmáról s e mozgalom eredményéről való gondolkozást is.

Ilyen berögzült narratívum volt az is, melyet Gergely Pál konstruált a Magyar Tudományos Akadémia pincéjében rejtőző és általa megtalált Kriza-hagyatékról, mely Gergely – és az ő véleményét osztó Kovács Ágnes – szerint az 1880-as évek közepén került le a pincébe a Kisfaludy Társaság irataival és népköltési gyűjteseivel együtt. Az 1949 körül előkerült kéziratok egy részét azonban az Akadémia épületének átépítésén dolgozó munkások eltüzelték, más részét a gondatlan tárolás miatt a nyirkosság, penész és por rongálta meg vagy tette olvashatatlanná, de egy részét sikerült a szerencsés megtalálónak megmentenie és rendeznie. Jóllehet Gergely Pál nem volt néprajzkutató, még csak filológus sem,

[1] Olosz Katalin (1940, Kovászna) 1963-ban a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen magyar nyelv és irodalom szakos diplomát szerzett. Itt tanára, Antal Árpád hatására kezdett folklorisztikával foglalkozni, államvizsga-dolgozatát is a magyargyerőmonostori népköltészetről írta. Kezdetben a marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskola gyakornoka (1963–66), majd nyugdíjba vonulásáig a Román Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjában dolgozott kutatóként. Azóta is folyamatosan kutat, legnagyobb munkái az utóbbi években készültek el.

a későbbi, Krizával foglalkozó folkloristák – magamat is beleértve – hitelt adtak állításainak, mindenekelőtt annak a megállapításának, hogy az Akadémia pincéjéből előkerült Kriza-hagyaték korántsem teljes, mert hiszen jó nagy hányada megsemmisült.

Mivel a bizonyítékok nélküli narratívumot magam is elfogadtam, s a *Vadrózsák* második kötetéhez írt tanulmányban (Olosz K. 2013) és egy másik közleményben (Olosz K. 2014a) újra forgalomba hoztam, kötelességemnek érzem, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy a kötet megjelenése óta Szakál Anna megkezdte Gergely Pál konstrukciójának lebontását, meggyőzően érvelve amellett, hogy a „pincehistória" szerzője inkább mesemondó, mint szavahihető kutató.

A történetet többször elmesélő Gergely Pál állításainak hitelét Szakál Anna az által kérdőjelezte meg, hogy egymás mellé állította a különböző időben tett nyilatkozatokat. Az összehasonlításból egyértelműen kiderült, hogy ahányszor szóba került a pincébe rejtett Kriza-hagyaték története, Gergely Pál annyiszor mondott különböző, gyakran egymásnak ellentmondó dolgokat a kéziratok pincébe kerülésének és megtalálásának időpontjáról, a Kriza-hagyaték lelőhelyéről, a különböző kéziratos anyagok nagyságáról és állapotáról, a tárolás és a megtalálás körülményeiről vagy a megrongálódás mértékéről. Szakál Anna összegzése szerint „ennek a történetnek alig van állandó, változatok nélküli eleme. Az egyik ilyen biztosnak tekinthető pont, hogy a folklórszövegeket a Főtitkári Hivatal irataival együtt találták meg. A másik állandó elem az, hogy a pincébe való lekerülés idejét Arany László Akadémiáról való kiköltözéséhez köti Gergely Pál. E kettőn túl azonban minden más részlet leírásról leírásra változik." (Szakál A. 2016: 57)[2] A szövegváltozatok összevetésén túl, figyelembe véve azt a tényt, hogy a Kriza-hagyaték kéziratain nyoma sincs penésznek, valamint azt, hogy akadémiai iratok a második világháború idején is kerültek le a pincébe, Szakál Anna arra a következtetésre jutott, hogy „semmi bizonyíték arra, hogy a kéziratos anyag 1885-ben a pincébe került volna, de épp így arra sincs, hogy nem oda került. Ezért meg kell hagynunk mind annak a lehetőségét, hogy Gergely Pál esetleg egy olyan anyagot talált meg 1949-ben, amit csupán 5 évvel korábban, a háborús események miatt rejtettek el ott, mind annak, hogy valóban a 19. század vége óta ott rejtőző anyagra bukkantak az építkezések során" (Szakál A. 2016: 59)[3]. Következésképpen „[…] újabb források előkerüléséig is kellő fenntartással érdemes ke-

[2] Dolgozatom megírásakor Szakál Anna disszertációjának kézirata állt rendelkezésemre. Hivatkozásaim mind megtalálhatók Szakál Anna e lapszámban közölt dolgozatában is. Ezen idézet helye: 42. o.

[3] Lásd e lapszám 46. oldalát.

zelni Gergely Pál kijelentéseit, s mindazokat a megfogalmazásokat, amelyek csupán az ő információira támaszkodnak. A Kriza-hagyaték szempontjából pedig – mindaddig, míg más forrás esetleg ezt meg nem cáfolja – Gergely Pál és Kovács Ágnes kijelentését a kéziratok elégéséről és megpenészedéséről figyelmen kívül hagyjuk, s a jelenleg Pesten (az Akadémia kézirattárában és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában) megtalálható korpuszt úgy kezeljük, mint ami nagyjából mindazt tartalmazza, amit Kriza halála után Kolozsvárról folklórgyűjteményként Pestre küldtek." (Szakál A. 2016: 63)[4]

Szakál Anna okfejtése és érvelése arra sarkallt, hogy újra átgondoljam a Gergely Pál által megkonstruált történetet. Nem folytattam újabb kutatást, csupán újraolvastam eddigi feljegyzéseimet, és számba vettem azokat a mozaikkockákat, melyeknek összerakásából esetleg tisztultabb kép rajzolódhat ki a valóságos történésekről. Problémafelvetésem írott dokumentumokkal csak részben támasztható alá, nagyjából az eddig is ismert források/leírások szövegének mikrofilológiai elemzése által, illetve logikai úton konstruáltam meg a pincehistória egy újabb változatát, mely Szakál Anna következtetéseit némiképp módosítja ugyan, de alapvetően azt támasztja alá. A konstrukció három kérdéscsoport megválaszolásán alapszik. Ezek a következők: 1. Melyik intézménynek volt a tulajdonában a Kriza-hagyaték? 2. Egyszerre vagy külön-külön kerülhettek az Akadémia pincéjébe azok a kézirat-együttesek, melyekről Gergely Pál és Kovács Ágnes beszél? 3. Egy helyen vagy az akadémiai pince más-más részében tárolták azokat a kéziratokat, kézirat-együtteseket, melyekről ugyancsak Gergely Páltól és Kovács Ágnestől értesültünk?

Mielőtt megkísérelném a kérdések megválaszolását, szükségesnek látom újra áttekinteni, hogy mit tudtunk/mit tudtam 2012–13-ig (a *Vadrózsák* második kötetének megjelenéséig) Kriza népköltési hagyatékának sorsáról: mikor, hogyan került Pestre, ott hol helyezték el, hogyan és mikor került le a pincébe, milyen kézirategyüttesek társaságában találták meg?

A kéziratok Pestre kerüléséről először a *Székelyföldi gyűjtés* szerkesztői nyilatkoztak, mely szerint „Kriza hagyatékát nemes lelkű özvegye bocsátotta" rendelkezésükre (*MNGY* III. 1882: V). Gyulai Pál, amikor 1901-ben újra szóvá tette, hogy miként került hozzá a Kriza-hagyaték, úgy fogalmazott, hogy „Kriza János özvegye felküldötte hozzám a székely népköltést tárgyazó iratait" (Szakál A. 2012: 239). A hagyaték Pestre szállításához kétségtelenül szükség volt az özvegy beleegyezésére, a gyakorlati kivitelezést azonban Kriza fia és veje bonyolították le, azt követően, hogy 1875 nyarán Gyulai Pál lépéseket tett a hagyaték Pestre

[4] Lásd e lapszám 49. oldalát.

küldése érdekében. A népköltészeti anyagot Kriza Gyula válogatta ki, de nem lévén hozzáértő, nem rendezte. Mivel Kriza Gyulát hivatali okból még augusztusban elrendelték Kolozsvárról, Kriza vejére, Kovács Jánosra bízta a kéziratok elküldését. Kovács János 1875. október 4-én Gyulaihoz küldte a kéziratokat tartalmazó csomagot. A csomag tartalmát, a kéziratos anyag mennyiségét nem ismerjük (Szakál A. 2012: 213/95. sz., 2014/96. sz.; Olosz K. 2013: 41–43).

Kovács Ágnes szerint a kéziratokat Kriza özvegye „azon rendezetlen állapotban" „a Kisfaludy Társaságnak, a Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőinek" küldte fel (Kovács Á. 1956: 447).

Néhány évvel később Kovács Ágnes óvatosabban így fogalmazott: „A kéziratok Kriza János 1875-ben bekövetkezett halála után a Tudományos Akadémiához kerültek Arany László és Gyulai Pál kezébe, akik abban az időben a Magyar Népköltési Gyűjtemény köteteit szerkesztették" (Kovács Á. 1961: 260).

A Kriza-hagyaték pincébe kerülésének idejét és körülményeit a szakirodalom – Kovács Ágnes leírása alapján – egységesen 1885-ben jelölte meg, amikor „Arany László kiköltözött az Akadémia palotájából, s a kiköltözése utáni években a Kriza-hagyaték sok más kiadott és kiadatlan szöveggel együtt lekerült az Akadémia pincéjébe" (Kovács Á. 1956: 448; Kovács Á. 1961: 260).

Arról, hogy hogyan, és milyen kézirat-együttesek társaságában találtak rá a Kriza-hagyatékra, először Gergely Pál tájékoztatta a tudományos közvéleményt 1952-ben. Szűkszavú beszámolójában csak röviden érintette a megtalálás körülményeit, inkább a hatalmas kézirattömeg tartalmi vonatkozásaival foglalkozott. Tájékoztatója – lévén, hogy az *Ethnographiá*nak készült – elsősorban a folklórvonatkozású kéziratokról számolt be, melyek között a Kriza-hagyaték csupán egy tétel volt a különböző időből, különböző vidékekről és különböző gyűjtőktől származó rendezetlen kézirattömegben. „Az akadémiai könyvtár olvasótermeit, keleti osztályát és kézirattárát hatalmas költséggel újjáépítette népi demokráciánk kormánya – indítja cikkét a kézirattár akkori helyettes vezetője –. Az építkezés során a palota évtizedek óta érintetlen főtitkársági raktárait feltárva az ügyvitelre, gazdasági ügyekre s a tagok irodalmi működésére vonatkozó több ezer iraton kívül nagy mennyiségben kerültek elő népköltési gyűjtések kéziratai is" (Gergely P. 1952: 207). „A több mint hatezer lapnyi, részben ismeretlen, részben ismert, lelkes vidéki gyűjtőktől eredő népköltési anyagból" Gergely Pál csak a „nagyobb, fontosabb gyűjteséket" sorolta fel az *Ethnographiá*ban (Gergely P. 1952: 208). Három nagy egységet különített el a feltárt kéziratos gyűjtések köréből: az anyag egy része „gyaníthatóan az 1830-as években megindult országos *népdal- és mesegyűjtő mozgalom* (Cuczor[!], Toldy Ferenc, Erdélyi János kezdeményezése) eredményeként" került az Akadémiára, s a kéziratok „azóta is feldol-

gozatlanul, ismeretlenségben lappangtak" (Gergely P. 1952: 208). A második csoportba azokat a nagyobb, 50–200 oldalas kéziratcsomókat sorolta, melyek „az 1850 utáni időkből, Arany Lászlóék újabb gyűjtőmozgalma korából valók", a harmadik csoportban pedig „a népmesék, népszokások és gyermekjátékok nagyobb gyűjteményeit" sorolja fel, melyek közül – idézzük újból Gergelyt – „ki kell emelnünk Kálmány Lajos–Abonyi Lajos 413 nagy ívlapnyi kiadatlan mesegyűjteményének előkerülését. Előkerült Orbán Balázs 61 oldalas mese-kézirata és a másik nagy székely gyűjtő: Kriza János mesegyűjtésének több töredéke is" (Gergely P. 1952: 208). Gergely Pál nem mondja ki, de tulajdonképpen az első csoportban azokat a gyűjteséket említi, amelyeket az 1830-as években a Magyar Tudós Társaság kezdeményezésére küldtek be az Akadémiára lelkes gyűjtők, és amelyekből később Erdélyi János válogatott a *Népdalok és mondák* kötetei számára anyagot. A második csoportban emlegetett tételek minden bizonnyal a Kisfaludy Társaság 1863-as felhívása nyomán gyűjtött anyagot tartalmazzák, a harmadik pedig – úgy tűnik – intézményes felhívásoktól független gyűjteséket foglal magában. Gergely Pál ez utóbbiban említette Kriza János mesegyűjtésének „több töredékét".

Gergely Pál rövid, tényszerű tájékoztatását négy év múlva Kovács Ágnes kifejezetten Krizára vonatkozó három új információval egészítette ki. Részben azzal, hogy Pesten a Kriza-gyűjtemény a Kisfaludy Társasághoz került (Kovács Á. 1956: 447), részben azzal, hogy a Kriza-hagyaték pincébe kerülése szorosan összefügg Arany Lászlónak az Akadémia épületéből való kiköltözésével, s hogy a pincében a Kisfaludy Társaság egyéb gyűjtései között rejtőzködött és megrongálódott (Kovács Á. 1956: 448), harmadrészt pedig a Kriza-hagyaték leltárával (Kovács Á. 1956: 448). 1961-ben mindezeket azzal egészítette ki, hogy a Kisfaludy Társaság iratállománya, s benne a Kriza-hagyaték nem pusztán a penésztől-portól szenvedett károkat: a kosárszámra felhordott piszkos papírokból valamennyit elégettek az Akadémia épületének átépítésén dolgozó munkások (Kovács Á. 1961: 259).

Ha a fenti adatok/információk mozaikkockáit megpróbáljuk úgy összerakni, hogy közéjük illesztjük Szakál Anna és a magam kutatási eredményeit, úgy tűnik, reménykedhetünk abban, hogy a Kriza-hagyaték körül gomolygó köd oszlatásában sikerül egy lépéssel előbbre jutnunk. Térjünk vissza tehát ismét a kiinduló ponthoz, s próbáljuk meg szétbontani az összekuszálódott szálakat!

Nem sokkal Kriza János halála után, 1875 nyarán Gyulai Pál lépéseket tett a hagyaték Pestre küldése érdekében, s ezt követően a Kriza Gyula által szelektált kéziratos gyűjteséket Kovács János 1875. október 4-én elküldte Gyulainak. Ezen a ponton nyomban felmerülhet a kérdés: miért Gyulai volt az, aki szorgalmazta

a hagyaték Pestre küldését, miért Gyulaihoz és nem máshoz küldték a kolozsváriak Kriza népköltési hagyatékát? A válasz kézenfekvőnek tűnik: Gyulainál senki nem ismerte jobban a *Vadrózsák* gyűjtésének, az első kötet szerkesztésének, kiadásának történetét, senki nem tudott annyit a készülő második kötetről, Kriza szándékáról és gondjairól, mint Gyulai Pál. Ennyi azonban – megítélésünk szerint – korántsem indokolná Gyulai Pál közbenjárását a Kriza-hagyaték Pestre küldése ügyében. Sokkal inkább abban kell látnunk Gyulai szerepvállalásának mozgatórugóját, hogy nem magánemberként vállalta fel a Kriza-hagyaték gondját, hanem intézmény képviseletében. Méghozzá, meglehet, nem is egy, hanem két tekintélyes intézmény képviseletében: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának titkáraként és a Kisfaludy Társaság másodelnökeként.[5] Ismerve a későbbi történéseket – azt, hogy a Kriza-hagyaték „használhatónak" ítélt része a Kisfaludy Társaság *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatában látott nyomdafestéket –, hajlamossá tesz arra, hogy Gyulait a Kisfaludy Társaság nevében és érdekében cselekvő szereplőként lássuk a Kriza-hagyaték történetében. Ennek ellenére, úgy vélem, hogy Gyulai Pál akadémiai osztálytitkárként avatkozott be a Kriza-hagyaték további sorsának alakulásába/alakításába. Gondolom ezt azért, mert két hónappal Kriza halála előtt az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának 1875. január 18-i ülésén „indítványoztatott, hogy Kriza Jánosnak »Vadrózsák« című székely népköltési gyűjteménye vétessék fel az akadémiai kiadványok közé, […] Kriza János levelező tag szólittassék fel gyűjteménye beküldésére, s az osztály gondoskodni fog a becses munka mielőbbi kiadásáról."[6] Gyulai mint osztálytitkár minden bizonnyal ennek az akadémiai határozatnak igyekezett érvényt szerezni, annak jegyében/szellemében intézkedett. Így került a hagyaték még Kriza halálának évében Pestre, hol az Akadémia épületében helyezték el. Az viszont sem akkor, sem később nem tisztázódott, vagy legalábbis nyilvánosságot nem kapott, hogy melyik intézménynek a tulajdonába jutott a Kriza-gyűjtemény: az Akadémia kézirattárát gazdagította-e, vagy az Akadémia épületében működő Kisfaludy Társaság irattári állományát?

Ilyen körülmények között, s bizonyítékok hiányában az Akadémia pincéjéből előkerült Kriza-hagyatékot Kovács Ágnes egyértelműen a Kisfaludy Társa-

[5] Gyulai Pál 1870-től volt az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának titkára, a Kisfaludy Társaság másodelnöki tisztségét pedig 1873-tól 1879-ig töltötte be, mikor a Társaság elnökévé választották.

[6] A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 1875. IX. 9. Idézi Sebestyén Gyula 1911: 69. (*MNGY* XI. 1911: XVII.)

sághoz kötötte, feltehetően annak okán, hogy ez az intézmény adta ki a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatában Kriza gyűjteményének egy részét.

Kovács Ágnes tudott az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának fent idézett döntéséről (l. Kovács 1956: 447), mégis, mikor megszólalt a Kriza-hagyaték ügyében, határozottan azt állította, hogy „a kéziratokat Kriza özvegye azon rendezetlen állapotban […] a Kisfaludy Társaságnak, a Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőinek" küldte fel, akik a hagyatékból „29 balladát, 33 népdalt, 4 mesét, egy legendát és két helyi mondát közöltek is az *MNGY* III. kötetében" (Kovács Á. 1956: 447). Kovács Ágnes állítását, noha nélkülözött minden bizonyítékot, tényként fogadta el a szaktudomány, következésképpen azt is, hogy a Kriza-hagyaték a későbbiekben osztozott a Kisfaludy Társaság iratállományának sorsában a pincei száműzetéstől az 1949-es előkerülésig.[7] A „közös sors" Kovács Ágnes interpretációja szerint úgy valósult meg, hogy Kriza János gyűjteménye akkor került le a pincébe, amikor Arany László 1885-ben kiköltözött az Akadémia épületéből, s a lakásán maradt iratállományt levitték a pincébe (Kovács Á. 1956: 448). Az 1949-ben megtalált hagyaték esetleges hiányait pedig annak tudta be, hogy a munkások kéziratokat tüzeltek el, s emellett a gondatlan tárolás miatt a penész is sok kéziratot olvashatatlanná tett. A *Vadrózsák* második kötetének rekonstrukciója során azonban bebizonyosodott, hogy a pincéből előkerült Kriza-hagyaték hiányait nem föltétlenül a tűz és penész okozta: a hagyatéknak az a része, amit Gyulai Pál megbízásából Benedek Elek kiválogatott a *Székelyföldi gyűjtés* számára, elkerülte a pincei kalandot azon egyszerű oknál fogva, hogy nem került vissza a törzsanyaghoz.[8]

Benedek Elek válogató munkája révén még egy – eddig figyelmen kívül hagyott – információt tudunk meg a Kriza-hagyatékról. A *Budapesti Hírlap* hasábjain 1882. július 31-én publikált cikkében Benedek Elek az egyik budapesti lap (az *Egyetértés*) tudósítására reagálva cáfolja azt a híresztelést, hogy „a 'Vadrózsák' második kötetének megjelenését »maga az akadémia biztosította«".[9] „Ha tudná a cikkíró, hogy mit mondott ezzel! – kiált fel Benedek Elek –. Ha tudná, hogy ezt az állítólagos második kötetet egyetlen egy akadémikus se látta közelről, kivéve Kriza Jánost, de az is meghalt. Meghalt pedig 1875. márc. 19-én [helyesen: március 26-án]. *Kézirati hagyatéka csakhamar átment az Akadémia birtokába. Megtöltött egy egész szekrényt* (kiemelés tőlem: O. K.). Aztán egy pár év

7 Magam is így vélekedtem 2014-ben (Olosz K. 2014a: 271).

8 Minderről bővebben lásd Olosz K. 2013: 41–55, 70–77,

9 –K. [Benedek Elek] 1882. – A cikk újraközlése In: Perjámosi S. – A. Szála E. – Gazda I. 2006: 118. Innen idéztem Benedek Elek sorait.

múlva máris lehetett olvasni az újságokban, hogy az Akadémia sajtó alá rendezte Kriza *Vadrózsái*nak 2. kötetét. És én ismétlem, hogy e pillanatig még egyetlen akadémikus se tudja, még fogalma sincs róla, hogy mi van abban a kézirati hagyatékban. E sorok írójának volt alkalma keresztülböngészni a roppant kéziratthalmazt. Talált benne néhány balladát és dalt, egy-két mesét, melyek még nem jelentek volt meg, s melyek a Kisfaludy-társaság 'Magyar népköltési gyűjtemény' című vállalatának sajtó alatt levő 3. kötetében nemsokára napvilágot is látnak" (Perjámosi S.–A. Szála E.–Gazda I. 2006: 118).

A Kriza-hagyaték kiadástörténetének megismerése szempontjából kétségtelenül érdemes volna utánamenni Benedek Elek fenti, vagdalkozó utalásainak, pillanatnyilag azonban más vonatkozásban fontos számunkra ez a nyilatkozat. Benedek Elek mondta ki azt, amit eddig csak sejtettünk: az egész szekrényt megtöltő kéziratos hagyaték az Akadémia birtokába került, abból válogatott Benedek Elek „az Akadémia titkárának [vagyis Gyulai Pálnak] felügyelete alatt" (Perjámosi S.– A. Szála E.–Gazda I. 2006: 118).[10]

A Kriza-hagyaték jogállásának ismeretében – úgy vélem – fölülbírálásra szorul a megkonstruált pincehistória. Más hangsúlyt, más jelentést kapnak az eddig megfogalmazott vélekedések, s körvonalazódhat egyfajta megoldási hipotézis, netalántán maga a megoldás. Különösen fontosnak tartom Gergely Pál mértéktartó és tényszerű első tájékoztatójának (Gergely P. 1952) újraolvasását, melyben híre-pora nincs elégetett vagy penésztől megrongált kéziratoknak, nyirkos padlóra ömlesztett népköltési szövegeknek, kéziratok tüzénél olvasztott aszfaltnak, szalonnasütésnek, beomlott pincének. Van viszont benne pontos információ arról, hogy „az építkezés során a palota évtizedek óta érintetlen főtitkársági raktárait feltárva, az ügyvitelre, gazdasági ügyekre s a tagok irodalmi működésére vonatkozó több ezer iraton kívül nagy mennyiségben kerültek elő népköltési gyűjtések kéziratai is" (Gergely P. 1952: 207). Ez utóbbiak között szerepelnek Kriza János mesegyűjtésének „töredékei." Figyeljük meg: Gergely Pál nem találomra pincébe lehordott kéziratokról beszél, hanem az Akadémia főtitkársági raktárairól (többes számban!), melyekből akadémiai iratok és kéziratok sokasága, köztük népköltészeti gyűjtések kerültek elő. Olyan népköltési gyűjtések, melyeket a Magyar Tudós Társaság felhívására lelkes vidéki értelmiségiek küldtek be az Akadémiának a 19. század harmincas éveiben, olyan népköltési

[10] Nota bene! Benedek Elek nem a Kisfaludy Társaság elnökének felügyelete alatt válogatott a Kriza-hagyatékból, hanem az akadémiai titkár felügyelete alatt. És arról sincs szó, hogy Arany László lakásán lett volna az a bizonyos kézirattal teletömött szekrény.

gyűjtések, melyek az Akadémia tulajdonát képezték, s melyeket az Akadémia főtitkársági raktáraiban helyeztek el valamikor.

A Gergely Pál által megnevezett tételek között csupán egyetlen olyan kézirat-együttes van, mely kétségtelenül a Kisfaludy Társasághoz köthető. Gergely Pál azonban nem nevezi meg a Kisfaludy Társaságot, csupán annyit említ, hogy a kéziratok „az 1850 utáni időkből, Arany Lászlóék újabb gyűjtőmozgalma korából valók" (Gergely P. 1952: 208). A szűkszavú tájékoztatás arra vall, hogy Gergely Pálnak nagyon hozzávetőleges információi voltak a Kisfaludy Társaság 1860-ban, Gyulai Pál által kezdeményezett,[11] de csak 1863-ban közzétett gyűjtési felhívásáról, mert hiszen Arany Lászlónak semmiképpen nem lehetett szerepe e mozgalom elindításában annál az egyszerű oknál fogva, hogy a tizenkilenc éves fiatalember akkor még nem volt/nem lehetett tagja a Kisfaludy Társaságnak. Azt pedig, hogy Gergely Pál mégis a Kisfaludy Társaság gyűjtőmozgalmára utalt, abból tudható meg, hogy név szerint felsorolja azokat a gyűjtőket, akiknek nagyobb, 50–200 oldalas gyűjteménye került elő az Akadémia valamelyik raktárából, s a megnevezett gyűjtők a korabeli jegyzőkönyvek alapján biztosan azonosíthatók a Kisfaludy Társaság felhívására folklórgyűjtéseket beküldő személyekkel.[12] További kutatásokat igényel e kézirat-együttes jogállásának tisztázása, az, hogy mikor került az Akadémia kézirattárába. Azt viszont tudjuk, hogy a gyűjtött szövegeket eredetileg „az újólag megindítandó népköltési gyűjtemény szerkesztőjéhez, Gyulai Pálhoz (Pest, Sándor utca 17. sz.)" kellett beküldeniük a gyűjtőknek.[13] Minden bizonnyal ekkortól datálódik a Kisfaludy Társaságnak az a gyakorlata, hogy a beérkezett folklórgyűjtéseket a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* mindenkori szerkesztői maguknál tartották, illetve a leköszönő szerkesz-

[11] L. az 1860. október 25-i ülés jegyzőkönyvének 7. pontját (5. ív, 3. oldal) *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1860. aug. 1. – 1865. febr. 1.* Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: Ms 5767.

[12] A Kisfaludy Társaság ülésein Gyulai gyakran jelentette, hogy kiktől érkezett be gyűjtés, olykor szövegeket is bemutatott a beérkezett gyűjteményekből. Így került sor például a fiatal Arany László gyűjteményéből mutatvány felolvasására. L. *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei 1860. aug. 1. – 1865. febr. 1.* Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: Ms 5767.

[13] A *Felhívás a Kisfaludy Társaság népköltészeti gyűjteményének újabb folyamára* Greguss Ágostnak, a Kisfaludy Társaság titkárának aláírásával jelent meg a *Független* című lap 1863. augusztus 22-i , I. évf. 191. számában, a 2. lapon. A felhívás megszövegezője a leendő gyűjtemény szerkesztésével megbízott Gyulai Pál volt. L. a Kisfaludy Társaság 1863. május 28-i ülésének jegyzőkönyvéből az 1. pontot (34. ív, 1. oldal). *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1860. aug. 1. – 1865. febr. 1.* Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: Ms 5767. A felhívás újraközlését l. Gyulai P. 1961: 617–620.

tőtől a kéziratos anyagot átvette a következő sorozatszerkesztő.[14] Azt pedig, hogy Gyulai Pálnál az 1880-as évek elejéig hatalmas kéziratos folklóranyag halmozódott fel, Benedek Elek önéletírásából tudjuk, aki végigszemlélte, hogy az *MNGY* harmadik kötetének szerkesztésére készülő Gyulai miként próbálta előkeresni a lakása egyik szekrényében feltorlódott kézirathalmok tömkelegéből Orbán Balázs mesegyűjtését.[15] Gyulai Pál hosszú ideig volt az *MNGY* szerkesztője, így feltehetően mindaddig nála voltak a kéziratok, míg le nem mondott sorozatszerkesztői tisztségéről 1901 februárjában. A Kisfaludy Társaság iktató- és jegyzőkönyveiben semmi nyoma annak, hogy Gyulai átadta volna utódjának a nála felhalmozódott folklórgyűjteséket. Azok vagy továbbra is nála maradtak, vagy maga Gyulai Pál helyezte el az Akadémia kézirattárában. Annyit azonban tudunk, hogy valamennyi kéziratos folklóranyag maradt Gyulainál – egyebek között a Kriza-hagyatéknak az a része, melyet Benedek Elek kiválogatott –, s ezeket Gyulai halála után az örökösök adták át a Kisfaludy Társaságnak, az *MNGY* akkori szerkesztőjének, Sebestyén Gyulának.[16] Nota bene! A Kriza-hagyaték egy kis része ekkor valóban a Kisfaludy Társaság fennhatósága alá, jogkörébe került!

Felmerülhet az ellenvetés, hogy Gyulai Pálhoz hasonlóan Arany Lászlóhoz is kerülhettek ugyanazon okból népköltészeti gyűjtemények. Annál is inkább, mivel Arany László az Akadémia épületében lakott. Mi sem természetesebb tehát, hogy amikor 1885-ben kiköltözött a főtitkári lakásból, a Kisfaludy Társasághoz beküldött kéziratos folklórgyűjteséket nem vitte magával, lakásából tehát azokat vitték le a pincébe. Ez a logikai konstrukció azonban egyből megdől, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az *MNGY* szerkesztésével a Kisfaludy Társaság eredetileg Gyulai Pált bízta meg, aki mellé csak utólag – 1867 júniusában – nevezték ki szerkesztőtársnak Arany Lászlót[17] a prózai szövegek – mesék és mondák – gondozására.[18] Az *MNGY* köteteinek Gyulai Pál volt a „főszerkesztője", ennek következtében a beküldött folklórgyűjteséket is Gyulai tárolta, ő hatá-

14 Lásd minderről részletesebben Olosz K. 2013: 70–75.

15 Lásd Benedek Elek 2009: 208. Benedek Elek visszaemlékezésének vonatkozó részét idézi Olosz K. 2013: 45.

16 L. erről bővebben Olosz K. 2013: 73–74.

17 L. a Kisfaludy Társaság 1867. június 26-i ülésének jegyzőkönyvét (50. pont, 35. ív, 2. oldal): „Arany László Gyulai Pál szerkesztőtársává neveztetett ki". *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1865. febr. 22. – 1871. jan. 23.* Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: Ms 5768.

18 L. *MNGY* I. 1872: Előszó, V. – Minden bizonnyal Gyulai az addigi gyakorlat folytatását szorgalmazta a Kisfaludy Társaság 1901. február 27-i ülésén, amikor, lemondva a népköltési gyűjtemény szerkesztéséről, azt ajánlotta, hogy „helyébe a társaság csak egy szerkesztőt válasszon, s erre bízza, hogy kit kérjen maga mellé társszerkesztőnek." (*A Kis-*

rozott, hogy milyen anyagot vesznek be az egyes kötetekbe, s ennek megfelelően ő adta át Arany Lászlónak az éppen kiadásra kiszemelt mesekéziratokat válogatás, stilizálás és jegyzetelés céljából.[19] Azt pedig, hogy ezeket a kéziratokat Arany László nem tartotta magánál, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a *Székelyföldi gyűjtés*ben közreadott Kriza-mesék kéziratai nem járták meg a pincét, Gyulai Páltól (esetleg a Gyulai Pál örököseitől) kerültek Sebestyén Gyulához, majd az ő hagyatékával az Etnológiai Archívumba.[20] Orbán Balázs mesegyűjtéséről ugyanezt nem merem határozottan állítani, hiszen Gergely Pál 1952-es tájékoztatójában a pincéből előkerült gyűjtések között szerepel. Tegyük hozzá azonban azt is, hogy az akadémiai kéziratok között![21]

Mindent összevetve, összegzésként elmondható, hogy Gergely Pál első tájékoztatójában tételesen nem került szóba, hogy a Kisfaludy Társaság iratai is ott lettek volna a pincéből előkerült nagy mennyiségű kéziratos iratállományban, mint ahogy arra sincs semmiféle utalás, hogy a kéziratok valamilyen oknál fogva megrongálódtak volna. És nincs szó arról sem, hogy mikor, milyen történések következtében kerültek le az iratok és a népköltési gyűjtemények az Akadémia pincéjébe/főtitkársági raktáraiba. Mindezekről csupán annyit közöl Gergely Pál, hogy „az építkezés során a palota évtizedek óta érintetlen főtitkársági raktárait feltárva" került elő a hatalmas kéziratos iratállomány. Ha hitelt adunk Gergely Pál „évtizedek óta érintetlen" kitételének, arra kell gondolnunk, hogy az Akadémia ügyvitelének, gazdasági ügyeinek iratai mintegy 100–125 év alatt folyamatosan gyűltek, ennek következtében a régebbi iratokat folyamatosan raktározni

faludy Társaság jegyzőkönyvei. 1901–1902. Az MTA Könyvtára Kézirattára, jelzete: Ms. 5776. (4. jkv, 7. pont)

19 A fiatal Benedek Elek például nem Arany Lászlóhoz vitte el a Sebesi Jóbbal közös folklórgyűjteményét, hanem Gyulai Pálhoz, s Orbán Balázs is Gyulai Pálhoz juttatta el mesegyűjteményét, nem Arany Lászlóhoz, a mesék szerkesztőjéhez. Lásd erről bővebben: Olosz K. 2013: 45.

20 Lásd erről bővebben Olosz K. 2013: 72–74.

21 Gyaníthatóan Gyulai Páltól, vagy a Gyulai-hagyatékkal került az Akadémia kézirattári állományába Orbán Balázs kézirata. Ez következtethető ki a kiadásra előkészítés folyamatából: miután Arany László kiválogatta a közlésre alkalmas meséket, Benedek Eleket bízták meg a közlésre szánt mesék stilizálásával/újraszövegezésével. Az Orbán-gyűjtés tehát Arany Lászlótól Benedek Elekhez került, s tőle minden bizonnyal vissza Gyulaihoz. Megjegyzendő az is, hogy Orbán Balázs gyűjteményén, mely jelenleg az MTAK Kézirattárában, a Gyulai Pálhoz köthető kézirat-együttesben található (Székely népmesék. Gyűjtötte Orbán Balázs. In: *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye. 1840–1860 körül*. Jelzete: Ms 10 020/VIII. kötet, 35–63. levél) végigkövethetők mind Arany Lászlónak a válogatás szempontjaira utaló megjegyzései, mind pedig Benedek Elek bejegyzései.

kellett. Az évtizedek emlegetése innen eredhet. Az pedig, hogy „érintetlen" iratállományról beszél, onnan jöhet, hogy a második világháború idején elfalazták a pincének azt a részét, ahova a háborús pusztítások elől lemenekítették az Akadémia könyv- és kézirattárának legértékesebbnek ítélt részét.[22] Valószínűnek tartom, hogy a Kriza-hagyaték is akkor került le a pincébe. Az viszont továbbra is nyitott kérdés marad, hogy a meglévő főtitkársági raktárak valamelyikébe szállították le a kézirattári állományt, vagy külön pincerészben tárolták és azt falazták el 1943–44-ben.

Gergely Pál más-más időben tett nyilatkozatait összehasonlítva Szakál Anna felfigyelt arra, hogy „a mértéktartóbb, tényszerűbb nyilatkozatok alapvetően az 1950-es évekhez […] kapcsolódnak, míg a néprajzos szakma vagy a tágabb nagyközönség számára közölt szövegek sokkal több […] meseszerű elemet tartalmaznak, s ezeknek a forgalmazásában Kovács Ágnes is aktívan közreműködött" (Szakál A. 2016: 57)[23]. Ezen a gondolaton elindulva, s Szakál Anna adatolására (Szakál A. 2016: 52–57) támaszkodva megvizsgáltam, hogy a pincehistória egyes elemeit/epizódjait nyomtatásban ki hozta először nyilvánosságra, illetve kinek a tájékoztatása révén kerültek be a szakmai köztudatba. Az eredmény több mint meglepő: a szakma és az érdeklődő olvasóközönség a történet epizódjainak nagy részével Kovács Ágnes szövegeiben találkozott először. Kovács Ágnes határozott állítása révén vert gyökeret például az a tévhit, hogy Kriza özvegye a Kisfaludy Társasághoz küldte Kriza népköltészeti hagyatékát (Kovács Á. 1956: 447–448), ő vitte be a köztudatba, hogy Kriza János gyűjteménye „a Kisfaludy Társaság hatvanöt éve elveszettnek hitt kéziratos hagyatékával" került napvilágra „falbontás következtében a pince egyik zugából" (Kovács Á. 1961: 259). Az ő invenciója volt, hogy a Kriza-hagyaték 1885-ben került a pincébe Arany László lakásából (Kovács Á. 1956: 448), ő beszélt először penészes kéziratokról, azok egy részének megsemmisüléséről (Kovács Á. 1956: 448), és Kovács Ágnes volt az is, aki először részletezte a kéziratok megtalálásának kalandos körülményeit (Kovács Á. 1961: 259). Gergely Pál mintha csak utána kullogott volna Kovács Ágnes előbb felsorolt közléseinek, narrációiban mind később fordulnak elő a fenti epizódok.[24] Mindezeket figyelembe véve óhatatlanul arra a gondolatra jutunk, hogy a pince-

22 Lásd e lapszámunkban Szakál Anna tanulmányát.

23 Lásd e lapszám 42. oldalát.

24 Gergely Pál nyilatkozataiban például az Arany László kiköltözéséhez kapcsolódó narratívum csak Kovács Ágnes állításának megjelenése után, 1957-ben s az azt követő években tűnt fel (vö. Szakál A. 2016: 54., illetve lapszámunk 36–37. oldala). A kéziratok megtalálásának körülményeiről is csak az után kezdett Gergely Pál mesélni, hogy először Kovács Ágnes tájékoztatta a szakmát és az érdeklődő olvasóközönséget 1961-ben.

mese egy részének (a Kisfaludy Társasággal kapcsolatos epizódoknak) elsődleges konstruktőre nem Gergely Pál volt, hanem Kovács Ágnes. Az nem kétséges, hogy az Akadémia épületének pincéjéből előkerült kéziratokról Kovács Ágnes Gergely Pál révén szerzett tudomást, mint ahogy a kéziratok pincebeli tárolásáról, a kosárszámra felhordott, s aszfaltolvasztó fűtésére használt piszkos kéziratokról is Gergely Páltól értesülhetett. De ahhoz sem fér kétség, hogy a Kriza-hagyaték pincehistóriáját Kovács Ágnes tudománynépszerűsítő kiadványokban közzétett leírásai alapján ismerték meg, tartották számon és forgalmazták a későbbi kutatók. Gergely Pál mértéktartó és szavahihető első tájékoztatójáról (Gergely P. 1952) a szaktudomány szinte teljesen megfeledkezett, későbbi, kiszínezett és ellentmondásokkal tarkított nyilatkozatait pedig a szakma jószerével nem ismerte. Többségüket Szakál Anna ásta elő 2014–2016 között végzett kutatásai során.

Bár meggyőződésem, hogy a Kriza-hagyaték a második világháború idején az Akadémia iratállományából és iratállományával került le a pincébe, az ellenpróba kedvéért megkísérlem összerakni azokat az információdarabkákat, melyek rávilágíthatnak a pincetörténet Kovács Ágnes által megkonstruált epizódjainak valós vagy irreális voltára.

Abból kiindulva, hogy „Kriza hagyatékát nemes lelkű özvegye bocsátotta" az *MNGY* szerkesztőinek rendelkezésére (*MNGY*. III. 1882: V), és hogy Kriza János gyűjteményének egy részét a Kisfaludy Társaság adta ki, Kovács Ágnes nyilvánvalónak vette, hogy Kriza hagyatékát özvegye a Kisfaludy Társaságnak küldte fel, egész pontosan „a Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőinek" (Kovács Á. 1956: 447). Kovács Ágnes kiindulási pontja eleve elhibázott volt: a Kisfaludy Társaság korabeli jegyzőkönyveiben semmi nyoma nincs annak, hogy a hagyaték ehhez az intézményhez került volna. A Krizával kapcsolatos egyetlen bejegyzés az 1875. március 31-i ülés jegyzőkönyvében olvasható: „A titkár [Greguss Ágost] fájdalmas szívvel bejelenti Kriza János belső tagunk e hó 26-dikán történt elhunytát, s előterjesztvén, hogy az emlékbeszéd megtartására Gyulai Pál másod elnök úr szíveskedett vállalkozni, kéri a Társaságot, hogy az emlékbeszédet a legközelebbi közülés programjába vegye föl. Szász Károly figyelmeztetvén a Társaságot, hogy az elhunyt tag az utóbbi időben költeményei összegyűjtésével foglalkozott, indítványozza, hogy a titkár tegye magát a családdal érintkezésbe e költeményeknek a Társaság által eszközlendő kiadása iránt. – A gyászeset fájdalmasan tudomásul vétetvén, mind a két indítvány határozattá emeltetik."[25] Világ-

25 *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1871. március 1. – 1877. január 31.* 47. ív, 1. oldal. Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: Ms 5770.

gos és tiszta beszéd! A Kisfaludy Társaság csak Kriza költeményeinek sorsáról szándékozott gondoskodni, szóba se került Kriza népköltési hagyatéka. Nem került szóba egyszerűen azért, mert nyilvánvaló volt, hogy az emlékbeszéd megtartására vállalkozó másodelnök az Akadémia képviseletében fog intézkedni Kriza János népköltési gyűjteményének sorsáról.

Az elhibázott kiindulási pont következtében, s bizonyítékok híján, Kovács Ágnes a továbbiakban logikai úton próbált magyarázatot találni arra, hogy miként kerülhetett a hagyaték a két szerkesztőtől az Akadémia pincéjébe. Valamit hallhatott arról, hogy amikor anyja halála után, 1885-ben Arany László kiköltözött az Akadémia épületéből, az egykori főtitkári lakásból kéziratokat vittek le az Akadémia pincéjébe. Ez adhatta az ötletet, hogy a Kriza-gyűjtemény kéziratait is ezek között vélje.

Elgondolását először a *Székely népköltési gyűjtemény* utószavában hozta nyilvánosságra: „1885-ben Arany László kiköltözött az Akadémia palotájából s a kiköltözése utáni években a Kriza-hagyaték *sok más kiadott és kiadatlan szöveggel együtt lekerült az Akadémia pincéjébe*" (kiemelés tőlem: O. K.) (Kovács Á. 1956: 448). Bár Kovács Ágnes egyértelműen arról beszél, hogy a Kriza-hagyaték az Arany László lakásából került a pincébe, a szöveg megfogalmazása még megenged némi bizonytalanságot: Arany László „kiköltözése utáni évekről" beszél, amelyek során a Kriza-hagyaték „*lekerült* az Akadémia pincéjébe." Öt évvel később Kovács Ágnes már tényként, határozott állításként tálalta ezt az epizódot: „1885-ben Arany László kiköltözött az Akadémia palotájából, s kiköltözése után a Kriza-hagyatékot *sok más kiadott és kiadatlan kézirattal* együtt *levitték* [kiemelés tőlem: O. K.] a pincébe, és itt aludt, akárcsak a mesebeli Csipkerózsika, hatvanöt esztendeig" (Kovács Á. 1961: 260).[26] Ez utóbbi szövegrészből kiviláglik, hogy Kovács Ágnes nem hipotézist fogalmazott meg, hanem tényként közölte, hogy a Kriza-hagyatékot az Arany László lakásából vitték le a pincébe. Mint ahogy azt is, hogy Arany László lakásából kiadott és kiadatlan kéziratokat (folklórgyűjtéseket) vittek le.

Az ma már nem kétséges, hogy Kriza János népköltési hagyatékából Arany Lászlóhoz mindössze az a néhány mese került, melyeket Benedek Elek válogatott ki a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötete számára, s amelyekből Arany László továbbválogatva kijelölte azokat a meséket, melyeket Benedek Eleknek kellett átírnia, közölhető formába hoznia. Vagyis a Kriza-mesék nem sokat időztek Arany Lászlónál, majd pedig Benedek Elektől nem Arany László-

[26] Érdekes módon a csipkerózsikás hasonlat feltűnik Gergely Pálnál is, éppen csak jóval később!

hoz, hanem Gyulai Pálhoz kerültek vissza. A Kriza-hagyaték többi kéziratával Arany Lászlónak nem volt dolga, nem az ő lakásán tárolták, így nem is kerülhetett a pincébe Arany László kiköltözésekor.

A Kriza-hagyatékról teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy nem Arany László lakásából kerültek le a pincébe, és nem 1885-ben. De felvetődhet a kérdés, hogy mi a helyzet azokkal a „kiadott és kiadatlan kéziratokkal", melyekről Kovács Ágnes beszélt ugyancsak Arany László kiköltözése kapcsán. Hogy válaszolni tudjunk a kérdésre, tisztáznunk kell Arany László Kisfaludy Társaságban betöltött helyét és szerepét, nemkülönben akadémiai lakásviszonyait.

Arany Lászlót nagyon fiatalon, mindössze huszonhárom évesen választották meg a Kisfaludy Társaság tagjának. Székfoglaló értekezését *Magyar népmeséinkről* címen 1867. május 29-én olvasta fel, s a Társaság következő ülésén, 1867. június 26-án „[f]ölmerülvén a népköltészeti gyűjtemény kiadásának ügye, Arany László Gyulai Pál szerkesztőtársává neveztetett ki."[27] A kinevezést nyilván az indokolta, hogy a Kisfaludy Társaság 1863-as gyűjtési felhívása nyomán hatalmas kéziratos népköltészeti anyag halmozódott fel, ebből mielőbb szerettek volna közzétenni legalább egy kötetet. Gyulai Pál azonban egyedül nehezen ért volna a végére a válogatás, szerkesztés, szöveggondozás, jegyzetelés sokrétű munkájának, feltehetően ő kérte maga mellé társszerkesztőnek a mesegyűjtő és népmeséről értekező Arany Lászlót a prózai rész szerkesztőjének/gondozójának. Figyelembe véve azt a tényt, hogy Arany Lászlót akkor nevezték ki társszerkesztővé, amikor már nagyjából lezárult a gyűjtőmunka, s a beküldött gyűjtemények a gyűjtési felhívásnak megfelelően Gyulai Pál címére érkeztek, és Gyulai Pál tárolta a lakásán, ebből az anyagból Arany Lászlóhoz csak olyan kéziratok kerülhettek, melyekből prózai szövegeket válogathatott a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete számára.[28]

Tudva azt, hogy a Kisfaludy Társaság taglétszámát húsz főben határozták meg, s csak akkor választhattak új tagot, ha a régiek közül meghalt vagy lemondott tagságáról valaki, rendhagyónak és szokatlannak tűnik a nagyon fiatal Arany László taggá választása annál is inkább, mert az 1862-ben megjelent mesegyűjteményén kívül irodalmi munkássága sem indokolta azt. Taggá választá-

[27] *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1865. febr. 22. – 1871. jan. 25*. 34. ív, 1. oldal, 38. pont, illetve 35. ív 2. oldal, 50. pont. Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában, jelzete: Ms 5768.

[28] További kutatást igényel, hogy azok a gyűjtemények, melyekből prózai anyag került az *MNGY* első kötetébe, megvannak-e most az MTA Könyvtára Kézirattárában. Futó benyomásom az, hogy megtalálhatók az akadémiai kézirattárban.

sában lehet, hogy közrejátszott apjának tekintélye, de sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy azért választották meg a fiatal Arany Lászlót, mert általa látták biztosítottnak a Társaság gazdasági ügyintézésének folytonosságát. Arany László ugyanis jogi tanulmányainak befejeztével 1866-tól a Magyar Földhitelintézetben dolgozott, hol hamarosan az igazgató, Csengery Antal mellett lett titkár, majd Csengery halála után, 1880-tól az intézet egyik igazgatója. 1866 februárjában Csengery Antal lemondott Kisfaludy Társaság-beli tagságáról azzal az indokkal, hogy „tán oly írótársa helyét foglalja el, ki a Társaság céljait mind több idővel, mind több képességgel tudja előmozdítani",[29] de a Társaság nem akarta elfogadni lemondását, mert szüksége lett volna továbbra is Csengery pénzügyi tanácsaira. Egy hónappal később, Csengery 1866. március 26-i levelében korábbi lemondásához ragaszkodva kijelentette, hogy „a Társaság gazdasági ügyeinek vitelére többé be nem folyhat."[30] Mivel a további jegyzőkönyvekben nincs említés arról, hogy valaki a tagok közül távozott volna az élők sorából, biztosra vehető, hogy Csengery Antal megüresedett helyére választották meg Arany Lászlót a következő évben, s feltehetően azzal a ki nem mondott szándékkal, hogy Arany László vegye át Csengery Antaltól a Társaság gazdasági ügyeinek intézését.

A ki nem mondott szándék hamarosan bizonyossággá lett: 1869 végén „Arany László a gazdasági bizottság nevében" terjesztette elő „az Athenaeummal kötendő szerződés mintáját",[31] s attól kezdve nevével gyakran lehet találkozni a jegyzőkönyvekben a gazdasági bizottság nevében előterjesztett problémák kapcsán. Arany László soha nem volt a Kisfaludy Társaság választott vezetője (elnök, másodelnök, titkár, másodtitkár), viszont a Társaság gazdasági ügyeinek intézőjeként állandó és megbecsült munkát vállalt magára. A Kisfaludy Társaság aligha talált volna Arany Lászlónál alkalmasabb személyt erre a munkára, különösen azután, hogy a Magyar Földhitelintézet igazgató titkára, Csengery Antal 1869 végén arról értesítette a Társaság elnökségét, hogy a nevezett intézmény vállalja a Társaság pénzeinek ingyenes kezelését.

A gazdasági ügyek intézése mellett Arany László mindvégig társszerkesztője volt a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteinek, s ebben a minőségében, illetve íróként és a Társaság tagjaként gyakran kapott megbízást a Kisfaludy Társasághoz benyújtott folklór-kéziratok, illetve szépirodalmi művek elbírálására. Az el-

[29] Az 1866. február 28-i ülés jegyzőkönyve, 12. ív, 3. oldal, 12. pont. *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei. 1865. febr. 22. – 1871. jan. 25.* Kézirat az MTA Könyvtára Kézirattárában, Jelzete: Ms 5768.

[30] Uo. az 1866. március 28-i ülés jegyzőkönyve, 13. ív, 1. oldal 13. pont.

[31] Uo. az 1869. november 29-i ülés jegyzőkönyve, 61. ív, 1. oldal, 52. pont.

bírálásra beérkezett művekből Arany Lászlóhoz jobbára epikus művek/epikus folklórműfajok (főleg mesék) kerültek, az összes többi kéziratot a mindenkori titkár kezelte és adta ki esetenként bírálatra a megfelelő tagtársnak. Az iktatókönyvek tanúsága szerint a hetvenes-nyolcvanas években Arany Lászlóhoz került kéziratokat, ahogy elbírálta, Arany László vissza is adta a titkárságnak.

Az nem kétséges, hogy a Kisfaludy Társaság iratanyaga (iktatókönyvek, jegyzőkönyvek, levelezés) egy adott időpontban lekerült a pincébe. Az az időpont azonban biztosan nem 1885 volt. Már csak azért sem, mert a Társaság levelezése, iktatókönyvei, jegyzőkönyvei soha nem voltak Arany Lászlónál, ezeket a dokumentumokat a Társaság mindenkori titkára/másodtitkára őrizte, ő kezelte a beérkező leveleket, kéziratokat, ő küldött választ, ő küldte vissza azokat a kéziratokat, amelyek nem kerültek felolvasásra, illetve közlésre. Arany Lászlónál véletlenszerűen maradhattak folklórgyűjtések, ezeket azonban nem hagyta az akadémiai lakásban, kiköltözésekor magával vitte – s később visszajuttatta a Kisfaludy Társasághoz.[32]

Szóvá kell tennem még egy problémát, mely félreértésre adhatott alkalmat, s mint ilyen, zavart kelthetett a Kriza-hagyaték sorsáról való vélekedésben. Korábban idéztem Szakál Annának azt a megállapítását, hogy a Kriza-hagyaték történetének „alig van állandó, változatok nélküli eleme. Az egyik ilyen biztosnak tekinthető pont, hogy a folklórszövegeket a Főtitkári Hivatal irataival együtt találták meg. A másik állandó elem az, hogy a pincébe való lekerülés idejét Arany László Akadémiáról való kiköltözéséhez köti Gergely Pál" (Szakál A. 2016: 57)[33]. Ha hozzátesszük a fentiekhez azt az apró, kiegészítő pontosítást, hogy Arany László a főtitkári lakásból költözött ki, máris kínálkozik az alkalom arra, hogy összemosódjanak a történet teljesen különböző elemei. Már csak azért is, mert nincs tisztázva, hogy melyik intézmény – az Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság – Főtitkári Hivataláról van szó. Ezért tartom szükségesnek megjegyezni, hogy a „főtitkári lakás" nem Arany László státusára utalt, hanem Arany Jánosére, akinek, miután elnyerte az Akadémia titkári (majd főtitkári) tisztségét, az Akadémia épületében (pontosabban a mai Arany János utcai akadémiai bérházban) biztosítottak lakást. 1865-től ott lakott az Arany-család – a szülőkkel együtt Arany László is. Arany János és felesége halála után Arany Lászlónak már semmi jogalapja nem volt arra, hogy továbbra is az akadémiai lakásban maradjon. Arany László kiköltözésekor – ha egyáltalán bármiféle iratanyagot levittek a pincébe – a Kisfaludy Társaság gazdasági ügyeivel kapcsolatos iratok, illetve Arany

32 Lásd Olosz 2013: 74.
33 Lásd lapszámunk 42. oldala.

János után maradt akadémiai főtitkársági iratok lehettek azok, esetleg az Arany-család tagjainak népmeselejegyzései.

Mindent összevetve úgy látom, hogy a Kriza-hagyaték pincébe kerülésének és Arany László kiköltözésének semmi köze nincs egymáshoz. De még az is teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy Arany László kiköltözésével – a gazdasági ügyintézés iratain kívül – bármi is lekerült volna a pincébe a Kisfaludy Társaság iratállományából.

Néhány hónappal ezelőtt még úgy véltem, hogy a Kriza-hagyaték sorsának összekapcsolása Arany László kiköltözésével Gergely Pál találmánya. Ő mondott egy nagyot és „okosat", és hosszú évtizedeken át mindannyian elhittük neki. Azóta rájöttem, hogy nem Gergely Pál, hanem Kovács Ágnes volt az, aki kitalálta és összekapcsolta a Kriza-hagyaték sorsát Arany László 1885-ös lakhelyváltoztatásával. És ha már ily módon „megfejtette" a Kriza-gyűjtemény pincébe kerülésének titkát, tartania kellett magát ahhoz az elgondolásához, hogy a Kriza-hagyaték kéziratai Arany László révén a Kisfaludy Társaság iratállományának sorsában osztoztak. Ezért aztán a következőképpen ismertette a kéziratok pincéből való előkerülésének történetét: „1949-ben, egy szép tavaszi napon arra lett figyelmes a Magyar Tudományos Akadémia szolgálattevő portása, hogy az épület renoválását végző munkások egy csoportja kosárszámra hord fel valami poros, piszkos kéziratokat a pincéből, s azzal tüzelnek az aszfaltolvasztó kazán alatt. Mint régi tudományos-intézeti munkatársnak sehogyan sem tetszett neki ez a dolog, és sietett az Akadémia kéziratgyűjteményébe, hogy jelentést tegyen róla. A helyszínre érkező Gergely Pál, a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője, megállapította, hogy a portás aggodalma teljesen indokolt; a kihordott kosarak rendkívül értékes anyagot tartalmaztak: a *Kisfaludy Társaság* hatvanöt éve elveszettnek hitt kéziratos hagyatéka került napvilágra falbontás következtében a pince egyik zugából" (Kovács Á. 1961: 259).

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a Kriza-gyűjtemény előkerülésének történetét öt évvel korábban – első megszólalásakor – Kovács Ágnes másképp mondta el. Akkor még nem volt szó sem „szép tavaszi napról", sem aszfaltolvasztóban eltüzelt kéziratokról, csupán annyit közölt, hogy „A Tudományos Akadémia palotájának átalakítási munkálatai kezdetén, 1949-ben akadt rá Gergely Pál, a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője, *egyéb akadémiai iratok tízezrei között*" (kiemelés tőlem: O. K.) (Kovács Á. 1956: 448). Majd egy sorral alább, a következő bekezdésben azt is az olvasó tudomására hozta, hogy „[j]ó ötven évig lappangott Kriza ezernyolcszáz lapnyi székely népköltés-, népszokás- és szógyűjtése a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (kiemelés tőlem: O. K.) tizenegyezer lapot kitevő egyéb kéziratai között" (Kovács Á. 1956: 448). Az egymást követő két bekezdés-

ben Kovács Ágnes mintha ellentmondana önmagának: egyszer azt állítja, hogy „akadémiai iratok tízezrei között" talált rá Gergely Pál a Kriza-hagyatékra, két sorral alább viszont azt tudatja az olvasóval, hogy Kriza ezernyolcszáz lapnyi székely népköltés-, népszokás- és szógyűjtése „a Magyar Népköltési Gyűjtemény tizenegyezer lapot kitevő egyéb kéziratai között" lappangott. Ez utóbbi állításával, lévén hogy a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* a Kisfaludy Társaság sorozata volt, azt adta az olvasó értésére, hogy a Kriza-hagyaték a Kisfaludy Társaság iratai közül került elő.

Bármennyire is ellentmondásosnak tűnik Kovács Ágnes fenti két információja, megítélésem szerint ekkor járt legközelebb a valósághoz, ekkor fogalmazott a tényeknek megfelelően. Idézzük fel újra, mit is írt Gergely Pál 1952-es *Ethnographia*-beli közleményében. Az Akadémia épületének átépítése során „a palota évtizedek óta érintetlen főtitkársági raktárait feltárva, az ügyvitelre, gazdasági ügyekre s a tagok irodalmi működésére vonatkozó több ezer iraton kívül nagy mennyiségben kerültek elő népköltési gyűjtések kéziratai is" (Gergely P. 1952: 207). Ezek között volt a Kriza-hagyaték. Gergely Páltól azt is megtudhattuk, hogy az *akadémiai iratok* (kiemelés tőlem: O. K.) között található népköltési gyűjtések sorában az egyik legnagyobb tételt azok a kéziratok alkották, melyek – ahogy Gergely Pál fogalmazott – „az 1850 utáni időkből, Arany Lászlóék újabb gyűjtőmozgalma korából valók" (Gergely P. 1952: 208). Amint már korábban is szóba került, ezeket a népköltési gyűjtéseket a Kisfaludy Társaság Gyulai Pál által indítványozott, 1863-as gyűjtési felhívására küldték be vidéki értelmiségiek,[34] s a beérkezett kéziratokból válogatva állította össze Gyulai Pál és Arany László a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1872-ben megjelent első kötetét.

Első látásra úgy tűnhet, hogy Gergely Pál 1952-es tájékoztatója és Kovács Ágnes 1956-os első megnyilvánulása a Kriza-hagyaték dolgában nagyjából fedi egymást, mindketten ugyanazt állítják: a Kriza-hagyatékot akadémiai iratok/kéziratok sokasága között, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* anyagának társaságában találták meg az Akadémia pincéjében. A továbbiakban azonban Kovács Ágnes tájékoztatója egyre inkább más irányban fordult. Miközben egy fél mondat erejéig osztotta Gergely Pál véleményét a tekintetben, hogy a Kriza-iratokat az Akadémia iratállományában találták meg, tájékoztatója többi részében már

34 Gergely Pál jóvoltából a nagyobb terjedelmű gyűjtések beküldőinek a nevét is ismerjük (Gergely P. 1952: 208). A név szerint említett gyűjtők közül többeknek a gyűjtése abban a háromkötetes kézirat-együttesben található, mely Gyulai Pálhoz köthető anyagokat tartalmaz. L. az MTA Könyvtára Kézirattárában az Irod. 4-r. 365/I–III. jelzetű tételt.

azt hozta az olvasók tudomására, hogy a Kriza-hagyaték Arany László kiköltözése folytán került le a pincébe, és a Kisfaludy Társaság iratai között találták meg.

Abban is eltér a két tájékoztatás, hogy Gergely Pál szerint „Kriza János mesegyűjtésének több töredéke" is felszínre került (Gergely P. 1952: 208), Kovács Ágnes pedig arról beszélt, hogy az Akadémia pincéjéből Kriza „ezernyolcszáz lapnyi székely népköltés-, népszokás- és szógyűjtése" került elő (Kovács Á. 1956: 448). A két információ közötti különbséget részben az okozhatta, hogy Gergely Pál feltehetően csak a népköltési gyűjtésekre figyelt, Kriza tájszógyűjteséit, népszokásokkal kapcsolatos kéziratait figyelmen kívül hagyta, másrészt az, hogy Kovács Ágnes beszámolója négy évvel később készült, amikorra rendezték a Kriza-hagyatékot, s pontos leltárt lehetett készíteni a gyűjtemény műfaji-tartalmi összetevőiről (l. Kovács Á. 1956: 448).

Mindezeken túl van még egy nehezen megmagyarázható különbség a két tájékoztató között. Gergely Pál 1952-es cikkében még csak halvány utalás sincs arra, hogy a kéziratok a pincei tárolás következtében megrongálódtak volna. Kovács Ágnes viszont, visszafogottan ugyan, de arról számolt be 1956-ban, hogy „az elrongyolódott, penésztől, portól pusztuló papírok csak többszöri szárítás, fertőtlenítés és vasalás után váltak olvashatókká, rendezhetőkké. Évekig tartó munkával sikerült a kéziratok nagy részét megmenteni, az együvé tartozó szövegrészeket összeilleszteni, műfajok, s ahol lehetett. gyűjtők szerint csoportosítani. Munka közben fájdalommal kellett tapasztalni, hogy több száz penésztől összetapadt lap minden fáradozás ellenére sem tisztítható meg oly mértékben, hogy olvashatóvá váljék, ezek tartalma mindörökre ismeretlen marad számunkra" (Kovács Á. 1956: 448).

A pincéből előkerült kéziratok ilyetén való megrongálódásáról és pusztulásáról szóló információit Kovács Ágnes minden bizonnyal Gergely Páltól szerezte. Az viszont Szakál Anna adatsoraiból egyértelműen kiderül, hogy Gergely Pál – érdekes módon – csak Kovács Ágnes fenti leírásának megjelenése után kezdett beszélni a kéziratok tárolásának és megrongálódásának körülményeiről. Először 1957-ben ejtett szót a méltatlan tárolásról, kéziratok összepenészedéséről. Attól fogva viszont nagy mesélő kedvvel részletezte azokat a körülményeket, amelyek miatt a kéziratos állomány egy része tönkrement. Az sem zavarta, hogy sűrűn ellentmondásba keveredett saját korábbi állításaival. „1957-ben a kéziratok lelőhelyeként »egy beomlott száraz pincerész«-t jelölt meg – olvashatjuk Szakál Anna disszertációjában –, ahol »penész és egérrágás által megrongáltan« találta a papírokat. 1958-ban az is kiderül, hogy »a padlózott pincerészbe szállított s aztán a bútortörmelékek közt ottfelejtett iratok jórésze […] elpusztult, különösen a nyirkos padlón és falak mellett elhelyezett kötegek«. 1975-ben a pincéről meg-

tudhatjuk, hogy az »egy beomlott pince« volt, ahol »egy bútortörmelékes rekeszben« talált rá Gergely Pál a *Vadrózsák* anyagára. 1978-as cikkében a kéziratok lelőhelyét mint »pincebeli romkamrát« írja le. A kéziratok állapotáról részletesebb képet először szintén az 1975-ös tanulmányában rajzolt. »Visszatérve eme folklór-gyűjteményre, sötét pincénk anyagára, annak mintegy harmadrésze menthetetlenül össze volt rothadva a penészgombáktól, mert éppen a nyirkos láda aljára kerültek. […] 1978-ban is »részben már penésztől pusztuló, elrongyolódott kéziratokat« említ, ahol „az irodalmi értékűek tetejére volt öntve […] a legrégibb akadémiai számadások, könyvelések anyaga«. A Kriza-mesék egy részének megsemmisülését az 1981-ben készített interjúban idézi fel újra, amikor azt mondja, hogy a kéziratokat »összekötözték, ládába gyömöszölték és levitték a pincébe. Alól számlák voltak, azok is elpusztultak részben, de a legnagyobb baj az, hogy a meseanyagot odaöntötték a csupasz földre és éppen a Kriza került alól. Ezért rohadt el a meséknek több mint fele. Talán… nem tudtuk megállapítani, mert ami nincs, nem tudjuk, mennyi volt!«" (Szakál A. 2016: 54–55)[35].

Az egymás után felsorakoztatott adatok arról győznek meg, hogy 1956-os leírásával Kovács Ágnes szabadította ki a palackból a szellemet, Gergely Pál már csak utólagos magyarázója és igazolója volt a történetnek. Ugyanez megismétlődött a másik kulcshelyzet ismertetésével is. A kéziratok megtalálásának körülményeiről nyomtatásban először Kovács Ágnes tájékoztatta a szakmát és az érdeklődő olvasóközönséget 1961-es mesekötetének utószavában. Ebben éber kapusról, kosárszámra felhordott poros, piszkos kéziratokkal fűtött aszfaltolvasztóról, helyszínre siető és intézkedő kézirattári vezetőről esik szó, és arról, hogy „a kihordott kosarak rendkívül értékes anyagot tartalmaztak: a Kisfaludy Társaság hatvanöt éve elveszettnek hitt kéziratos hagyatéka került napvilágra falbontás következtében a pince egyik zugából" (Kovács Á. 1961: 259). Gergely Pál ugyanezt a történetet csak 1978-ban, a *Budapest* című folyóiratban megjelent cikkében írta le először.

Végigolvasva/végiggondolva időbeli egymásutánjukban a Kriza-hagyaték pincehistóriájának epizódjait, az a benyomása az embernek, hogy mintha két külön történetről lenne szó. Az egyik szerint a Kriza-hagyaték az Akadémia főtitkársági raktáraiból került elő (Gergely P. 1952), s „a Tudományos Akadémia palotájának átalakítási munkálatai kezdetén, 1949-ben akadt rá Gergely Pál, a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője, egyéb akadémiai iratok tízezrei között" (Kovács Á. 1956: 448). Ebben a történetben – jóllehet Kovács Ágnes (de csak ő) elrongyolódott, penésztől pusztuló iratokról is szót ejt – „Kriza ezernyolcszáz

35 Lásd lapszámunk 39–40. oldala.

lapnyi székely népköltés-, népszokás- és szógyűjtése" került napvilágra. „Az olvashatóvá tett és tartalmuk szerint csoportosított lapok – olvashatjuk Kovács Ágnes beszámolójában – a következő folklorisztikai anyagot tartalmazzák:1. hét balladát, 2. ötvenkilenc népdalt, 3. gazdag népszokás-, közmondás- és táncszógyűjteményt, 4. bőséges személy-, állat- és helynévanyagot, 5. mintegy százötven, részben töredékes népmeseszöveget, 6. néhány halotti búcsúztató beszédet, 7. Kriza János saját költeményeiből, szombatos ének- és zsoltárfordításaiból néhány darabot, 8. a Vadrózsák előszavának első, ceruzával írt fogalmazványát, 9. Kriza gyűjtőtársainak hozzá intézett leveleiből tizennégyet" (Kovács Á. 1956: 448).

A másik történetet, a „kalandosabbat" Kovács Ágnes hozta forgalomba 1961-ben. Eszerint a kosárszámra felhordott, tüzelésre szánt piszkos, penészes kéziratokban Gergely Pál, a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője felismerte, hogy „rendkívül értékes anyagot tartalmaznak: a Kisfaludy Társaság hatvanöt éve elveszettnek hitt kéziratos hagyatéka került napvilágra falbontás következtében a pince egyik zugából" (Kovács Á. 1961: 259). „Az elrongyolódott, penésztől, portól pusztuló" papírlapokról „csak többszöri szárítás, fertőtlenítés és vasalás után" állapíthatta meg Gergely Pál, hogy „a 11 000 lapnyi kézirattömeg egy tizedét Kriza János népköltési hagyatéka teszi ki, mely nagyrészt meseszövegekből, néhány ballada- és népdalszövegből, valamint hozzá intézett levelekből áll" (Kovács Á. 1961: 259).

Amint az előbbiekben láttuk, Kovács Ágnes rövid tájékoztatóját a történet részleteivel Gergely Pál egészítette ki. Több alkalommal ecsetelte a pincebeli állapotokat, ahonnan a kéziratok előkerültek, s ahol egérrágástól penészig, nyirkos padlóra öntött kézirathalmoktól ládába gyömöszölt papírokig és kézirathalmokra dobált bútordarabokig minden előfordult.

Bármennyire is elrugaszkodott ötletnek látszik, játsszunk el a gondolattal, hogy Gergely Pál nem a fantáziáját eresztette szabadjára, tényleg látta, s a látottak alapján írta le azt a bizonyos „pincebeli romkamrát", ahonnan iratok – Kovács Ágnes szerint a Kisfaludy Társaság iratai –kerültek elő!

Az ötletet Vikár Béla egy 1904-ből keltezett levelének egy részlete adta, melyben a *Somogy megye népköltése* című kötete kiadásának több mint másfél évtizedes késése miatt háborog. Vikár gyűjteménye már 1890-ben készen állt a kiadásra, mégis ez a kötet a Kisfaludy Társaság szerkesztői elvárásai miatt, többszöri átszerkesztés, szövegcserék és kihagyások után csak 1905-ben hagyta el a nyomdát a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* hatodik köteteként. A levelet Vikár abból az alkalomból írta a Kisfaludy Társaság titkárának, aki egyben az *MNGY* szerkesztője is volt, hogy ismét újabb változtatásokat kért a Társaság a kötet me-

seanyagában. „[…] Sürgetéseimet a t[isztelet] díj iránt ne vedd rossz néven – olvashatjuk Vikár levelében –; nagyon érthető, hogy szabadulni óhajtottam életem e legkeservesebb munkájának minden ügyétől. Hiszen gyűjteményem már 17 évvel ezelőtt el volt fogadva a Kisf. Társ. részéről Simonyi Zs. és Arany L. bírálata alapján. Mikor ki kellett volna adni, *nem került elő hosszú évekig*. Végre Borovszkyval együtt *átkutatván a társaság lomtárát, nagy keservesen ráakadtunk* [kiemelések tőlem: O. K.)]. Akkor új bírálat következett, s ebből kifolyólag a már approbált szövegek átírása a Társ. külön céljaira való tekintettel […]"[36]

Vikár Béla levelének idézett részlete révén több mindenről tudomást szerezhetünk a Kisfaludy Társaság működésével kapcsolatban. Arról, például, hogy a Kisfaludy Társaságnak volt egy lomtára, melyben a századforduló körüli években fölöttébb nagy lehetett a rendetlenség és összevisszaság, ha Vikár másodmagával csak „nagy keservesen" akadt rá Somogy megyei gyűjtésének kéziratára. Pedig az a kézirat nem évtizedek óta hevert a lomtárban! Arra is fény derül, hogy a Kisfaludy Társaság a nála maradt, kiadásra előkészített kéziratot nem adta viszsza a szerzőnek, és nem irattárban helyezte el, hanem lomtárba dobta, minden bizonnyal ezért „nem került elő hosszú évekig." Csak amikor a kézirat szerzője rászánta magát, hogy „átkutassa" a lomtárat, akkor sikerült nyomára bukkannia Somogy megyei gyűjtésének. Azt nem tudjuk, hogy az Akadémia épületének mely részében volt ez a bizonyos lomtár, egy azonban biztosra vehető: nem a fő lépcsőn lehetett abba bejutni. Nagy a valószínűsége annak, hogy a Kisfaludy Társaság a pincében kapott tárolási helyet, amit lomtárnak használt. És lomtárba sok minden és sokféleképpen kerülhet: ügyviteli iratoktól régi iktatókönyvekig és jegyzőkönyvekig, kiadatlan művektől használhatatlan bútordarabokig, ládába gyömöszölt, összekötözött iratcsomagoktól, földre ömlesztett iratokig bármi. És azt se feledjük, hogy Vikár leveléből a lomtár századfordulói, 20. század eleji állapotáról értesülünk.

Nem tudható, de elképzelhető, hogy a penészes, elpiszkolódott iratokat az építőmunkások ebből a lomtárból hordták fel „kosárszámra", hogy eltüzeljék. Ez esetben igaznak fogadhatjuk el Kovács Ágnesnek azt a határozott állítását, hogy „a Kisfaludy Társaság […] kéziratos hagyatéka került napvilágra falbontás következtében" (Kovács Á. 1961:259). De csak így, a „hatvanöt éve elveszettnek

36 Vikár Béla levele Vargha Gyulához – Budapest, 1904. október 19. *Vargha Gyulának írott levelek*. MTAK Kézirattára. Jelzete: Ms 4758/57. – Ua. In: Olosz K. 2014b: 30. – Megjegyzendő, hogy Vikár Béla gyűjteményének egyik bírálója – 17 évvel korábban, tehát 1887–88 körül – Arany László volt, s a gyűjtemény nem Arany Lászlótól került elő, hanem a Kisfaludy Társaság lomtárából.

hitt" kitétel nélkül. A hatvanöt évvel ugyanis Kovács Ágnes egyértelműen arra utalt, hogy a Kisfaludy Társaság iratállománya Arany László kiköltözése után került le az Akadémia pincéjébe. Márpedig ez – amint korábban kifejtettük – semmiképpen nem lehet igaz. Mint ahogy az sem, hogy a Kriza-kéziratok is akkor kerültek le az Akadémia pincéjébe. Kovács Ágnes megkonstruált egy történetet arról, hogy a Kriza-hagyaték Pesten a Kisfaludy Társasághoz, személy szerint Gyulai Pál és Arany László kezébe került, s miután az *MNGY* szerkesztői kiadták a hagyaték egy részét, a kéziratok a Kisfaludy Társaság egyéb irataival együtt Arany László akadémiai lakásából 1885 körül lekerültek a pincébe, ahonnan aztán 1949-ben „falbontás következtében", megrongálódva és hiányokkal ugyan, de napvilágra jutottak. Ez a történet – ha elfogadhatónak/igaznak gondoljuk azokat az érveket, melyeket fennebb elsoroltam – elejétől végéig téves, és bizonyítatlan állításokat tartalmaz. Érdekes módon mégis ez a narratívum kapott lábra, vert gyökeret a tudományos köztudatban, nem a kalandok nélküli verzió, melyet Kovács Ágnes is ismert, mégis felülírta azt – Gergely Pálra, a cselekvő szemtanúra hivatkozva – egy színes és megkapó mesével.

Összegezve az elmondottakat, az alábbiakban foglalhatom össze, hogy mire jutottam Kriza János Pestre került népköltési hagyatékát illetően.

1. A Kriza-hagyaték sorsáról két különböző történet született, attól függően, hogy a történetek forgalomba hozói melyik intézményt – az Akadémiát vagy a Kisfaludy Társaságot – tekintették a Pestre felküldött Kriza-hagyaték befogadójának/birtokosának, s következésképpen melyik intézmény irattári anyagával hozták kapcsolatba a Kriza-gyűjtemény pincébe kerülését. A két történet közül a később megkonstruált bizonyult virulensebbnek, kiszorította a köz- és tudományos gondolkozásból az elsőt.

2. A hagyaték pincébe kerüléséről és előkerüléséről először Gergely Pál tájékoztatta a szakmát az *Ethnographiá*ban 1952-ben közzétett, tényszerű, minden mellébeszélést nélkülöző írásában. Ebből az írásból egyértelműen az derül ki, hogy Kriza János népköltési hagyatéka az Akadémia hatáskörébe tartozó kéziratok sorsában osztozott: az Akadémia főtitkársági raktárai valamelyikében találták meg, több ezer más, akadémiai ügyvitelre, gazdasági ügyekre, az Akadémia tagjainak irodalmi működésére vonatkozó irat, valamint nagy mennyiségű kéziratos népköltési gyűjtés társaságában. A cikkben halvány utalás sincs arra, hogy a főtitkársági raktárakban tárolt iratok megrongálódtak, összepenészedtek volna. Arról sincs benne információ, hogy ez a hatalmas iratállomány mikor és milyen alkalommal került le a pincébe.

Tudva azt, hogy a Kriza-hagyaték az Akadémia birtokába jutott, úgy ítélem meg, hogy Gergely Pál 1952-ben hiteles és megbízható tájékoztatást nyújtott a

Kriza-hagyaték sorsáról. Írása azonban, ha megjelenése pillanatában történetesen fel is figyelt rá a szakma, nagyon gyorsan feledésbe merült, a későbbi Kriza-irodalomban nemigen hivatkoztak rá, már csak azért sem, mert hamarosan felülírta Kovács Ágnes egy új narrációval, melyet – furcsa és érthetetlen módon – Gergely Pál pincehistóriájára alapozva konstruált meg, s melynek hitelesítéséről maga Gergely Pál, az események résztvevője és szemtanúja gondoskodott későbbi megszólalásaival.

3. Kovács Ágnes négy évvel Gergely Pál cikkének megjelenése után, 1956-ban nyilatkozott először a Kriza-hagyaték előkerüléséről. A Gergely Pállal közösen szerkesztett, Kriza János kiadott és kéziratos hagyatékából készített összesítő válogatás utószavában Kovács Ágnes szót ejtett ugyan arról, hogy a Kriza-gyűjteményre Gergely Pál egyéb akadémiai iratok tízezrei között akadt rá 1949-ben, de ezen túl egy egészen más történettel ismertette meg olvasóit. Abból a tényként kezelt premisszából indult ki, hogy Kriza hagyatékát az özvegy a Kisfaludy Társasághoz küldte fel, személyesen Gyulai Pálnak és Arany Lászlónak, az *MNGY* szerkesztőinek, akik a kéziratos hagyaték egy részét közzé is tették. Tekintettel arra, hogy Kovács Ágnes nem biztos tudásra alapozott, hanem egy nyilvánvalónak vélt elgondolásból indult ki, a továbbiakban nem tehetett mást, minthogy elhihető útvonalat jelöljön ki (vagy találjon ki?!), melyen a Kriza-gyűjtemény kéziratai eljuthattak a Kisfaludy Társaság prominens személyiségeitől az Akadémia pincéjébe. Ezt a problémát a Kriza-hagyaték és Arany László kiköltözésének kapcsolatba hozásával oldotta meg úgy, hogy kimondatlanul, de egyértelműen arra utalt, hogy Kriza János hagyatékát, akárcsak a Kisfaludy Társaság iratait, Arany László kiürített lakásából vitték le a pincébe. A minden alapot és minden bizonyítékot nélkülöző állítást azzal a többletinformációval támogatta meg, hogy Kriza ezernyolcszáz lapnyi székely népköltés-, népszokás- és szógyűjtése a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (vagyis a Kisfaludy Társaság sorozatának) tizenegyezer lapot kitevő egyéb kéziratai között lappangott.[37] Mindezen túl, a szakma és az érdeklődő olvasóközönség Kovács Ágnes 1956-os írásából értesült először arról is, hogy a Kriza-hagyaték kéziratai megrongálódtak, a penésztől, portól, nyirkosságtól pusztuló papírok egy részét minden erőfeszítés ellenére sem lehetett olvashatóvá tenni. Ennek ellenére a Kriza-hagyaték gyorsleltára, melyet ugyancsak Kovács Ágnes hozott nyilvánosságra – szemmel láthatóan tartalmazta mindazokat a gyűjtéseket, műfajcsoportokat, melyeket a *Vadrózsák* első köteté-

[37] Ez igaz is volt, csakhogy nem a Kisfaludy Társaság iratai között, hanem az Akadémia iratállományában.

nek előszavában Kriza János a leendő második kötet anyagaként vagy nyelvjáráskutató munkájának eredményeként emlegetett.

4. 1961-ben egy ifjúsági kiadvány utószavában az öt évvel korábban megkonstruált történetet Kovács Ágnes újabb részletekkel egészítette ki, és „pontosította." Itt hozta nyilvánosságra a kéziratok eltüzelésének epizódját, itt mondta ki, hogy az elrongyolódott, penészes-poros kéziratokban Gergely Pál a Kisfaludy Társaság hatvanöt éve elveszettnek hitt iratait ismerte fel, mint ahogy azt is, hogy a 11 000 lapnyi kézirattömeg egy tizedét Kriza János népköltési hagyatéka tette ki.

5. Továbbra is fenntartva azon véleményemet, hogy a Kisfaludy Társaság iratai semmiképpen nem Arany László lakásából kerültek a pincébe, azt nem vitatom, hogy a Kisfaludy Társaság iratállománya – számomra ismeretlen időpontban és körülmények között – valamikor ugyancsak lekerült az Akadémia pincéjébe. Azonban feltehetően más pincerészben kapott helyet, mint az akadémiai iratok, s a rosszabb körülmények között tárolt iratállomány megrongálódott oly mértékben, hogy egy részét nem lehetett megmenteni, olvashatóvá tenni. (Az is elképzelhető, hogy a piszkos, elrongyolódott kéziratokat a Kisfaludy Társaság lomtárából hordták fel az építőmunkások. Ezt a hipotézist Vikár Béla korábban idézett levelének lomtárról szóló információjára alapozom, valamint Gergely Pálnak azokra a valóságtól elrugaszkodottnak tűnő, egymásnak ellentmondó tájékoztatóira, melyek a pincebeli tárolás méltatlan körülményeire utaltak.) Azt viszont, hogy a Kriza-hagyaték a Kisfaludy Társaság iratállományából, történetesen a lomtárából került volna elő, teljességgel kizártnak tartom. Mint ahogy azt is kétlem, hogy az Akadémia főtitkársági raktárai és a „pincebeli romkamra" a pincének ugyanazon részében lettek volna. Minden valószínűség szerint feltárásuk sem egyszerre történt.[38]

6. Bár kulcsfigurája a pincehistóriának, Gergely Pál helye és szerepe ebben a történetben számomra továbbra is tisztázatlan és némiképp érthetetlen. Ő az, aki először tájékoztatja a szakmát – megítélésem szerint a valóságnak megfelelően – a pincében talált Kriza-anyagról. Ő az, aki rendezi a Kriza-hagyatékot és szerkeszti az összesítő válogatás egyik kötetét.[39] Mégis fenntartás nélkül segédke-

[38] Érdemes volna megvizsgálni, hogy a Kisfaludy Társaság iratai milyen és mekkora károkat szenvedtek, látható-e rajtuk penésznyom, mikor leltározták be az MTA Könyvtára kézirattárában stb. Magam az iktatókönyveket, jegyzőkönyveket, a levelezés bizonyos részét két évtizeddel ezelőtt átnéztem, de nincsenek olyan emlékeim, hogy súlyosan megrongálódott papírokat forgattam volna.

[39] Az megint más kérdés, hogy – nem lévén szakember – mindkét területen sokat hibázott: a rendezés során Kriza hagyatéka közé kevert idegen gyűjteséket (Arany Jánosné és

zik abban, hogy egy téves elgondolás mentén megkonstruált történet diadalmaskodjék. Mintha megfeledkezett volna saját korábbi, tényállásnak megfelelő helyzetjelentéséről, s engedett volna az érdekesebb történetek csábításának. Vagy arról lenne szó, hogy első megszólalása nem kapott kellő figyelmet, emiatt kezdett mesélni, s addig-addig színezte a történetet, hogy a végén már maga sem tudta, hogy mi az igazság?

7. Kriza János Pestre került népköltési hagyatékának történetét a fentiek figyelembevételével a következőképpen tudom rekonstruálni. Kriza János halála után hagyatéka Gyulai Pál közvetítésével 1875 őszén a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába került. Az Akadémia épületében elhelyezett, egész szekrényt megtöltő, rendezetlen Kriza-anyagból 1881–82-ben Benedek Elek válogatott ki szövegeket a *Székelyföldi gyűjtés* számára, s a kiválogatott kéziratokból továbbválogatva állította össze Gyulai Pál és Arany László a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetének Kriza-részét. A Benedek Elek által kiválogatott kéziratok Gyulai Pálnál maradtak, tőle pedig az *MNGY* későbbi szerkesztőjéhez, Sebestyén Gyulához kerültek. Sebestyén halála után hagyatékát az Etnológiai Archívumban (akkori nevén Ethnológiai Adattárban) helyezték el. Ezen a ponton már senki nem tudta, hogy Kriza-féle gyűjtések is vannak Sebestyén Gyula hagyatékában, a kéziratokat Sebestyén gyűjtéseiként leltározták be az Etnológiai Archívumban.

A Kriza-hagyaték Akadémián maradt nagyobb részét a 19. század folyamán és a 20. század első négy évtizedében feltehetően nem mozgatták, az Akadémia pincéjébe valószínűleg a második világháború idején, a háborús pusztítások elől menekítették le akadémiai iratok-kéziratok sokaságával együtt a főtitkársági raktárak valamelyikébe, s a raktárakat elfalazták. Az akadémia épületének átépítése során a Kriza-hagyaték épen, sértetlenül került elő a pincéből, ha hiányokat észleltek állományában, azt nem tűz vagy penész okozta, hanem az, hogy a hagyaték egy része külön sodródott a törzsanyagtól.

Kovács Ágnes narratívumait nem tartom hiteleseknek, mert egyetlen epizódjuk valóságtartalma sem igazolható. Mesterségesen megkonstruált történeteket hozott forgalomba tudománynépszerűsítő kiadványok lapjain, de szakmai tekintélye folytán mind a szakmabeliek, mind pedig az érdeklődő olvasók hitelt adtak állításainak.

Arany Juliska meselejegyzéseit, a Gyulai Pálhoz beküldött folklórgyűjtések egy részét), tévesen azonosított gyűjtőket és gyűjtéseket, kihagyta a rövid folklórműfajokat az összesítő válogatásból stb.

Tudatában vagyok annak, hogy további kutatások szükségesek ahhoz, hogy a feltételezések a történet valamennyi mozzanatában bizonyossággá váljanak; annak is, hogy újabb források tükrében módosulhat a Kriza-hagyaték általam vázolt útja-története. Nem is azzal a gondolattal próbáltam szétválogatni a Kriza-hagyaték körüli narratívumok reális és irreális elemeit, hogy biztos megoldást fogok találni. Csupán, Szakál Annához hasonlóan, én is bedobtam egy követ az állóvízbe, hogy legyen egy kis hullámverés, mozduljon ki végre a szaktudomány abból a csapda-helyzetből, melyet egy hatvan évvel ezelőtt tévesen megkonstruált történet idézett elő.

Az elmozdulás tekintetében azonban nem vagyok túl bizakodó. Akárcsak a mindennapi életben, a tudományos gondolkodásban is sokkal hamarabb terjednek el, és sokkal tartósabban honosodnak meg a téveszmék, téves elképzelések, mint a bizonyítható és bizonyított tények. Kriza János életműve-hagyatéka körül különösen sok a bizonyítatlan állítás, megkonstruált történet, ellenőrizetlen, téves megállapítás. És a dokumentálatlan kijelentések, téves elképzelések mind a mai napig fel-felbukkannak a Kriza-irodalomban, s félrevezetik nemcsak az érdeklődő olvasót, de olykor a szakma művelőit is.[40]

[40] A Tiboldi István adomáit és tanítómeséit – saját irodalmi alkotásait – Tiboldi gyűjtéseként forgalmazó kötetről (Tiboldi I. 1988) például hiába jelent meg bizonyító adatokkal alátámasztott, cáfoló recenzió (Olosz K. 1989), majd Szakál Anna tanulmánya (Szakál A. 2010), mely pontosan leírja, hogy Mészáros József mit csinált, és miért nem tartozik Krizához a kötet, azt továbbra is Kriza János kéziratos hagyatékából közzétett folklórkiadványnak tekintik, s mind a mai napig a *Vadrózsák*hoz köthető szakirodalmi tételként tartják számon. Vö. Tasnády E. 2014: 162; http://www.kjnt.ro/nevadonk.

Azt pedig, hogy egy véletlen tévedésből miként lesz fontos dokumentum, jól példázza Ujváry Zoltánnak egy elírása.

Minden valószínűség szerint Ujváry összecserélte a céduláit, s ennek következtében Erdélyi János 1841-ben Szemere Miklóshoz írt leveléből (vö. T. Erdélyi I. 1960. I.: 150/94. sz. levél) Kriza János leveleként idézett egy részletet – forrásmegjelölés nélkül – a *Néprajz egyetemi hallgatóknak* című sorozat 31. kötetében (Ujváry Z. 2004: 7). A két év múlva újra közzétett tanulmány (Ujváry Z. 2006: 93–115) felkerült a világhálóra is, s azóta azt a bizonyos „Kriza"-levelet más is idézi – ugyancsak forráshivatkozás nélkül –, mint fontos dokumentumot arra nézve, hogy Kriza Jánosnak már 1841-ben szándékában állt „a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni […] még pedig hangjegyekkel együtt" (Lásd Tasnády E. 2014: 165).

Felhasznált irodalom

ARANY László – GYULAI Pál (szerk.)
1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Szerkesztették Arany László és Gyulai Pál. Athenaeum, Pest. Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam, I. kötet.
1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. Athenaeum RT, Budapest. *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Új folyam, III. kötet.
BENEDEK Elek
2006 Kriza János. A mai Kriza-ünnepély alkalmából. In: PERJÁMOSI Sándor – A. SZÁLA Erzsébet – GAZDA István (szerk.): *Az ismeretlen Benedek Elek. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és1892 között írt publicisztikáiból.* Az írásokat összegyűjtötte és jegyzetekkel kiegészítette Perjámosi Sándor. Szerkesztette és az előszót írta A. Szála Erzsébet. Sajtó alá rendezte Gazda István. Nyugat-Magyarországi Egyetem – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Sopron – Piliscsaba, 115–118.
2009 *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda (*Bibliotheca Transsylvanica* 64.)
ERDÉLYI Ilona, T.
1960, 1962 *Erdélyi János levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest
GERGELY Pál
1952 A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának újabban megszerzett vagy feltárt kéziratairól. *Ethnographia* LXIII. (1–2) 207–208.
GYULAI Pál
1961 *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Akadémiai Kiadó, Budapest (A magyar irodalomtörténet forrásai – Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes, 5).
–K. [BENEDEK Elek]
1882 Kriza János. A mai Kriza-ünnepély alkalmából. *Budapesti Hírlap* XXII. 209. (július 31.) 1–3. (A cikk újraközlése In: PERJÁMOSI Sándor –SZÁLA Erzsébet, A. – GAZDA István (szerk.): *Az ismeretlen Benedek Elek. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és1892 között írt publicisztikáiból.* Az írásokat összegyűjtötte és jegyzetekkel kiegészítette Perjámosi Sándor. Szerkesztette és az előszót írta A. Szála Erzsébet. Sajtó alá rendezte Gazda Ist-

ván. Nyugat-Magyarországi Egyetem – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Sopron – Piliscsaba, 115–118.

KOVÁCS Ágnes

1956 Utószó. In: KRIZA János: *Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, II. kötet: 447–456.

1961 Kriza János meséi. In: KRIZA János: *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 259–266.

KRIZA János

1956 *Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból.* I–II. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Magvető, Budapest

1961 *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Kriza János kéziratos hagyatékából válogatta és szerkesztette Kovács Ágnes. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest

KRIZA János – OLOSZ Katalin

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

MNGY I.

1872 ARANY László – GYULAI Pál (szerk.): *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Athenaeum, Pest, *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Új folyam. I. kötet.

MNGY III.

1882 ARANY László – GYULAI Pál (szerk.): *Székelyföldi gyűjtés*. Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. Athenaeum RT, Budapest. *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Új folyam, III. kötet.

OLOSZ Katalin

1989 Adomák és tanítómesék. *Igaz Szó* XXXVII. (2) 161–168.

2013 Történet egy százötven évig készülő könyvről. In: KRIZA János – OLOSZ Katalin: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 17–90.

2014a Kriza-hagyaték a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában. *Ethnographia* CXXV. (2) 266–278.

2014b Népköltészeti gyűjtések Erdélyben a néprajz önálló tudományterületté válásának időszakában (1889–1914). In: KESZEG Vilmos – SZÁSZ Szilárd – ZSIGMOND Júlia (szerk.) : *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–39.

SEBESTYÉN Gyula

1911 Emlékezés Kriza Jánosra. Felolvastatott a Kisfaludy Társaság f. é. [1911] márciusi ülésén. *Ethnographia* XXII. (2) 65–71. – Ua. In: KRIZA János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Kriza János születésének századik évfordulója alkalmából másodszor kiadja a Kisfaludy-Társaság. I. rész. Budapest, 1911., VII–XXII. (*Magyar Népköltési Gyűjtemény* XI. 1911: VII–XXII).

SZAKÁL Anna

2010 A folklórgyűjtő Tiboldi kéziratos anyaga és folklorisztikai értékelése. In: FILKÓ Veronika KŐHALMY Nóra – SMID Mária Bernadett (szerk.): *Voigtloristica. Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére (ATU 503).* (Folcloristica, 11.) ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 38-61.

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár

2016 *Egy 19. századi gyűjtőhálózat, mint kutatási probléma. A Vadrózsák lehetséges megközelítési irányai*. Doktori disszertáció. Kolozsvár. Kézirat.

T. ERDÉLYI Ilona – Lásd ERDÉLYI Ilona, T.

TASNÁDY Erika

2014 A *Vadrózsák* kései tavasza. *Erdélyi Múzeum* LXXVI. (1) 160–166.

TIBOLDI István

1988 *Adomák és tanítómesék. Kriza János kéziratos hagyatékából Tiboldi István gyűjtése*. Sajtó alá rendezte Mészáros József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

UJVÁRY Zoltán

2004 Kriza János (1811–1875). In: UJVÁRY Zoltán: *Kis folklórtörténet*. VIII. Debrecen, 2004. (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, 31) 7–40.

2006 *A folklórkutatás eredményei a XIX. században.* Debrecen.

Szakál Anna[1]

Aszfaltolvasztó kazánba hányt, szalonnasütéskor elpusztult, nyirkos pincében megpenészedett Kriza-kéziratok nyomában. Kísérlet a Gergely Pál konstruálta legenda lebontására[2]

A *Vadrózsák* kapcsán a folklorisztikai köztudatba az egyik leghatásosabban beépült és megszilárdult[3] történet az, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia épületének pincéjében megtalált Kriza-hagyatékról Gergely Pál (és nyomában Kovács Ágnes) írt le. A feltehetően jól ismert alaptörténet a következő: 1949 körül Gergely Pál, az Akadémia gondnoka az ott folyó építkezések során észrevette, hogy egy addig elzárt pincerészben gazdasági iratok, s közöttük népköltészeti gyűjtések (s azok között a *Vadrózsák*hoz kapcsolható folklórszövegek) rejtőznek. Ezek – mivel minden bizonnyal 1885 (Arany Lászlónak az Akadémia épületéből való kiköltözése) óta elfeledve egy elfalazott pincében rejtőztek – megpenészedtek, különösen a *Vadrózsák*hoz tartozó meseanyag szenvedett károkat: ennek harmadát nem sikerült megmenteni. A többit azonban éveken keresztül tisztították, vasalták, formalinozták, míg egy részét 1956-ra megjelentethették a *Székely Népköltési Gyűjtemény*ben (Kriza 1956).

[1] Szakál Anna (1982, Budapest) az ELTE néprajz–magyar–film szakos végzettje. A BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének és az ELTE Magyar Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatásainak középpontjában Kriza János és gyűjtőtársai, illetve az erdélyi népköltészeti gyűjtés kezdetei állnak. A *Vadrózsák* (1863) létrejöttével és utóéletével kapcsolatba hozható levelezést 2012-ben rendezte sajtó alá.

[2] Jelen tanulmány a Kriza János Néprajzi Társaság 24. évkönyvében, 2016-ban megjelent szöveg másodközlése, néhány kisebb stiláris változtatással.

[3] A teljesség igénye nélkül: Faragó 1967: 49, 1971: 168–169; Kríza 1987: XIII, 2001: 228; Domokos 2007: 198; Domokos–Gulyás 2009: 6; Olosz 2013: 55–56, 2014: 267. A pincébe került Kriza-iratokkal kapcsolatos események leírásához Faragó József és Olosz Katalin elsődlegesen Kovács Ágnes 1961-es történetvariánsát használta fel, Domokos Mariann legfőbb forrása pedig Kovács Ágnes Gergely Pállal készített, kéziratban maradt interjúja volt. Kríza Ildikó hivatkozások nélküli írása nem tudni, melyik eredeti szövegre megy vissza, mivel egy egészen új variánst hoz létre, amelyben 1948-ban „az Akadémia vizes pincéjéből penészes papírokat cipelnek a Dunába" meg nem nevezett személyek.

A vizsgált történet egyedüli forrása Gergely Pál, aki számos (legalább 12) alkalommal[4] beszélt arról, hogy hogyan, mikor, milyen előzmények után és milyen körülmények között fedezte fel a kéziratokat. 1952-ben az *Ethnographia* olvasóit tájékoztatta tényszerűen az újonnan az MTA Kézirattárába került (és így kutatható) folklóranyagról – köztük a pincében megtalált gyűjteményekről is. Feltehetően ugyanebből az évből származik egy feljegyzése az egyik bekötött Kriza-kötet belső címoldaláról. 1956-ban Vörösmarty Mihály ismeretlen kéziratairól írva beszél azok (és mások mellett Krizához tartozó kéziratok) felfedezésének helyéről. 1957-ben az *Arany János és az Akadémia* című, az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetben, 1958-ban *Az Akadémia levéltára az MTA Könyvtárának Kézirattárában* című önálló füzetben számolt be Gergely Pál a megtalálás körülményeiről. 1964-ben az általa sajtó alá rendezett *Hivatali iratok* 2. kötetében (amely Arany János összes műveinek 14. kötetét jelentette) röviden szintén ismeretette a megtalálás körülményeit. 1975-ben *a Keresztény Magvető*ben, *az Ethnographiá*ban *és a Magyar Nemzet*ben *is* írást közölt Kriza Jánosról és a *Vadrózsák*ról. Mind ezekben, mind az 1978-as *Budapest* folyóiratban megjelent *Az Akadémia pincéi*, illetve a *Magyar Nemzet*ben publikált *Kincsleletek lomtárakból* című cikkeiben foglalkozik a folklórkéziratok felfedezésének kérdésével. Kovács Ágnes 1981-ben készített Gergely Pállal interjút, amelyben a kéziratok megtalálásáról is beszélgetnek.[5]

[4] A teljesség igénye nélkül: Gergely P. 1952, 1956, 1957, 1958, 1975a, 1975b, 1975c, 1978a, 1978b, MTAKK Irod. 4-r. 409/I: belső címoldal sz. n., MTAKK Ms. 4163/108, AJÖM XIV: 601–609. A teljesség igénye nélkül kitétel ebben az esetben azt jelenti, hogy nem vállalkoztam a *Magyar Nemzet* című napilap szinte 30 évének mikrofilmen való áttekerésére annak érdekében, hogy valamennyi ott megjelent Gergely Pál-írást megtaláljam. Ez azért lett volna fontos, mert kortársak úgy emlékeztek, hogy szívesen és színesen nyilatkozott Gergely Pál a lap újságíróinak, s az általam itt tárgyalt történet mellett Arany János Voinovich-villából megmentett kéziratai kapcsán is több variánsban mesélt el egy (abban a formában) meg nem történt esetet (amelyre akkoriban a *Szent Batyu* történeteként utaltak). Mivel sem az OSZK cikkgyűjteménye, sem a Matarka nem teljesen megbízható, feltehetően emiatt nem akadtam segítségükkel ezekre a cikkekre. A *Magyar Nemzet* közeljövőben várható digitalizálása után mindenképp érdemes volna ezeknek (legalább a párhuzam miatt) utánanézni.

[5] Itt jegyezném meg, hogy a Gergely Pállal készített interjút először Domokos Mariann tette közzé a szakdolgozatában (teljes terjedelmében ld. Domokos 2004: melléklet, illetve az Arany-kéziratokkal kapcsolatos részt publikálva ld. Domokos–Gulyás 2009: 64.) és a későbbiekben is idézett belőle, azonban a Növedéki Napló számát is a jelzet részének gondolta, ezért a beszélgetés több helyen úgy szerepel, mint Ms. 4163/108. 2/1983. Azonban az utóbbi két szám nem része a jelzetnek, nincs is jelen esetben semmi különösebb jelentősége, hogy az 1981-es beszélgetést 1983-ban leltározták be. Vö. pl. Domokos 2015: 454.

Rajta kívül – az eddigi kutatások alapján úgy tűnik – soha más kortanú nem írta le ezeket az eseményeket. Kovács Ágnes három helyen (Kovács 1956, 1961, 1983) mesélte újra (és esetenként tovább) az akadémiai Kriza-kéziratokkal kapcsolatos történéseket. Leírásai egyértelműen Gergely Pál (feltehetően szóban is többször elhangzó) történeteire mennek vissza. Kovács Ágnes először a közösen megjelentetett 1956-os *Székely Népköltési Gyűjtemény*ben, másodszor *Az álomlátó fiú* utószavában 1961-ben, utoljára pedig a Gergely Pál halálára írt, az *Ethnographiá*ban 1983-ban megjelent nekrológban számolt be az eseményekről.

Kettejük szakmai együttműködéséről keveset tudunk[6], de néhány elejtett megjegyzésből[7] úgy tűnik, hogy annak kezdete csupán 1955 körülre datálható.

vagy Domokos–Gulyás 2009: 6. 10. lj, 7. 12. lj. Az interjú teljes szövege jelen tanulmány első megjelenésének helyén, a szöveg mellékletében is olvasható.

6 Az általam áttekintett (az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében található) Kovács Ágnes-levelezésben nem találtam erre utaló adatot. A MTA Könyvtárának Kézirattárában található Gergely Pál-hagyatékban szintén nem volt ennek semmi nyoma.

7 Kovács Ágnes Gergely Pállal készített interjúja – meglátásom szerint – azt bizonyítja, hogy a megtalálást követő (évekig elhúzódó) munkálatok idején Gergely Pál, akinek ekkor még nem volt szándékában a kiadás, nem ismerte Kovács Ágnest és nem is kérte a mesekutató segítségét. Következésképp Kovács Ágnesnek nem lehetett közvetlen tapasztalata az ebben az időszakban zajló eseményekről. „G. P.: […] Kérem szépen, megmondom: én nem értem rá nagyon foglalkozni ezekkel, csak azt láttam, mesék, versek, satöbbi, satöbbi, gyűjtötte Kriza, 20–30-féle Kriza gyűjtőtől, őtőle is egypár töredék volt, meg javított nyomdakész, a Vadrózsák első kötetének, a 62-es megjelenésű Vadrózsáknak a nyersanyaga is itt volt. Azzal már nem tudtam mit csinálni, összekötöztük, félretettük. Én nem tudtam, hogy pár év múlva ez meg is fog jelenni. Elég az hozzá, a könyvkötőnknek – itt a házban volt egy könyvkötőnk – leadta a kollegám itten, a Berlász a mesegyűjteményt, olcsó félvászon kötésekbe, aztán az – persze senki sem értett hozzá, én sem, Berlász még kevésbé, mint történész és nem tudtuk szétválogatni egész pontosan, így keveredett bele sajnos az Arany László, meg a Juliskának is valami kézirata, egy olyan kötetbe, amin az volt, hogy Krizától. Hát ez a magyarázata, ez a tévedés! Az, hogy hát nem voltunk szakemberek, ez az egyik, meg időnk se! K. Á.: Azután Pali bácsi rájött arra, hogy ezek nem mind Krizához beküldött kéziratok, hisz mindenütt ott van a kezenyoma, hogy vesd össze: Arany László meséivel. És emlékszem, hogy nekem fel is hívta a figyelmemet egy kéziratra, ami Arany Juliskától származik. G. P.: – Igen. Van benne egy pár… szinte könnyezve simogattuk és néztük." Ld. MTAKK Ms. 4163/108: 5–6. Ugyanezt erősíti Kovács Ágnes kijelentése, amikor az Arany-mesék kapcsán köszönetet mond „Gergely Pálnak, aki a kéziratos szövegekre még a Kriza-gyűjtemény szerkesztése idején (1955) a figyelmet felhívta." Kovács 1969: 180. Ha a szövegekre ekkor, 1955-ben kellett felhívnia a figyelmet (amikor azok a Kriza-mesékkel egybekötve álltak kb. 1952 óta), akkor ez – meglátásom szerint – arra mutat, hogy Kovács Ágnes a Kriza-kéziratokkal is csak igen későn, valamikor 1955-ben találkozhatott. Itt érdemes azt megjegyezni, hogy bár a szerkesztési munkálatok időtartama nem ismert, de bizonyos adatokból úgy tűnik, hogy meglehetősen szűkös időkeret állhatott a

Ennek megállapítása (vagy legalább felvetése) azért lényeges, hogy Kovács Ágnesnek a történet terjesztésében és (szakmai tekintélye folytán) legitimálásában játszott szerepét meghatározhassuk. A kéziratokkal való kései találkozás azt látszik erősíteni, hogy Kovács Ágnes a kéziratok előéletével (megtalálásuk körülményeivel, pusztulásuk módjával és nagyságával, a megmentésükre tett kísérletekkel) csupán Gergely Pál szóbeli közléseiből tájékozódhatott, a tőle kapott információkban nem kételkedett, miként az általa továbbadott megállapításokat a szakma is általában kritika nélkül átvette, és megkérdőjelezhetetlen tényként forgalmazta tovább.

A következőkben elsőként azt kísérlem meg megmutatni, hogy Gergely Pál és Kovács Ágnes írásaiban e történet különböző elemeinek milyen variánsai fedezhetőek fel. Azaz milyen történetváltozatok rekonstruálhatóak arról, hogy mikor, hol, milyen más iratok és milyen körülmények között, milyen mennyiségben és állapotban találták meg a *Vadrózsák*hoz kapcsolható kéziratokat.

A kéziratok felfedezésének időpontja Gergely Pál 1952 körüli feljegyzésében 1949/50 (MTAKK Irod. 4-r. 409/I: belső címoldal sz. n.), 1957-es *Arany János és az Akadémia* című könyvében 1949 (Gergely 1957: 7), 1975-ös cikkeiben 1948–49 tele (Gergely 1975a: 420, 1975b: 110, 1975c: 4), míg az 1981-es, Kovács Ágnes által készített interjúban és az 1978-as cikkében 1949 ősze (MTAKK Ms. 4163/108: 3, Gergely 1978a: 32). Kovács Ágnes mind 1956-os, mind 1961-es szövegében 1949-re teszi a megtalálás időpontját, a második közlésnél pontosítva is azt: „1949-ben, egy szép tavaszi napon" (Kovács 1961: 259).

A folklórgyűjtések lelőhelyéről 1952 körül Gergely Pál azt állította, hogy azok „régi (1828–1880. évi) gazdasági és főtitkári irattári anyagok" között voltak (MTAKK Irod. 4-r. 409/I: belső címoldal sz. n.). Ezt pontosította 1952-es tanulmányában és 1957-es könyvében, ahol összefoglalóan („ügyvitelre, gazdasági ügyekre s a tagok irodalmi működésére vonatkozó többezer irat" – ld. Gergely 1952: 207) és részletesebben is kifejtette, hogy milyen személyek (mint például Széchenyi, Wesselényi, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, a Kisfaludyak, Bajza Jó-

sajtó alá rendezők (különösen Kovács Ágnes) rendelkezésére. Ha az előbbi érvelésemet elfogadjuk. és feltesszük, hogy Kovács Ágnes csupán 1955-ben találkozott a kéziratokkal, akkor egy másik adatot mellé helyezve feltehetjük azt is, hogy a kötet munkálatai még ugyanebben az évben be is fejeződtek. Gergely Pál ugyanis mind a két alkalommal (Gergely P. 1976a: 9, 1978a: 33), amikor a kötet kiadásáról beszél, az 1955-ös évet jelöli meg a megjelenés éveként, amiből én arra következtetek, hogy a szerkesztés munkája abban az évben lezárult, a kötet pedig az év elején jelenhetett meg. (Ennek a feltételezésnek a Magvető Kiadó esetleg meglévő archívumában utána lehetne nézni; én ezt most nem tartottam feladatomnak.)

zsef, Arany János stb.) iratai, levelezése között voltak a különböző népköltési szövegek (például Orbán Balázs, Szél Farkas, Abafi–Kálmány, Hunfalvy Pál, Hegedűs Sándor, Beke József, Ács Károly stb. gyűjtései – ld. Gergely 1957: 7).

A különböző anyagok nagysága Gergely Pál 1952-es leírásában a következőképpen szerepelt: a „többezer" hivatalos irat között „több mint 6000 lapnyi" népköltési folklórszöveg került elő az akadémiai pincékből (Gerely 1952: 208). Négy évvel később a számok jelentősen megnőnek: 1956-ban, Gergely Pál leírásában már az összesen „több mint százezer hivatalos irat" között „tízezernél több lapnyi kéziratos népköltési gyűjtemény" volt megtalálható (Gergely 1956: 183). 1957-ben ugyanaz a folklórszöveg-anyag már „több mint tizenegyezer lapot" tett ki (Gergely 1957: 7). 1975-ben a teljes folklóranyagból Krizához „1600 lapnyi" (Gergely 1975a: 420, 1975b: 111), 1978-ban, illetve Kovács Ágnesnél „ezernyolcszáz lapnyi" (Gergely 1978a: 33; Kovács 1956: 448) szöveg volt köthető (azonban ebből le kell vonni a megpenészedett kéziratokat, amelyeknek a számát Gergely Pál a Kriza-anyag harmadára becsüli).[8]

Arról, hogy hogyan és mikor kerültek a kéziratok a pincébe, először 1957-ben nyilatkozott Gergely Pál, amikor azt írta, hogy „ez az egész iratanyag valószínűleg 1885-ben került a pincébe, Arany Lászlónak édesanyja halála után a palotából való kiköltözésekor. A lakással összefüggő hivatali szobákat is újrafestették ekkor, s ezért vitték le az iratok egy részét, melyet aztán a gondatlan gondnokok lent felejtettek" (Gergely 1957: 7). 1958-ban már óvatosabban fogalmazza

8 Az *Unitárius Élet* 1953/2. számában valaki név nélkül beszámol Gergely Pál előadásáról. Az ebben szereplő adatok alapján nehéz eldönteni, hogy Gergely Pál állított elég elképesztő valótlanságokat, vagy az előadást hallgató és lejegyző értelmezésével akadtak problémák. Ebben a cikkben az szerepel, hogy a kéziratanyagban „a Kriza által saját kezűleg leírt balladák mintegy 360 lapot tesznek ki. Külön csoportot alkotnak a Krizához küldött mesék, amelyek mintegy 1220 lapot foglalnak el. Ezek szerint mintegy 1880 lap terjedelmű, kétharmad részben kiadatlan népgyűjtési anyag került elő az Akadémia dohos, penészes pincéjéből" (ld. N. N. 1953: 3). Ezután azonban olyan szövegeket is az említett dohos pincében megtalált anyagok közé sorol, amelyek bizonyosan nem onnan kerültek elő, így Kriza János Arany Jánosnak írt levelét egy román népköltészeti gyűjteményről (ld. a levelet: Szakál 2012: 188–193; a levél RAL-számon szerepel az MTAKK-ban), Krizának Toldy Ferenchez írt leveleit (ami szintén korábban, más úton került az Akadémia kézirattárába). Emellett valótlanságokat állít (az előadó vagy a lejegyző) a megtalált levelek tartalmát illetően is. (Például ebben a cikkben az szerepel, mintha az Ürmösy Lajos által Krizának küldött levélben Ürmösy „egy kiadatlan mese nyomára vezetné" Krizát – holott ennek a levélnek nincs népköltészeti vonatkozása: az illető csupán boldog új évet kíván a püspöknek. Máshol Tóth Ferencről, Kriza egyik gyűjtőjéről úgy beszél, mint aki a „szorgalmas gyűjtők sorába tartozott" volna, holott csupán egy nagyon zavaros anekdotát küldött a püspöknek.) Vö. a teljes szöveget: N. N. 1953.

meg ugyanezt: „Az 1880-as években valaminő nagyobb irodai átrendezés és festés során a padlózott pincerészbe szállították" az iratokat (Gergely 1958: 3). Újabb, apró részleteket közöl 1975-ös cikkében – ekkor már kizárólag a *Vadrózsák* szövegeire vonatkozóan: „1885 után ugyanis, midőn özvegy Arany Jánosné halálakor fia kiköltözött a palotából, a volt főtitkári lakásból, a gondnokság levitette a pincébe, s ott is felejtette a kétládányi papírt. Közel hat évtizeden át aludták Csipkerózsika-álmukat a többi népköltési emlékkel együtt ezek a drága székely vadrózsák!" (Gergely 1975b: 111). A Kovács Ágnes készítette interjúban már újabb és újabb elemekkel gazdagítva jelenik meg a történet. A folklórgyűjtések – meséli Gergely Pál – „pechünkre úgy kerültek a pincébe, hogy 886-ban Arany Jánosnénak a temetése után a fia is kiköltözött az épületből, Arany László, az itt üresen hagyott lakást átalakították – máma már tudós klub lett belőle – átalakították a lakást, ami iratot találtak, azt összekötözték, ládába gyömöszölték és levitték a pincébe […] az Arany Lászlóék szobájából *vagy honnan* a pincébe hajított egy Reinprecht nevű gondnok. Hát azért ez egy herosztrátoszi név, érdemes megemlíteni, hogy egy gondatlan gondnok felejtette a pincében!" (MTAKK Ms. 4163/108: 3, 11–12).[9] Ezt a nevet 1978-ban is megemlíti: „a volt Arany-lakás átalakítása idején Rainprecht gondnok mindezt levitette az említett pincerészbe, és utódai is ottfeledték. Az altisztek pedig egyre több bútortörmeléket hordtak rájuk, míg a szerencsés véletlen a kezünkre adta ezeket a becses kéziratokat" (Gergely 1978a: 33).

Arról, hogy hol, milyen körülmények között tárolták, és milyen károk érték a kéziratokat (azok között is elsősorban a *Vadrózsák* szövegeit) 1952-ben tényszerűen csak annyit közölt Gergely Pál, hogy azok „a palota évtizedek óta érintetlen főtitkársági raktárait feltárva" kerültek elő (Gergely 1952: 207). 1956-ban a kéziratok lelőhelyeként „szerencsés véletlen folytán feltárt régi, romos *pincéinket*" (Gergely 1956: 183, kurziválás: Sz. A.), 1957-ben „egy beomlott száraz pincerészt" nevezett meg, ahol „penész és egérrágás által megrongáltan" találta a papírokat (Gergely 1957: 7). 1958-ban az is kiderül, hogy „a padlózott pincerészbe szállított s aztán a bútortörmelékek közt ottfelejtett iratok jórésze […] elpusztult, különösen a nyirkos padlón és falak mellett elhelyezett kötegek" (Gergely 1958: 3). 1975-ben a pincéről megtudhatjuk, hogy az „egy beomlott pince" volt (Gergely 1975a: 420), ahol „egy bútortörmelékes rekeszben" talált rá Gergely Pál

[9] Az interjúszövegben a magánhangzók hosszúságának írásmódját következetesen (és jelzés nélkül) a mai helyesíráshoz igazítottam. A kurziválás (amellyel Gergely Pál bizonytalanságára szerettem volna felhívni a figyelmet) tőlem származik. Sz. A.

a *Vadrózsák* anyagára (Gergely 1975b: 110). 1978-as cikkében a kéziratok lelőhelyét „pincebeli romkamraként" rajzolja meg (Gergely 1978a: 32).

A kéziratok állapotáról részletesebb képet először szintén az 1975-ös tanulmányában rajzolt. „Visszatérve eme folklórgyűjteményre, sötét pincénk anyagára, annak mintegy harmadrésze menthetetlenül össze volt rothadva a penészgombáktól, mert éppen a nyirkos láda aljára kerültek. Így csak mintegy ezer lapnyi kézirat megmentése volt feladatom, amit boldog örömmel végeztem: éveken át szárítva, formalinozva e lapokat, majd műfajok szerint csoportosítám" (Gergely 1975b: 111). 1975-ben a *Magyar Nemzet*ben már nem csupán a Kriza-mesék megsemmisüléséről, de Kriza Jánosnak gyűjtőivel való levelezésének pusztulásáról is említést tesz. A „Kriza-anyag legalul volt, mintegy harmadrésze, éppen a népmesék kéziratcsomója, elrohadt a penészgombától, s így menthetetlenné vált. »Csupán« ezerlapnyi kézirat megmentése lett feladatom: éveken át formalinozva, lassú szárítással rakosgattam széjjel a könyvtár egyik termében, majd műfajok szerint csoportosítám a papírokat és a Krizához küldött levelek alapján, a folklóranyag kéziratával való egybevetés után sikerült az alá nem írottaknak is megállapítanom beküldőjük nevét, lelőhelyét. […] Igen gazdag a még mindig kiadatlan közmondás-, népszokás-, kurjantás- és tájszóanyag is, melyből csak szemelvényt adhattunk, de úgy tervezik az erdélyiek, hogy valamennyit kiadják kézirattárunk anyagából. Lelkes gyűjtőitől több száz levelet kaphatott, de ezek is ott pusztultak a láda fenekén" (Gergely 1975c: 4). 1978-ban is „részben már penésztől pusztuló, elrongyolódott kéziratokat" említ, ahol „az irodalmi értékűek tetejére volt öntve […] a legrégibb akadémiai számadások, könyvelések anyaga" (Gergely 1978a: 32–33). A Kriza-mesék egy részének megsemmisülését az 1981-ben készített interjúban idézi fel újra, amikor azt mondja, hogy a kéziratokat „összekötözték, ládába gyömöszölték és levitték a pincébe. Alul számlák voltak, azok is elpusztultak részben, de a legnagyobb baj az, hogy a meseanyagot odaöntötték a csupasz földre és éppen a Kriza került alól. Ezért rohadt el a meséknek több mint fele. Talán… nem tudtuk megállapítani, mert ami nincs, nem tudjuk mennyi volt!" (MTAKK Ms. 4163/108: 3–4). Kovács Ágnes mindezt a következőképpen foglalta össze az 1956-os *Székely Népköltési Gyűjtemény* utószavában: „Az elrongyolódott, penésztől, portól pusztuló papírok csak többszöri szárítás, fertőtlenítés, vasalás után váltak olvashatókká, rendezhetőkké. Évekig tartó munkával sikerült a kéziratok nagy részét megmenteni […] Munka közben fájdalommal kellett tapasztalni, hogy többszáz penésztől összetapadt lap minden fáradozás ellenére sem tisztítható meg oly mértékben, hogy olvashatóvá váljék, ezek tartalma mindörökre ismeretlen marad számunkra" (Kovács 1956: 448).

A kéziratok megtalálásának körülményeiről nyomtatásban először Kovács Ágnes tájékoztatta a szakmát és az érdeklődő olvasóközönséget 1961-es mesekötetének utószavában. „1949-ben, egy szép tavaszi napon arra lett figyelmes a Magyar Tudományos Akadémia szolgálattevő portása, hogy az épület renoválását végző munkások egy csoportja kosárszámra hord fel valami poros, piszkos kéziratokat a pincéből, s azzal tüzelnek az aszfaltolvasztó kazán alatt. Mint régi tudományos-intézeti munkatársnak sehogyan sem tetszett neki ez a dolog, és sietett az Akadémia kéziratgyűjteményébe, hogy jelentést tegyen róla. A helyszínre érkező Gergely Pál, a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője, megállapította, hogy a portás aggodalma teljesen indokolt; a kihordott kosarak rendkívül értékes anyagot tartalmaztak: a Kisfaludy Társaság hatvanöt éve elveszettnek hitt kéziratos hagyatéka került napvilágra falbontás következtében a pince egyik zugából" (Kovács 1961: 259). Gergely Pál ugyanezt az 1978-as, *Budapest* folyóiratban megjelent cikkében így fogalmazta meg: „Egyik reggel fölrohant irodámba Horváth János, derék öreg kapusunk azzal a hírrel, hogy valami régi papírokat hordanak ki szemétre a napszámosok, a hátsó pincéből. Azonnal lementem, s a padlóköveken szétszórt papírcsomók tetején ismerős kézírásokra tapostam, Arany és kortársai alkotásaira. Az egyik épen maradt udvari helyiségbe, az épp Aranyék által ültetett gesztenyefa melletti altiszti, ún. Kuti-lakásba hozattam föl a részben már összepenészedett kézirat-tömeget, és négy ládába öntettem. Sok évig tartott ezek szétválasztása, kézirattári szakokba osztása" (Gergely 1978a: 32). Utoljára az 1981-es (kéziratban maradt) interjúban meséli el az akkor történteket, a következőképpen: „49 őszén szól a portás ide nekem, a derék Horváth bácsi, tessék már szaladni, mert itt a munkások a pincébe ássák – új kazánoknak, fűtési kazánoknak helyet kerestek a Duna-part felé, és egy ilyen elzárt rekeszből dobálnak ki papírokat, visznek ide szalonnát sütni. Hát, persze, ész nélkül lementem, óriási szerencsémre, hogy nem volt pénzem nyaralásra menni ősszel, szóval nem volt szabadságom, az épületnek lettem a foglya-rabja. És leállítottam ezt a vandalizmust. Valóban egy kosárral kihajítottak. Éppen azt mondja: Hát ezek csak olyan penészes papírok! – De kérem, ezek között nem kisebb ember volt, mint: Krizának, a Vadrózsák anyagának, második kötetének egy része. Hát, kérem, ezen már nem lehetett segíteni, amit megsütöttek, vagy amit elégettek…" (MTAKK Ms. 4163/108: 3). Gergely Pál halálakor Kovács Ágnes a következőképpen sommázta e történetet és Gergely Pál szerepét a kéziratok megmentésének történetében: „Az épületrenoválást végző munkások az értékes kéziratok egy kis részét elégették ugyan, más részük a portól és penésztől nem volt megtisztogatható (a restaurálási munkákban is részt vett Gergely Pál), mégis felbecsülhetetlen és ma is jórészt teljes bizonyossággal meghatározhatatlan az a hatal-

mas népköltési kézirattömeg, mely Arany László kiköltözése után (1886) az Arany-lakásból az épület pincéjébe, s innen Gergely Pál gondossága és ügyszeretete folytán méltó helyére, az Akadémia Kézirattárába került. Fájlalnunk kell, hogy a kéziratgyűjteményben a Gergely Pál által kezdeményezett folklórszakot felosztották" (Kovács 1983: 452).

A fenti történetvariánsok alapján úgy vélem, észrevehetőek bizonyos tendenciák. Az első, ami szembetűnhet, hogy ennek a történetnek alig van állandó, változatok nélküli eleme. Az egyik ilyen biztosnak tekinthető pont, hogy a folklórszövegeket a Főtitkári Hivatal irataival együtt találták meg. A másik állandó elem az, hogy a pincébe való lekerülés idejét Arany László Akadémiáról való kiköltözéséhez köti Gergely Pál. E kettőn túl azonban minden más részlet leírásról leírásra változik. Nincs konszenzus sem abban, hogy mikor történt a kéziratok megtalálása (1948 novemberétől 1950 februárjáig szó van tavaszi, őszi és téli napról is), sem abban, hogy pontosan milyen körülmények között tárolhatták azokat, hogy hogyan fedezték fel, vagy hogy mekkora volt a megtalált korpusz és annak pusztulása.

Látható az a tendencia is, ahogy a történet az idő előrehaladtával egyre színesebbé, részletgazdagabbá válik – mintha az emlékező nem felejtene, hanem újabb és újabb elemet tudna felidézni az egykori történésekből. Szembetűnő az is, hogy a mértéktartóbb, tényszerűbb nyilatkozatok alapvetően az 1950-es évekhez, illetve az Akadémia sorozatához vagy az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetéhez kapcsolódnak, míg a néprajzos szakma vagy a tágabb nagyközönség számára közölt későbbi szövegek sokkal több (egymás mellett olvasva) meseszerű elemet tartalmaznak, s ezeknek a forgalmazásában Kovács Ágnes is aktívan közreműködött.

Feltűnő továbbá, hogyha a részleteket egymás mellé helyezzük, akkor nem csupán egy egyre részletesebben elmondott történetet kapunk, hanem sok esetben egymást kizáró variánsokat, amelyek óhatatlanul kérdéseket generálnak az olvasóban.

Hogyan kell elképzelni azt a pincét, ami egyszerre száraz, de padlója és falai olyannyira nyirkosak, hogy benne megrohadnak az iratok? Elképzelhető-e, hogy miután behordják az iratokat és elfelejtkeznek róluk, még bútorokat is dobálnak rájuk, ezt követően pedig befalazzák, majd a pince még be is omlik? Elpusztulhatnak-e a portól a papírok? Van-e egyáltalán por egy befalazott pincében? Miért falazták volna be (mint védendő értékeket) ezeket a senki által nem leltározott kéziratokat? Lehetnek-e egyszerre ládákba gyömöszölve a Kriza-mesék és a csupasz földre öntve? Lehetnek-e egyszerre a Kriza-mesék és a számlák is legalul? Létezik, hogy Arany László a kiköltözéskor arra sem ügyelt, hogy a Kisfalu-

dy Társaság iratait ne keverjék össze a Főtitkári Hivatal számláival? Elképzelhető az, hogy a Kisfaludy Társaság,[10] aminek saját szobája volt, ahol az anyagait is tárolta, az olvasókat kiszolgálta, az anyagait hagyta belekeverni a Főtitkári Hivatal anyagaiba? Arany László vajon valóban a szobájában tárolta volna ezt a több százezres irategyüttest?

Ha el is hisszük, hogy a munkások penészes papírok segítségével sütötték meg a szalonnájukat, vagy azzal működtették az aszfaltolvasztó gépüket, kíváncsiak lehetünk, hogy Gergely Pál honnan tudhatta, hogy a kosárban Kriza-iratok vannak? Honnan ismerhette már 1949-ben ilyen jól Kriza és gyűjtőtársai kézírását? Honnan tudhatta, hogy éppen a meséknek rohadt el éppen a harmada? Sőt, hogy a mesék mellett/alatt még a gyűjtőkkel folytatott levelezés is elrohadt? Honnan tudhatott bármit arról, hogy 1885-ben milyen iratmozgások történtek, hogy kit terhelhet ezért a felelősség, vagy hogy később kik, mit csináltak ugyanezekben a pincékben? Egyáltalán ki volt Gergely Pál, miféle polihisztor vagy akadémiai mindenes lehetett ő, hogy nemcsak megmentette és restaurálta a kéziratokat, de a szövegkiadás munkájában is aktív szerepet vállalt?

Ahhoz, hogy lépésről lépésre be tudjuk bizonyítani azt, hogy Gergely Pál a *Vadrózsák* kéziratai kapcsán maga is mesemondónak állt, és különböző megtörtént és meg nem történt eseményeket gyúrt össze egy alaptörténet több variánsába, sajnos nem áll rendelkezésünkre elegendő forrás. Hiányoznak a Kisfaludy Társaság iktatókönyvei és jegyzőkönyvei közül azok, amelyekből egy esetleges 1885-ös kéziratanyag-mozgást dokumentálni lehetne.[11] A Főtitkári Hivatal nem

[10] Bár tudomásom van arról, hogy Olosz Katalin (az ugyanebben a lapszámban megjelenő *A Kriza-hagyaték nyomában* című) cikkében megkérdőjelezi azt, hogy a Kriza-kéziratok a Kisfaludy Társasághoz kerültek, és számomra is elfogadható módon bizonyítja, hogy azok az Akadémia tulajdonát képezhették, mégsem változtatok itt a szövegemen. Ennek egyik oka, hogy jelen írással az elsődleges célom a Gergely Pál-féle konstrukció megingatása volt, annak ismételt egyértelművé tételével, hogy a *Vadrózsák* 20. századi szakirodalmának legtöbb megállapítására nem, vagy alig lehet építeni. Másik okom pedig az, hogy ez az írás is olyan kíván lenni (és szeretném hinni, hogy ez bármelyik tudományos munkára igaz), amely nyitott a továbbgondolásra, és feltárt adataival, megfogalmazott (és sokszor megválaszolatlan) kérdéseivel inspirál is erre.

[11] A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyveiről Olosz Katalin véleményét is kikértem (aki nálam sokkal többet kutatott ebben az anyagban). A disszertációbeli szövegem ismeretében a következő választ adta 2016. június 8-i levelében: „1. Az 1880–1890 közötti periódusból hiányoznak az eredeti (kézírásos) jegyzőkönyvek. 2. Ugyanebben a periódusban a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban rendszeresen közöltek kivonatokat a Jegyzőkönyvekből. 3. Az Évlapokban 1870-ig nem volt szokás jegyzőkönyvi kivonatokat közölni. Az 1870–1880 közötti időszakból nincsenek feljegyzéseim, így nem tudom, hogy ebben a periódusban közöltek-e vagy sem jegyzőkönyvi kivonatokat. 4. Átböngészve a feljegyzéseimet, egyre

dokumentálta saját iratanyagának mozgását.[12] A háború után előkerült anyagok

valószínűtlenebbnek tűnik, hogy Arany László kiköltözésével valami is lekerült volna a pincébe a Kisfaludy Társaság iratállományából. Gondolom mindezt a következőkért: a) A Kisfaludy Társaság rendszeresen és szabályosan működött az 1880-as években: havi rendszerességgel tartottak felolvasó üléseket, megtartották az évi közgyűlést, fogadták és elbírálásra kiadták a beküldött szépirodalmi műveket, népköltési gyűjtéseket és tanulmányokat. b) Az elbírálásra beérkezett művekből Arany Lászlóhoz csak epikus művek/epikus folklórműfajok (főleg mesék) kerültek, az összes többi kéziratot a mindenkori titkár kezelte és adta ki esetenként bírálatra a megfelelő tagtársnak. Az iktatókönyvek tanúsága szerint a nyolcvanas években Arany Lászlóhoz került kéziratokat, ahogy Arany László elbírálta, vissza is adta a titkárságnak. c) A jegyzőkönyvekből én csupán azokat az adatokat jegyeztem ki, amelyek az erdélyi népköltészetre vonatkoznak. Elvileg tehát lehet esetleges feljegyzés az iratok pincébe szállításáról, gyakorlatilag azonban semmi jelét nem láttatják az iktatókönyvekből és a jegyzőkönyvi kivonatokból készített feljegyzéseim, hogy bármiféle iratmozgatás történt volna Arany László kiköltözésekor. d) Ha elfogadjuk azt a tételt, amit a *Vadrózsák* II. kötetében vázoltam, hogy Arany Lászlóhoz már csak azok a Kriza-mesék jutottak el, melyeket Benedek Elek válogatott ki, akkor a pincemese eleve okafogyottá válik, hiszen azok a mesék megvannak az EA-ban. És azok a mesék soha nem kerültek le a pincébe. e) A Kisfaludy Társaság iratanyaga (iktatókönyvek, jegyzőkönyvek, levelezés, népköltési gyűjtések) mindenestől lekerült a pincébe egy adott időpontban. Az az időpont azonban biztosan nem a 80-as években volt. Már csak azért sem, mert az iktatókönyvek, jegyzőkönyvek, levelezés nem Arany Lászlónál volt, hanem a Társaság mindenkori titkáránál, ő kezelte a beérkező leveleket, kéziratokat, ő küldött választ, ő küldte vissza azokat a kéziratokat, amelyek nem kerültek felolvasásra, illetve közlésre. Arany Lászlónál véletlenszerűen maradhattak folklórgyűjtések, melyeket magával vitt kiköltözésekor – s melyeket később visszajuttatott a Kisfaludy Társaságnak. Mindent összevetve úgy látom, hogy a Kriza-hagyaték pincébe kerülésének és Arany László kiköltözésének semmi köze nincs egymáshoz, feltehetően Gergely Pál mondott egy nagyot és »okosat«, és hosszú évtizedeken át mindannyian elhittük ezt neki. Az azonban nem vitás, hogy az 1890-es évek végén – 20. század elején a Kisfaludy Társaság irattárában nagy rendetlenség uralkodhatott: lásd Vikár Béla egyik levelét 1904-ből, melyben arra panaszkodik, hogy a sok évvel korábban kiadásra benyújtott gyűjteményét alig-alig tudta elővadászni a Társaság »lomtárából«. (Lásd: O. K. Népköltészeti gyűjtések Erdélyben a néprajz önálló tudományterületté válásának időszakában (1889–1914) In: Keszeg Vilmos – Szász Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. KJNT, Kolozsvár, 2014. 29–30.)" Itt köszönöm meg ismételten Olosz Katalinnak a mindenkori segítségét. Azonban annyit még hozzáfűznék ehhez és *A Kriza-hagyaték nyomában* című tanulmányhoz (lásd e lapszám 24–25. oldala), hogy magam óvakodnék stabil teóriákat építeni a „lomtár" kifejezésre (azaz erre a Vikár-levélre), mivel fogalmunk sincs, hogy mit értett Vikár Béla *lomtár* alatt, mennyire lehetett az hasonló a Gergely Pál által leírt *romkamrá*hoz, vagy éppen ahhoz a helyzethez, ahogy egy 1949-es jelentés a kézirattár állapotát leírja (ennek vonatkozó részletét a tanulmányomban később idézem is: MTAKK Ms. 10295/II: 36).

[12] Gergely Pál leírásait egymás mellé téve sem lehet rekonstruálni, hogy a Főtitkári Hivatal iratai a pincében vagy valahol másutt vészelték volna át a világháborút. Vörösmarty Mihály kéziratai kapcsán azt írja, hogy „a Főtitkári Hivatalban levő, az akadémiai tagságá-

kapcsán a források nagyon szűkszavúan fogalmaznak,[13] mivel arról, hogy az orosz katonák bizonyos raktárrészeket feldúltak élelem és kincsek után kutatva, akkor nem illett beszélni – így ma azt sem tudjuk pontosan, hogy mely kéziratok semmisültek meg vandalizmusuk következtében.[14] Az Akadémia is csupán a jelentősebb (és mindenképp a leltározott) iratainak mozgását dokumentálta. 1943–44-ben több ütemben került sor az Akadémia értékes anyagainak biztonságba helyezésére (MTAKK K 836/4). Ezek legértékesebb része az Akadémián kívül vészelte át a világháborút. A többi anyag egy részét is több részletben lehordták az Akadémia pincéibe, ahol ezek közül számosat befalaztak, azonban az elhelyezés pontos rendjéről valószínűleg nem maradt fenn forrás. A legrészletesebben (de még így is nagyon elnagyoltan) maga Gergely Pál írt arról, hogy az Akadémián maradt anyag legjelentősebbnek ítélt részét az ún. Glantz-féle betonhordókban helyezték el.[15] Azonban sem a Főtitkári Hivatal anyagairól, sem az akkor még működő Kisfaludy Társaság iratairól, sem a be nem leltározott akadémiai kéziratokról (köztük feltehetően számos folklórgyűjteményről) semmit sem tudunk: nem ismert, hogy összecsomagolták-e a kéziratokat, majd levitték a pincébe, és ha igen, akkor ott hol rejtették el, vagy bent hagyták-e a termekben. A világháborús pusztításról, ha számba vette is a Kisfaludy Társaság, nem maradt fenn írásos nyom, s nem sokkal később (hivatalosan 1952-ben), mikor feloszlatták azt,[16] a Társaság anyagai az Akadémiához kerültek. Ekkor tételes adás-átvételi jegyzőkönyv nem készült; ami fennmaradt, csupán a legértékesebbnek ítélt, ereklyetári anyagokat sorolja fel.[17] Fennmaradt azonban egy 1892-ben kelt levél, amelyben Arany László úgy nyilatkozik a Kisfaludy Társaság titkárának írva, hogy „régi lomaimat rendezve, több csomag népköltési gyűjteményre akadtam, melyek nagyobb része a Kisfaludy-Társasaságtól jutott hozzám. Én már nem rendezem őket többé. Azt hiszem, jó volna a társaság irattárába eltenni, vagy a néprajzi társaságnak adni. Talán fiatalabb erő még turkál bennök. Itt kül-

val összefüggő kéziratai csak a szerencsés véletlennek köszönhetik megmaradásukat, ugyanis a második világháború vége felé nagyrészt kiégett akadémiai palota egyik, megmenekült oldalfolyosóján voltak" elhelyezve. (Vö. Vörösmarty 1977: 621–622).

13 Vö. pl. MTAKK RAL 285/1948. (Ezen belül: Jelentés a Kézirattár rendezéséről)

14 Azonban például a Kisfaludy Társaság jegyzőkönyveiben a hiányok feltehetően nekik köszönhetőek. (Mázi Béla szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

15 Vö. Gergely 1978a; Gazda 2008: 231. (utóbbi szerző is csupán Gergely Pált hivatkozza)

16 A Kisfaludy Társaság jogilag nem szűnt meg ezzel.

17 A Kisfaludy Társaság adás-átvételi jegyzéke belső dokumentum, nincs jelzete.

döm tehát. Bánj velök belátásod szerint."[18] Bár ennek pontos tartalmáról nem tudunk, de ez önmagában is azt mutatja, hogy a kiköltözése után is maradtak a birtokában népköltészeti gyűjtések kéziratai. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy bár nincs semmi bizonyíték arra, hogy a kéziratos anyag 1885-ben a pincébe került volna, de éppígy arra sincs, hogy nem oda került. Ezért – bár valószínűbbnek tűnik, hogy Gergely Pál egy olyan anyagot talált meg 1949-ben, amit csupán 5 évvel korábban, a háborús események miatt rejtettek el ott – meg kell hagynunk annak a lehetőségét is, hogy valóban a 19. század vége óta ott rejtőző anyagra bukkantak az építkezések során.

Mindezek mellé azonban igyekszem a következőkben néhány megállapítást tenni írott források, illetve egykori és mostani akadémiai kézirattári munkatársak[19] közléseinek a segítségével. Tény, hogy az akadémiai, pincében tárolt kéziratok között volt olyan anyag (például a Vigyázó-féle gazdasági iratok nagy része), ami nyomtalanul eltűnt, és később sem került elő antikváriumból, magángyűjtőktől (ezt tehát akár eltüzelhették), de tudunk olyanról is, amit az orosz katonák szétdobáltak, és ennek jó része megpenészedett (ilyen volt a főtitkári anyag egy része is). Tehát bizonyos, az Akadémia pincéjében tárolt kéziratok sorsának alakulásában szerepe volt mind a tűznek, mind a penésznek, de ez közel sem tekinthető általános jelenségnek.

Tény az is, hogy a pincék, ahova az iratok kerültek (akár iktatatlanul, akár iktatva), tárolásra, raktározásra alkalmasak lehettek; a befalazott anyagok pedig jobb körülmények között kerültek elő a pincéből, mint azok, amelyeket nem vittek le a pincébe, vagy amelyek befalazatlanul vészelték át a háborút. Az Akadémia pincéjében elfalazott könyvanyag előhozatalakor Györkösy Alajos a következő jelentést fogalmazta: „Megnyitottuk az u.n. »boroshordókat«, amelyek az Akadémia pincéjében elfalazott mintegy 30 000 kötetnyi könyvanyagunk elrejtésére szolgáltak. […] A könyvanyag sértetlenül, teljes épségben került elő s ezzel beigazolódott annak az álláspontnak a helyessége, amelyet 1943–44-ben több ízben kifejezésre juttattam, s amely szerint minden egyéb elrejtési lehetőségnél célszerűbb és eredményesebb volt az elrejtendő könyveknek házon belüli, saját

[18] Vö. Arany László levele a Kisfaludy Társaság valamelyik tisztségviselőjéhez. 1892. október 20. A Kisfaludy Társaság iratai között (jelzete: MTAKK Ms. 5744-231/1892.) Idézi: Olosz 2013: 74.

[19] A Gergely Pál-féle pincetörténet valóságtartalmának megkérdőjelezésében elsősorban Mázi Bélának, az MTAK kézirattára főkönyvtárosának a segítségét kell itt megköszönnöm. További kiegészítő adatokkal, emlékekkel segítette a munkámat Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes, a kézirattár nyugalmazott osztályvezetője. Segítségét neki is, ezúton is köszönöm.

pincénkben való elfalazása. Egyébként az elrejtett könyveknek hasznára volt, hogy nem közvetlenül az ostrom után hoztuk fel őket, s nedvességtől, portól is jobban meg voltak óvva odalent, mint a könyvtár fenti, ablaktalan, romos helyiségeiben" (MTAKK Ms. 10295/I: 14).

Emellett egy 1949-es jelentés arról is beszámol, hogy az Akadémia Kézirattárának egy része sem volt a legjobb körülmények között elhelyezve, azonban (a jelentésből úgy tűnik) mégsem következett be penészedés a kéziratok között. „Lényeges változások történtek Kézirattárunk életében. A Könyvtárnak ez az egyik legértékesebb gyűjteménye az elmúlt 2–3 évtized folyamán a lehető legmostohább elbánásban részesült. Hosszú időn át felelős őre sem volt, de még a begyűlt anyag feldolgozatlan csomagjai is – mintegy 50 fm kézirat – kezelhetetlen papiros kötegekben és hozzáférhetetlen ládákban voltak összezsúfolva. A felszerelés legszükségesebb darabjai hiányoztak, növedéknaplót évek óta egyáltalán nem vezettek, a címtárakban jelentős hiányok mutatkoztak, különösen a helyrajzi katalógus igen régi, következetlen és pontatlan volt. Az egész gyűjtemény egy elhanyagolt, szűk és alkalmatlan helyiségben, nyílt, porosodó, kezelhetetlenül magas és túltömött polcokon volt felhalmozva, még a legbecsesebb anyag (a kódexek, középkori oklevelek stb.) sem volt zárt szekrényben elhelyezve" (MTAKK Ms. 10295/II: 36).

Mindezeken túl fontosnak tartom röviden, csupán az itt tárgyalt kérdés szempontjából kitérni Gergely Pál életrajzára is. Gergely Pál 1902-ben született Kolozsváron, az ottani unitárius kollégiumban érettségizett, több újság munkatársa volt, majd 1922-ben a budapesti jogi kar hallgatója lett. Az egyetem befejezése után, 1928-ban került az MTA Főtitkári Hivatalába, először mint gyorsíró, majd mint gyakornok. Itt élte meg a világháborút, ami után mellékállásban az épület gondnoka is lett. 1949-ben[20] az Akadémia átszervezése során saját kérésére (Gergely 1978a: 33) a Főtitkári Hivatalból a Kézirattárba helyezték.[21] Ezek az életrajzi adatok alapján annyit biztosan kijelenthetünk, hogy Gergely Pál vég-

[20] A különös az, hogy az 1949–50-es kézirattári munkatervben a neve nem szerepel. Ebben részletesen, napra lebontva található, hogy melyik munkatárs milyen feladatot látott el a különböző helyszíneken. (Ld. MTAKK K 911.) Emellett nem szerepel a könyvtár dolgozóinak kimutatásában az 1948–50. közötti időszakról készített jelentésben sem. (Ld. MTAKK Ms. 10295/II: 47–49.) Emiatt én megkérdőjelezném a Gergely Pálról megemlékező F. Csanak Dóra információját, s azt gondolom, Gergely Pál kicsit később, 1950 elején kerülhetett a Kézirattár állományába. Az 1950. januári fizetéslistán (a 2. legmagasabb fizetéssel Voinovich Géza után) és az esküt tevő könyvtári dolgozók között már szerepel (ld. MTAKK RAL 299/1949).

[21] Életrajzi adatait vö. Csanak 1983: 306; Markó (főszerk.) 2001: 987.

zettsége szerint sem a folklorisztikához, sem az irodalomtudományhoz nem érthetett, és a kéziratok megtalálásának idején feltehetően még nem tudományos beosztásban dolgozott. Tehát sem Kriza János, sem más folklórgyűjtő kézírását sem ismerhette, s feltehetően a Kisfaludy Társaság iratait sem kutatta az 1930-as években, hogy megtudja, mi történt az iratokkal az 1880-as években.[22] Azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bár Gergely Pált választott hivatása nem az irodalomhoz kötötte, életében az irodalom (különösen az erdélyi magyar irodalom) kiemelten fontos szerepet töltött az be. Az újságíró, irodalomszervező Sütő-Nagy László is kiemeli a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomról szóló visszaemlékezésében Gergely Pál személyét: „Közöttük [ti. a fiatalok között] első helyen kell említenünk Gergely Pál irodalmi és tudományos hangvételű ismertetéseit" (MTAKK Ms. 1060: 564). Gergely Pál otthonosan mozgott az erdélyi magyar irodalomban, a legtöbb írót, költőt jól ismerhette – erről tanúskodnak mind bizonyos publikációi (pl. Gergely 1976b), mind a *Híd* című folyóirat 1927-es megalapítása és a mögötte kitapintható kapcsolati háló (vö. pl. Gergely 1979b). Emellett egyértelműen dokumentálható Gergely Pálnak az a hatalmas elszántsága, amivel a kéziratmentés a korszakban szomorúan aktuális feladatát ellátni igyekezett.[23]

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Gergely Pál anekdotázó kedvét még F. Csanak Dóra irodalomtörténész, az MTA Kézirattárának későbbi vezetője is kiemelte nekrológjában (Csanak 1983. 306). Azok, akik ismerték, úgy emlékeznek rá, mint nagy mesélőre, aki igen élénk fantáziával rendelkezett, és szerette az eseményeket megszínesítve előadni. A történeteinek minden esetben volt valamilyen valóságmagja, de általában sok más részletében eltávolodott a megtörtént eseményektől és azok inkább képzeletének voltak a szüleményei. Ezért is nevezték tréfásan *ezredes*nek, arra utalva, hogy csak minden ezredik szavát lehetett elhinni. Mindezek alapján úgy vélem, annyi bizonyosan kijelenthető, hogy a

[22] Az azonban lehetséges, hogy Voinovich Gézával együtt dolgozva tőle kaphatott olyan információkat, amelyek a kéziratok lekerülésével is kapcsolatban voltak. Voinovich Géza, az Akadémia főtitkára ugyanis 1905-ben vette feleségül Arany László özvegyét.

[23] Vö. a Vikár-hagyaték történetét: Gergely 1971: 416, a Kriza-hagyaték kapcsán Gergely 1979a, illetve MTAKK Ms. 5088/145: 1; általánosan: Gergely 1976b, 1978b. (Itt hívnám fel a figyelmet arra az újabb tévedésre okot adó lehetőségre, hogy Gergely Pál figyelmét a Vikár-kéziratokra egy Faragó József nevű kollegája hívta fel, aki a világháború utáni években szintén az Akadémia Kézirattárában teljesített szolgálatot, de (tudtommal) semmi köze sincs az erdélyi folklorista Faragó Józsefhez. Ez pl. Domokos Mariann kiváló munkájában sincs egyértelműsítve, vö. Domokos 2015. 90.)

forrásokkal alá nem támasztott kijelentései tekintetében Gergely Pál kevéssé tartható megbízható forrásnak.

Az eddig ismertetett mindössze feltételezésekre (vagy gyanúra) lehetőséget adó töredékadatokon túl az egyetlen igazán döntő érv, amely erőteljesebben megingatja Gergely Pál teóriáját, és amely amellett szól, hogy a *Vadrózsák*hoz köthető kéziratok megtalálásának ennyire kalandos volta csupán Gergely Pál fantáziájának köszönhető, hogy a Kriza János neve alatt katalogizált anyagban csupán két olyan lapot (MTAKK Irod. 4-r. 413: 41–44) találhatunk, amelyekről elképzelhető, hogy esetleg penész nyomait kellett eltávolítani róluk. Márpedig ha a penész megtámad egy 1600/1800 oldalas, egymásra halmozott iratanyagot és az – Gergely Pál leírása szerint – alulról halad felfelé, még ha el is pusztít belőle 500 oldalt annyira, hogy az szétporlad, és megmentése lehetetlenné válik, a maradék 1100 oldalon is számos nyomot kell hagynia a penésznek. Azaz több tíz vagy száz olyan oldalnak kellene lennie, amit félig tett tönkre a penész, aminek még a tetejét sikerült megmenteni, de a közepén az írást eltüntette a penész, és kellene lenniük olyan oldalaknak is, amelyek teljesen olvashatóak, de halványan feltűnik a penész valamikori jelenléte. Azonban mindez a *Vadrózsák* anyagában nem érhető tetten.[24] Ez alapján pedig majdnem biztosan ki kell jelentenünk, hogy csupán meseszerű feltételezés az, hogy a *Vadrózsák* Pestre került részének harmada megsemmisült volna. Ugyanígy a megkérdőjelezhető az is, hogy az a Gergely Pál, aki később egybekötötte Kriza János gyűjtőinek kéziratait Arany Juliska, Gyulai Pál és mások kézirataival, a tüzelő munkások kezében felismerte volna, hogy azok éppen a *Vadrózsák* II. kötetével készülnek szalonnát sütni…

Összegezve az eddig elmondottakat, annyit jelenthetünk ki bizonyosan, hogy újabb források előkerüléséig is kellő fenntartással érdemes kezelni Gergely Pál kijelentéseit,[25] s mindazokat a megfogalmazásokat, amelyek csupán az ő információira támaszkodnak. A Kriza-hagyaték szempontjából pedig – mindad-

24 Elképzelésemet egyeztettem Molnár Lehellel, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetőjével, segítségét ezúton is köszönöm. Emellett a *Vadrózsák*-kéziratok foltos, számba jöhető lapjait ellenőrzésképpen megmutattam Mázi Bélának is, aki a fent leírtakat erősítette meg. Segítségét itt is köszönöm.

25 Gergely Pál és Kovács Ágnes forráskezelésével kapcsolatos további kritikai megjegyzések részletes kifejtése szétfeszítené a mostani dolgozat kereteit, így mind a *Székely Népköltési Gyűjtemény* sajtó alá rendezésének kritikája, mind Kovács Ágnes meglehetősen szabad forráskezelése a *Vadrózsák* mesegyűjtőinek kapcsán, mind Gergely Pál 1979-ben, a *Múzeumi Kurír*ban megjelent (pontos hivatkozást nélkülöző) írása (ld. Gergely 1979a) miatti kutatássorozat leírása egy másik dolgozat témája lesz.

dig, míg más forrás[26] ezt esetleg meg nem cáfolja – Gergely Pál és Kovács Ágnes[27]

[26] Úgy vélem, hogy a kérdés további árnyalásához számos úton lehetne továbbhaladni. Ezek egyike az Olosz Katalin választotta út: a kéziratok Kisfaludy Társasághoz vagy Akadémiához kerülésének, illetve Kovács Ágnes a történetkonstruálásban betöltött szerepének tisztázására tett kísérlet. Az elsőhöz újabb adatokat a jelenleg akadémiai belső irattanyag esetleges kutathatóvá válásával lehetne nyerni (ld. a Berlász Jenő által többször hivatkozott kézirattári adminisztratív iratok, pl. Berlász 1957: 15. 41. lj.). Kovács Ágnes kapcsán az MTA BTK Néprajztudományi Intézetben található Kovács Ágnes-hagyaték mélyebb feltárása hozhat újabb eredményeket. Ezek mellett a többi (*Vadrózsák*kal együtt megtalált) népköltészeti gyűjtemény sorsának pontos feltárása és ezekkel összefüggésben az Akadémia és a Kisfaludy Társaság kapcsolatának kéziratvándorlás szempontú vizsgálata is vezethet esetleg újabb eredményekhez. Továbbá érdemes lenne megkeresni esetleg azt a fotóanyagot, amelyből néhány darabot a *Budapest* folyóirat közölt Gergely Pál írásának illusztrációjaként. Ezeken a korabeli fotókon az akadémiai pincék láthatók, a fényképész Siklós Péter volt.

[27] Olosz Katalinnak *A Kriza-hagyaték nyomában* címmel ugyanitt megjelenő írásában kifejtett azon véleményével, hogy a pincetörténet megkonstruálásáért és meseszerűvé válásáért Kovács Ágnest terhelné nagyobb felelősség, magam nem értek egyet. Én ezt a történetet a következőképpen képzelem el (azaz a megismert források alapján magam úgy töltöm ki a hiátusokat a forrásokkal alátámasztható adatok között, hogy): adott egy, a történeteket előszeretettel továbbszínező, továbbmesélő, anekdotázó, magát kissé talán háttérbe szorítottnak érző (amelynek lehetett némi alapja, hiszen a kézirattárban jeles irodalomtörténészek és könyvtárosok között dolgozott magas fizetésért szakmán kívüliként), de alapvetően kellemes társasági ember, akinek lehetősége volt belekerülni egy olyan fontos szakmai munkába, amire feltehetően más nemigen tartott igényt (és itt megint vitatkoznék Olosz Katalinnal: az Akadémia számára, bármennyire szépítjük is, ezek a leltározatlan össze-visszaságban lévő folklórgyűjtemények nem jelentettek különösebb értéket, a folklór nem volt összehasonlítható sem a kódexekkel, sem bármelyik költő hagyatékával). S mint minden mást, Gergely Pál ezeknek a kéziratoknak a megtalálás-történetét is egyre színesebben adta elő. Gergely Pál kompilációjának akár minden eleme igaz lehetett (voltak tűz és penész által elpusztult kéziratok, ládába gyömöszöltek és csupasz földön heverők, voltak, amelyeket formalinozni és szárítani kellett, volt befalazott raktár és bútortörmelékek közt megtalált iratok – csak éppen ezeknek nagyon kis része érinthette a Kriza-iratokat. Én alapvetően úgy gondolom (és igazolni természetesen nem tudom), hogy Kovács Ágnes későn került bele ebbe a munkába, mikorra Gergely Pál szép, színes narratívája a kéziratokról már készen állt, s ebben a megismert alaptörténetben Kovács Ágnes nem kételkedett, mivel viszonyát Gergely Pálhoz, azaz Pali bácsihoz a szeretet és nem a kételkedő kritika határozta meg. Azt elképzelhetőnek látom, hogy a történet egyes elemeit a maga szaktudása szerint kitoldozta (véleményem szerint nem a mesélés kedvéért, hanem legfeljebb a (korszakban egyes tudósok által kedvelt) kerek történet elérése érdekében. Mindemellett azonban úgy vélem, nincs különösebb jelentősége, hogy a történet egyes elemei kitől származnak, csupán az a fontos, hogy erre a történetre úgy tekintsünk, mint egy részben vagy majdnem teljesen fikciós műalkotásra, és tisztán lássuk, hogy mely elemei támaszthatók alá forrásokkal, melyekre lehet építkezni a későbbiekben is.

kijelentését a kéziratok elégéséről és megpenészedéséről figyelmen kívül hagyjuk, s a jelenleg Pesten (az Akadémia Kézirattárában és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában) megtalálható korpuszt úgy kezeljük, mint ami nagyjából mindazt tartalmazza, amit Kriza halála után Kolozsvárról folklórgyűjteményként Pestre küldtek.

Felhasznált irodalom

AJÖM XIV.
1964 *Arany János összes művei. Hivatali iratok 2.* Összeállította és a jegyzeteket készítette: GERGELY Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BERLÁSZ Jenő
1957 *Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 4.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

CSANAK Dóra, F.
1983 Gergely Pál (1902–1982) *Magyar Könyvszemle* XCIX. (3) 306–307.

DOMOKOS Mariann
2004 *Kriza János népköltési gyűjtéséről. Kutatási módszertan és műfajelmélet a folklorisztika tudománnyá válásának időszakában.* Kézirat. [Szakdolgozat, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék]
2007 Kriza János mesegyűjtése és a Vadrózsák. In: AMBRUS Vilmos – SCHWARCZ Gyöngyi (szerk.): *Változó folklór. Tanulmányok Verebélyi Kincső tiszteletére.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 195–209.
2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit
2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László *Eredeti népmesék* című művének kritikai kiadásáról. In: *Ethno-Lore* XXVI. Szerk BERTA Péter. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 3–77.

FARAGÓ József
1967 Lőrinczi Elek árkosi népmesegyűjtése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. (1) 49–60.
1971 Kriza János és a *Vadrózsák*. In: ANTAL Árpád – FARAGÓ József – SZABÓ T. Attila: *Kriza János. Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya.* Második, átdolgozott kiadás. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.

GAZDA István
2008 Az akadémikus melegre vágyik. A főtitkár rímmentes napjai. Arany Jánosról. In: FORRAI Judit et al. (szerk.) *Ditor ut ditem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 85. születésnapjára.* Magyar Orvostörténelmi Társaság – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 207–233.
GERGELY Pál
1952 A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának újabban megszerzett vagy feltárt kéziratairól. *Ethnographia* LXIII. 207–208.
1956 Vörösmarty Mihály ismeretlen kéziratai a Magyar Tudományos Akadémia Könytárának Kézirattárában. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* IX. (1–2) 183–193.
1957 *Arany János és az Akadémia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1958 *Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai, 9.) Akadémiai Kiadó, Budapest. [http://real-eod.mtak.hu/174/1/KIADV_009.pdf. Megtekintve: 2016. 03. 10.]
1971 Vikár Béla mint folklorista. *Ethnographia* LXXXII. (3) 412–417.
1975a Kriza János halálának centenáriuma. *Ethnographia* LXXXVI. (2–3) 418–422.
1975b A Vadrózsák második kötete. *Keresztény Magvető* LXXXI. (2–3) 110–113.
1975c Száz éve halt meg Kriza János. *Magyar Nemzet* XXXI. (72) 4.
1976a Népdalok, népmesék az Akadémia kézirattárában. *Magyar Nemzet* XXXII. (169) 9.
1976b Két ismeretlen Szabó Dezső-levél. *Irodalomtörténet* LVIII. (3) 744–745.
1978a Az Akadémia pincéi. *Budapest* XVI. (4) 31–33.
1978b Kincsleletek lomtárakból. *Magyar Nemzet* XXXIV. (87) 5.
1979a Kriza János kiadatlan feljegyzéseiből. *Múzeumi Kurír* III. (9) 8–13.
1979b Az első budapest Híd folyóirat emléktárából. *Irodalomtörténet* LXI. (3) 608–624.
KOVÁCS Ágnes
1956 Utószó. In: KRIZA János: *Székely Népköltési Gyűjtemény.* Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból. A verses részt GERGELY Pál, a meséket KOVÁCS Ágnes gondozta. Magvető Könyvkiadó, Budapest, II. 447–456.
1961 Kriza János meséi. In: KRIZA János: *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Magyar Nők Országos Tanácsa – Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 259–266.

1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214.
1983 Búcsú Gergely Páltól. *Ethnographia* XCIV. (3) 452.

KRÍZA Ildikó
1987 Előszó az 1987. évi kiadáshoz. In: KRIZA János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata) Akadémiai Kiadó, Budapest, I–XIV.
2001 Kriza János helye a magyar művelődésben. Kriza Jánosra emlékezve 190 év után. *Keresztény Magvető* CVII. (3–4) 219–230.

KRIZA János
1956 *Székely Népköltési Gyűjtemény.* Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. I–II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

MARKÓ László (főszerk.)
2001 Gergely Pál. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. II. D–Gy. Magyar Könyvklub, Budapest, 987.

OLOSZ Katalin
2013 Történet egy százötven évig készülő könyvről. In: KRIZA János: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 17–89.
2014 Kriza-hagyaték a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában. *Ethnographia* CXXV. (2) 266–278.

SZAKÁL Anna
2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa…" Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi SZAKÁL Anna. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6; Kriza Könyvtár) Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

VÖRÖSMARTY Mihály
1977 *Publicisztikai írások*. Sajtó alá rendezte SOLT Andor és FEHÉR Géza. *Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok.* Sajtó alá rendezte GERGELY Pál. (Vörösmarty Mihály összes művei, 16.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

[N. N.]
1953 Kriza János ismeretlen kéziratgyűjteménye. *Unitárius Élet* VII. (2) 3–4.

Kéziratos források

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (= MTAKK)
MTAKK Irod. 4-r. 409/I. Kriza János gyűjteménye. Mesék, találós mesék, versek és népdalok
MTAKK Irod. 4-r. 413. Kriza János nyelvjárási jegyzetei
MTAKK K 836/4. A II. világháború elől elrejtett kéziratok és könyvek lajstromai 1943/44-ből
MTAKK K 911. A MTA Könyvtárának munkanaplója 1948. okt. 1. – 1950. febr. 25.
MTAKK Ms. 1060. S. Nagy László: Az erdélyi, majd romániai magyar irodalom történelmi kialakulása. Egy irodalmi szerkesztő emlékei, történelmi és társadalmi följegyzései, tanuvallomása. [gépirat]
MTAKK Ms. 4163/108. Kovács Ágnes beszélgetése Gergely Pállal 1981. március 23-án. [gépirat]
MTAKK Ms. 5088/145–181. Erdélyi községek helynevei. Néprajzi gyűjtemény, tájszógyűjtemény.
MTAKK Ms. 10295/I. Jelentések az Akadémiai Könyvtár állapotáról az 1945–47. években
MTAKK Ms. 10295/II. Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának 1948. október. 1-től 1950. március 1-ig végzett munkájáról. Összeállította: dr. Keresztury Dezső, az MTA főkönyvtárnoka
MTAKK RAL 285/1948. Könyvtári iratok
MTAKK RAL 299/1949. Vegyes könyvtári iratok

Czire Szabolcs[1]

„Ha az Úr akarja és élünk…" (Jk 4,15) A dicsekvés bűne és kiváltsága a Jakab-levélben

Az Isten akaratára (*Deo volente*) hagyatkozó, a holnap tervei elé az emberi élet mulandóságának alázatával és Isten gondviselésébe vetett bizalommal tekintő magatartás bibliai foglalata a „jakabi feltétel" (*conditio Jacobaea*): „Ha az Úr akarja, akkor élünk, és ezt vagy azt fogjuk cselekedni." (Jk 4,15) A mondás levélen belüli közvetlen és tágabb szövegkörnyezetét a szegény(ség) és gazdag(ság) fogalmai mentén kijelölt jellegzetes ősegyházi vallási, ideológiai konfliktus alkotja, ezért a jelen tanulmány vizsgálódása is ezen a témakörön belül mozog. Kiemelt figyelmet fordítunk a társadalomtudományi olvasatok eredményeire, ugyanakkor értelmezésünkben igyekszünk érvényesíteni azt a tényt, hogy Jakab levele a teljes újszövetségi levélirodalmon belül a legszorosabb kapcsolatot mutatja a Jézus-hagyománnyal.

A levélen belül három szövegrész foglalkozik közvetlenül a szegénység és gazdagság témakörével (1,9–11; 2,1–13; 4,13–5,6). Az első (1,9–11) és a harmadik (4,13–16) kulcsfogalma a dicsekvés, kérkedés (*καυχάομαι*), a második egység kulcsfogalma pedig a személyválogatás (*προσωπολημψία*). Amikor tehát a *conditio Jacobaea* mélyebb értelmét keressük, az előbbi kulcsfogalmak mentén elemezzük a három részt. Ezt megelőzően azonban a jakabi szegény–gazdag témára összpontosító kutatástörténetet vázolunk fel, továbbá a Jakab-levél és a Jézus-hagyomány kapcsolatának mibenlétét tekintjük át, hogy ezzel is előkészítsük a három szövegrész elemzését.

[1] Czire Szabolcs 1973-ban Székelykeresztúron született. Jelenleg a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán tanít bibliai és társadalomtudományi tárgyakat. A történeti Jézus-kutatás témakörben doktorált 2007-ben. Szakmai tagságok: Westar Fellow (Jesus Seminar, USA), Romániai Felekezetközi Bibliatársulat vezetőtanácsi tagja, a Romániai Biblikusok Szövetségének tagja, a Keresztény Magvető teológiai folyóirat szerkesztőségi tagja.

1. Kutatástörténet

Az alábbi rövid kutatástörténeti áttekintésben azokra a művekre szorítkozunk, amelyek Jakab levelén belül a szegénység–gazdagság témáját tárgyalták, és amelyek hatása mindmáig érvényesül a kutatásban. Természetesen még ezzel a kettős korlátozással sem törekedhetünk teljességre.

A sort indokoltnak látszik Martin Dibelius 1921-ben megjelent kommentárjával kezdeni, ez fordulópontot jelentett a levél értelmezésében.[2] Dibelius sarkalatos álláspontja az, hogy műfajilag nem levélről, hanem parainetikus szövegről kell beszélnünk[3], amelyben az általános érvénnyel megfogalmazódó erkölcsi intések sem az adott történelmi környezethez[4], sem a szövegtesten belül nem kapcsolódnak koherensen egymáshoz[5]. Ebből a nézőpontból Dibelius mind a szegénységet, mind a gazdagságot jelképes vallási fogalmakként értelmezi, ahol a gazdagság a bűnösség, a szegénység pedig a kegyesség szinonimájává válik.[6] Dibeliusnál tehát a szegény és gazdag nem tényleges társadalmi helyzetre utaló fogalmak, hanem a kegyes és a nem-kegyes vallási magatartás idealizált fogalmai: „A kegyesek szegényként tekintettek magukra, mert a *szegénység vallási fogalommá vált*."[7]

2 Dibelius, Martin: *Der Brief des Jakobus.* (Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament 15), 12. kiadás. Göttingen, 1984, Vandenhoeck & Ruprecht.

3 A későbbi bírálatok rámutattak arra, hogy Dibeliusnál a parainesis fogalmának használata kidolgozatlan, annak sajátosan formatörténeti logikán belüli használatát kifogásolták, legélesebben Popkes, Wiard: *Adressaten, Situation und Form des Jakobusbriefes.* Vol. 125/126 SBS. Stuttgart, 1986, Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH. Ugyanakkor számos kiemelkedő kiadványban Dibelius parainesisre épített inkoherencia-tétele kritikátlanul jutott érvényre. Lásd például Schlatter, Adolf: *Der Brief des Jakobus.* Stuttgart, 1956. Calwer (2. kiadás), vagy Schrage, Wolfgang: *Die ‚Katholischen' Briefe. Die Briefe des Jakobus, Petrus, Johannes und Judas*. (NTD, vol. 10), 1973, Vandenhoeck & Ruprecht Gm.

4 Dibelius ismételten int arra, hogy az olvasó ne keverje össze a parainetikus intéseket történelmileg megbízható kijelentésekkel („historische Angabe"), pl. i. m. 20., 162., 168.

5 A későbbi kutatás a levélen belüli összekötő elemeket ismert fel, irodalomkritikai megközelítésben például Ernst Baasland (*Der Jakobusbrief als neutestamentliche Weisheitsschrift,* ST 36, 1982, 119–139), retorikai vizsgálattal Randall C. Webber (*Reader Response Analysis of the Epistle of James,* San Francisco: International Scholars Publications, 1996).

6 Dibelius: i. m. 57–59. Dibelius szerint ez a szegénységértelmezés közvetlenül a prófétai és zsoltárhagyomány folytatásaként jelentkezik a levélen belül.

7 Dibelius: i. m. 40 (kiemelés az eredetiben).

Martin Hengel az alapirányokat kijelölő klasszikus kutatási időszak másik nagy szerzője.[8] Hengel a szegénység és gazdagság témáját a Pál-ellenes polémia összefüggésében tárgyalja, amely szerinte a teljes levelet jellemzi. Érvelésében két szintje van ennek a polémiának. Az egyikben a pogány-keresztény közösségek esnek kritika alá, főként az olyan nagy városokban, mint Korinthus, Athén, Efézus, kiemelten pedig Róma, amiért társadalmuk előkelőitől, „patrónusaitól" tették függővé magukat, akik számukra találkozóhelyet, jogi védelmet és egyéb előnyöket tudnak biztosítani. Hengel szerint a második fejezetben megjelenő aranygyűrűs férfi ilyen patrónusra utal. A levél polémiájában Pál okolható a gazdagoktól való függő viszony kiépítéséért (lásd Pál előkelő, főként kereskedő munkatársait), amely a gyülekezeteket elkerülhetetlenül a személyválogatás kényszerhelyzetébe juttatja.[9] De nem csak a gyülekezetek kerültek ebbe a helyzetbe, hanem maga Pál is, és Hengel szerint itt érhető tetten a polémia élesebb, személyre irányuló hangja.[10] Ebben a logikában a levél gazdag és szegény közti ellentéte lényegében a pogány-keresztény és zsidó-keresztény közösségek közti ellentétet jeleníti meg, ahol is Jakab a zsidó-keresztény közösség vallási korrumpálódása ellen száll síkra gazdagság-ellenes (és Pál-ellenes) polémiájával.

Elsa Tamez új kutatási csapást indított útjára, amelyben a szegénység és gazdagság immár nem vallási kategóriákat jelképeznek, hanem tényleges társadalmi valóságot írnak le. Tamez a maga megközelítését szándékoltan a felszabadítási teológia érzékenységével hirdette meg[11], amit ma, két évtizeddel később, a posztkoloniális megközelítések egyik előfutárának tekinthetünk[12]. A nyugati Jakab-értelmezések éles kritikájával indított kötetében a szegények és margina-

8 Több művében is tárgyalja a levelet, a legfontosabbak, amelyekre a tanulmány hivatkozásai épülnek: Hengel, Martin: Der Jakobusbrief als antipaulinische Polemik. In Uő: (szerk.): *Paulus und Jakobus: Kleine Schriften.* WUNT 141, Tübingen, 2002, Mohr Siebeck (3. kiadás). 511–548.

9 Hengel: i. m. 545.

10 Hengel szerint ezért nem illette kritikával Pál a Római Birodalom alatti társadalmi berendezkedést, ezért int Pál a hatalmat viselők iránti engedelmességre, és fogadja el még a rabszolgaság tényét is. Vö: i. m. 534–535.

11 Tamez, Elsa: *The Scandalous Message of James: Faith Without Works Is Dead*. Spanyol eredeti: 1985. A revideált angol fordítást John Eagleson készítette: New York, 2002, Crossroad.

12 Így tekinti Ingeborg Mongstad-Kvammen (*Toward a Postcolonial Reading of the Epistle of James James 2:1–13 in its Roman Imperial Context,* Leiden–Boston, 2013, Brill. 56). Természetesen a felszabadító teológia és a posztkoloniális teológia között teljes kronológiai folytonosság nem rajzolható meg, de több szerző esetében nyomon követhető az előbbiből az utóbbiba való elmozdulás.

lizáltak nézőpontját megszólaltató olvasatra törekszik, amely szerinte a levél eredeti szándékával egybeesik. Érvelése szerint ezt az olvasatot az időközben megváltozott társadalmi összetételű keresztény gyülekezetek kényelmetlennek érezték, és részint ez magyarázza a Jakab-levél „kánon-peremi" pozícióját.[13] Tamez a levél címzésében szereplő „szórvány" (*διασπορᾷ*) kifejezést nem csak földrajzi, hanem társadalmi fogalomként is érti, és a levél keletkezése mögött az elnyomás, a nyomorúság léthelyzetében élő gyülekezet bátorítását látja. Érvelése szerint a megszólítottak maguk élnek ebben a marginalizált helyzetben, gazdasági, jogi, politikai és társadalmi szorongattatásban, és a levélben ezért jelenik ismételten meg a szegények ellentétpárjaként az elnyomást megtestesítők csoportja, a gazdagok.[14]

A Jakab-levél szegénységre és gazdagságra fókuszált témakörének első önálló monográfiáját Pedrito U. Maynard-Reid készítette el.[15] A kötetnek, amely lényegében egy történelmi nézőpontú szociológiai tanulmány, külön értéke a metodológiai kérdésfelvetés részint a mai társadalomtudományi módszerek alkalmazhatóságáról, részint pedig az ősegyház társadalmi rekonstrukciójának datálási problematikájáról. A négy szegény–gazdag tematikát felmutató perikopát (Jk 1,9–11; 2,1–13; 4,13–17; 5,1–6) igyekszik az első századi mediterrán társadalom rétegződéseinek összefüggésében elhelyezni, majd a zsidó, illetve keresztény irodalom szegényekre és gazdagokra vonatkozó tanításainak térképén elrendezni. Ezek alapján amellett érvel, hogy a levél a szegények nézőpontját szólaltatja meg, akik oldalán Isten is áll.[16] Velük szemben állnak a gazdagok különféle csoportjai, akik képviselőiből a levél hármat sorakoztat fel: a 2. fejezetben a pénzügyekkel foglalkozók (pénzváltók, bankárok, tőkések), az 1. és 4. fejezetben a kereskedők, míg az 5. fejezetben a nagygazdák (mezőgazdaság) csoportja jelenik meg. Maynard-Reid tehát újabb szempontokat vonultat fel arra nézve, hogy a Jakab-levélen belül a szegénység és gazdagság témáját a társadalmi valóság összefüggésében kell megközelíteni, és azt nem szabad vallási normák által relativizálni vagy spiritualizálni.[17]

13 Tamez: i. m. 4–5.

14 Tamez: i. m. 12–38. A *διασπορᾷ* értelmezésében John H. Elliot híres szociológiai exegézisére támaszkodik, amelyben Elliot az 1Pét levél címzettjeinek társadalmilag elidegenedett helyzetét írja le (*A Home for the Homeless: A Sociological Exegesis of 1 Peter, Its Situation and Strategy*. Philadelphia, 1981, Fortress Press. 21–58.

15 Maynard-Reid, Pedrito U.: *Poverty and Wealth in James.* Maryknoll, 1987, Orbis.

16 Maynard-Reid: i. m. 97–98.

17 Hasonló szociológiai módszertani utat jár végig, és hasonló eredményre jut Ahrens, Matthias: *Der Realitäten Widerschein oder Arm und Reich im Jakobusbrief: Eine sozial-*

Az utóbbi másfél évtized kutatásaiban felismerhető tendencia az anyagi, illetve a spirituális fogalomértés tengelyének egyensúlyba hozása. Ennek egyik kiemelkedő úttörője Wesley Hiram Wachob, aki nem csak ebben az egyensúlykeresésben kiemelkedő, hanem egy egészen új kérdéskör központba emelésével is, nevesül a Jakab-levél és a történeti Jézus kapcsolatának vizsgálatával.[18] Wachob szerint a Jakab-levél kulcsverse a 2,5[19], amely egy Q-ban (Mt 5,3) megőrzött jézusi mondás – „Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa" – retorikai aktualizálása. E szerint a levél középpontjában a történeti Jézus azon ígérete áll, amely szerint az Isten országát a szegények öröklik. Így a szegénység fogalmának egyszerre van identitási, társadalmi és életvitelre utaló normatív jelentéskör.[20] Ennek a jelentéskörnek a feltárására Wachob legalkalmasabbnak a retorikai elemzést tartja, amely – több alkalmazójával ellentétben – kötelezően ki kell, hogy terjedjen az adott retorikai teljesítmény társadalmi jelentőségére, mert minden retorikai alakítás célja a „megszólítottak társadalomról való gondolkozásának és a viselkedésüknek a megváltoztatása".[21] Ilyenformán a retorika mindig magán viseli a szituacionalitás és a társadalmi diskurzus jegyeit. Megértése pedig lehetetlen az adott társadalmi szövet feltárása nélkül. Wachob következtetése az, hogy Jakab retorikája, amelynek célja a közösség identitásának építése és a megfelelő viselkedés határainak a kijelölése, a zsidó kultúra irányában szubkultúrát képviselő, a közvetlen társadalmi környezetet jelentő görög-római kultúra irányában pedig ellen-kultúrát megjelenítő. Az utóbbira jó példa a személyválogatás nélküli, mindenkit egyenlőként kezelő magatartást szorgalmazó jézusi mondás kiterjesztése, amely éles ellentétben áll a római társadalmi berendezkedés rétegzettségével.[22] A szegénység tehát itt egyszerre társadalmi és vallási fogalom, léthelyzetből normatívvá emelt tartalommal, így lényegében a keresztény önmegjelölés szinonimája.[23]

geschichtliche Untersuchung. Berlin, 1995. Következtetése, hogy nem a szegények kegyessége (*Armenfrömmigkeit*), vagy a szegénységben megvalósuló pietizmus a levél témája, hanem egy kegyetlen társadalmi valóságban élő keresztény közösség élete (138).

18 Wachob, Wesley H.: *The voice of Jesus in the social rhetoric of James.* (SNTSMS 106), Cambridge, 2000, Cambridge University Press.

19 „Figyeljetek csak ide, szeretett testvéreim: vajon nem Isten választotta-e ki azokat, akik a világ szemében szegények, hogy hitben gazdagok legyenek, és örököljék azt az országot, amelyet Isten az őt szeretőknek ígért?"

20 Wachob: i. m. 195–200.

21 Uo. 1.

22 Uo. 197–198.

23 Wachob felhívja a figyelmet a „lelki szegény" (önként szegény) kategóriára, amely egyszerre foglalta magában a nagyobb számú anyagilag szegény és a kisebb számú anyagilag gazdag tagságot. Vö.: i. m. 195–196.

David H. Edgar monográfiája több ponton is Wacomb munkájának a továbbgondolásaként értékelhető.[24] Bár nem retorikai, sokkal inkább társadalomtudományi és nyelvészeti megközelítési módszertant alkalmaz, itt is a Jk 2,5 képezi a levél megértésének központi versét (egyben a mű címét), továbbá ugyancsak a Jézus-hagyomány oldaláról közelít a levélhez. Erősen építve Gerd Theissen vándorradikalizmusról szóló elméletére, a levélben szereplő szegényeket Jézus vándortanítói életmódját folytató tanítványainak tekinti, akik az ősegyházi közösségekben nagy tekintéllyel bírtak. Edgar szerint a levél egy olyan meghasonlás ellen száll síkra, amelyben az isteni (jézusi) üzenetet hordozó szegény vándortanítók gyülekezeten belüli tekintélyét egyre inkább felváltja a közösség anyagi és egyéb támogatását biztosító gazdag patrónusok tekintélye. A környező társadalom normáinak gyülekezeti átvétele, a rangok szerinti „személyválogatás" (*προσωπολημπτέω*) jelképes elfordulást jelent az Isten gondviselésébe vetett bizalomtól a gazdagok támogatásába vetett bizalom felé.[25]

A szegény–gazdag témakörére kihegyezett kutatástörténet áttekintését az utóbbi néhány év két olyan művével zárjuk, amelyek posztkoloniális nézőpontból közelítettek a Jakab-levélhez. Az úttörő munkának Ingeborg Mongstad-Kvammen 2013-ban könyvként megjelent doktori disszertációját tekinthetjük, amely a Jk 2,1–13 szakasz részletes elemzését végzi el.[26] A megközelítés újdonsága, hogy a gazdag és szegény fogalmak számára a Római Birodalmon belüli rangsorolási rendszerben finomabb árnyalásokat lehetővé tevő kategóriákat sorakoztat fel. Ezt számára az a feltevés indokolja, amely szerint a levél a Birodalom egyik városában keletkezett (abban élő gyülekezetet szólít meg). Következtetése az, hogy a Jakab-levél nem arról szól, hogy a gyülekezet tagjai hogyan viszonyuljanak a szegényekhez, illetve a gazdagokhoz, hanem arról, hogy a római birodalmi adminisztráció képviselőivel milyen viszonyrendszerben helyezzék el magukat.[27] A norvég Bibliatársulat elnöke a további kutatás szükséges irányának kijelölésével zárja a művét, amely szerint az újabb posztkoloniális kutatásoknak arra kell irányulnia, hogy „Milyen hatást gyakoroltak, és miként befolyásolták a Nyugat birodalmai Jakab levelének az értelmezését"?[28]

[24] Edgar, David H.: *Has God not Chosen the Poor? The Social Setting of the Epistle of James.* (JSNTSup 206), Sheffield, 2001, Sheffield Academic Press.

[25] Uo. 137.

[26] Mongstad-Kvammen, Ingeborg: *Toward a Postcolonial Reading of the Epistle of James James 2:1–13 in its Roman Imperial Context.* Leiden–Boston, 2013, Brill.

[27] Uo. 223.

[28] Uo. 227

Lényegében ettől a kérdéstől indul el K. Jason Coker, aki a 2015-ben megjelent kötetében széles posztkoloniális elméleti keretet felvonultatva vizsgálja Jakab levelét.[29] Coker érvelésében egy korai, autentikus levéllel van dolgunk, amely Jeruzsálemben keletkezett, s ezért alkalmas a „nativista" elemzésre, amelyben a tisztaság és az erkölcsi tökéletesség a jeruzsálemi zsidó ősegyházi identitásépítés elemeiként funkcionálnak, és egyszersmind kritikai ellenhangot képviselnek a Római Birodalom értékrendjével, illetve az azt integráló páli „hibrid" misszió nyomán létrejött új identitással szemben. Ebben a megközelítésben a „szegény" az előbbi, natív jeruzsálemi hívőt jelképezi, míg a „gazdag" a kolonializált diaszpórabeli utóbbit.

2. Jézus-hagyomány a Jakab-levélben

Feltűnő a szoros kapcsolat Jakab levele és a szinoptikusoknál megjelenő Jézus-hagyomány között. Elhibázott lenne minden olyan Jakab-értelmezés, amely ezt a jelenséget figyelmen kívül próbálja hagyni. A kapcsolatot röviden David Edgar már említett műve alapján tekintjük át.[30] A mindössze 108 versből álló Jakab-levélben mintegy 80 evangéliumi vers visszhangját lehet felismerni. A „visszhang" kifejezés használata szándékos, mert a Jézus-hagyomány tükröződése rendkívül változatos formában jelenik meg a levélben, az idézéstől (Jk 5,12) a hasonló kifejezések, illetve szófordulatok használatán át (1,5; 5,9; 2,5) a hasonló témaválasztásig (2,1–13; 4,13–16) számos formát ölt magára. A nehézség részét képezi, hogyha külön-külön vizsgáljuk meg ezeket a helyeket, szó szerinti egyezést egyetlen esetben sem lehet kimutatni az evangéliumi párhuzamaikkal.[31] Összességében tekintve azonban ezt a nagyszámú párhuzamot, nem lehet azt az ősegyházi ethosz véletlenszerű leképeződésének tekinteni.

Nem lehet most célunk részletekbe menően áttekinteni e komplex viszonyrendszer megoldási javaslatait, mindössze néhány olyan következtetés felmutatására vállalkozhatunk, amelyek az utóbbi évtizedek erre irányuló kutatásából

29 Coker, Jason K.: *James in Postcolonial Perspective: The Letter as Nativist Discourse.* Minneapolis, 2015, Fortress Press.

30 A vonatkozó irodalom áttekintése után Edgar a párhuzamba állítható versekről a szerint, hogy milyen szintű egyezés ismerhető fel, részletes táblázatot készít. Lásd Edgar: i. m. 75–94.

31 Ez alapján merül fel egyeseknél az a következtetés, hogy itt lényegében nincs többről szó, mint egy közös ősegyházi ethosznak az érvényesüléséről. Lásd pl. Spitta, Friedrich: *Zur Geschichte und Literatur des Urchristentums.* Göttingen, 1896, Vandenhoeck & Ruprecht. 158–178.

kikristályosodni látszanak. Tesszük mindezt azzal a szándékkal, hogy a Jakab-levélen belül tükröződő szegény–gazdag ősegyházi konfliktus valószínű társadalmi környezetét és üzenete jellegét be tudjuk határolni a vonatkozó szövegrészek értelmezése számára.

Megállapítást nyert, hogy az általunk Q-forrásként ismert mondásgyűjteménnyel áll fenn a legtöbb jakabi párhuzam.[32] Itt azonban azonnal hozzá kell tenni, amit az aprólékos vizsgálat egyértelművé tesz: Jakab időnként a Mt-i, időnként pedig a Lk-i hagyományon belül megőrzött Q anyaggal – különösen is a hegyi beszéd/mezei prédikáció esetében – mutat, közelebbi pontokon párhuzamot, ami alapján felmerül az a sejtés, hogy Jakab a Q-hoz tartozó hagyományt egy korábbi, még a szinoptikusok általi írásos rögzítés előtti állapotában ismerhette. A kapcsolat természete túl összetett ahhoz, már csak a Q-forrás hipotetikus jelleg miatt is, hogy könnyű megoldást lehetne javasolni.

Az irodalmi viszony elemzése helyett célravezetőbb a *közös témák* mentén áttekinteni a Jakab-levél és a Jézus-hagyomány összhangját. Edgar a teljes párhuzamba állítható anyag részletes taxonómiai vizsgálatára építve hét ilyen témakört különít el, mint amelyeket nagy bizonyossággal lehet párhuzamként felmutatni.[33] Ezeket a közös témákat röviden az alábbiakban tekintjük át.

a. Az alázatosak és a marginalizáltak kedvező helyzetének kinyilvánítása. A Jézus hagyomány e sarkalatos ismérve, amely jókora feszültséget hordoz a kisemmizettek státusa és helyzetük kedvező fényben való bemutatása között, a Jakab-levélben is meghatározó téma, kiemelten a *ταπεινὸς* (1,9–11) és a *πτωχὸς* (2,1–13) kifejezések használatának összefüggésében.

b. Státusreverzió. Szoros összefüggésben az előbbi témával, a gazdagok és szegények, a gőgösek és az alázatosak, az önmagukban elegek és a semmivel nem rendelkezők közti státuscsere témája szintén közös az evangéliumi Jézus-hagyományban és a Jakab levélben (konkrétan ez a témája az 1,9–11-nek, de idesorolható a 2,5 és a 4,7–10 is).

c. Eszkatológiai váradalom és végső státusreverzió. Isten világrendjének mérlegén már a földi életben más megítélés alá esnek az emberek, mint azt társadalmi státusukból vagy helyzetükből várnánk, de ez a megítélés véglegessé és teljes-

[32] Ennek korábbi részletes elemzését Hartin, Patrik J. végezte el: *James and the Q Sayings of Jesus.* (JSNTSup 47), Sheffield, 1991, JSOT Press. Lásd továbbá újabb összefoglalásként: Nolland, John: The Non-Synoptic Jesus: An Introduction to John, Paul, Thomas, and Other Outsiders of the Jesus Quest. In: Holmén, Tom – Porter, Stanley E. (szerk.): *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, Leiden–Boston, 1933–1996, Brill, Vol. III., kiemelten 1969–1971.

[33] Edgar: i. m. 68–72

sé az eszkatológiai jövőben válik. Ezért a próbatétel és ítélet váradalma örömmel kell, hogy eltöltse a szegényt, és félelemmel a gazdagot. A téma változatos formában jelenik meg a Jakab levelében, az ítélet témájától (4,11–12; 5,9) az állhatatosságra biztatáson át (5,11) a földi és mennyei kincsek felvonultatásáig (5,2–3) és Isten olyan bemutatásáig, mint akinek egyedül van hatalma megőrizni vagy elveszteni az embert és a világot (4,12).

d. Radikális tanítványi magatartás. A környező világ számára megszokott, sőt elvárt viselkedéssel szembeni radikális értékrendet tükröző magatartás Jézus-hagyományból ismert jelensége visszatérő témája Jakab levelének is. Mindezt az Isten világrendjéhez, akaratához való igazolás legitimálja (1,22–25). Ilyen összefüggésben jelenik meg a nagy parancsolat (2,8), de ide kell sorolnunk a Shemára történő utalást is (2,19).

e. Isten irgalma az ítéletben. Az eszkatológiai ítélet és Isten irgalmának együttállása Jézus tanításának jellegzetes vonása. Ennek szelleme tükröződik „az irgalom győzelmet arat az ítélet fölött" (2,12–13) jakabi tanításban, de a gyógyulás és bűnbocsánat témájában is (5,14–20).

f. Teljes Istenre hagyatkozás. A radikalitásig fokozott Istenre hagyatkozás alapja az a meggyőződés, hogy minden (jó) adója egyedül Isten (1,17), aki ad mindazoknak, akik kérik őt (1,5). Ugyanez jut kifejezésre negatív fogalmazásmódban a 4,2–3-ban.

g. A hatékony imádkozás. A fentivel szoros összefüggésben áll a hatékony imádkozás evangéliumi témája, amely szintén hangsúlyosan van jelen a Jakab-levélben (1,5–6; 5,13–18).

3. A gazdag dicsekedjék megalázott voltával

3.1. A szövegrész
Jk 1,9–11 (RÚF)

> [9]A szegény sorsú (*ταπεινός*) testvér a méltóságával (*ὕψει αὐτοῦ*) dicsekedjék (*καυχάομαι*), [10]a gazdag (*πλούσιος*) pedig megalázott voltával (*ταπεινώσει αὐτοῦ*), mert elmúlik mindez, mint a mező virága. [11]Mert felkel a nap nagy hőséggel, és elszárítja a füvet; a virága elhull, és szépsége elvész. Így sorvad el vállalkozásaiban (*πορεία – járás, út*) a gazdag is.

3.2. A dicsekvés tilalma és jogosultsága

A görög szövegben a *δὲ* (de, pedig) kötőszócska világosan jelzi, hogy a szövegegység közvetlenül kötődik a levél korábbi verseihez, annak érvelésére épül. Mind az 1,2–18, mind pedig az 1,9–11 az emberi léthelyzet amúgy negatív körülményeinek pozitív értékelésével kerül bevezetésre. Az előbbi a kísértések és próbatételek örömére mutat („Teljes örömnek tartsátok, testvéreim, amikor különféle kísértésekbe estek, tudva, hogy hitetek próbája állhatatosságot eredményez."), az utóbbi a megalázottság, az alacsony sorsúság kiváltságára („A szegény sorsú testvér a méltóságával dicsekedjék"). A szegénység ilyen – megszokottól eltérő[34] – pozitív (eszkatologikus) fényben való bemutatása a Jézus-hagyomány jellegzetes vonásának tekinthető, mint ahogy az a szemlélet is, hogy a gazdagok jelenleg élvezett magas státusában való biztonság hosszabb távon kevesebbnek bizonyul, mint a szegények jelenlegi alacsony státusának Istenre vetített biztonsága. Jakab tehát nem annyira a státusról beszél, sokkal inkább a kettős státusreverzióról, amely szintén Jézus tanítását tükrözi vissza: mindenki, aki felmagasztalja magát, megaláztatik és fordítva.[35] Lukács különösen érzékenyen jeleníti meg ezt a témát, ez a központi üzenete számos olyan helynek, ahol a megalázott felemeléséről és megelégítéséről, a gazdag és öntelt kisemmizéséről van szó (pl. Lk 1,52–53; 12,220; 16,25). Jakab a hamis biztonság illúzióját állítja szembe a státuscsere bekövetkeztének bizonyosságával. Rámutatva arra, hogy a „kapzsi gazdagok" látszólagos biztonsága nem tévesztheti meg a „degradált szegényt", szavait vigasztalónak, örömre okot adónak szánja.[36]

A rész értelmezése általában a szegény/gazdag, illetve a szegénység/gazdagság fogalmain belül történik. Újabban azonban számos, főként kulturális antropológiában jártas kutató felhívja a figyelmet arra, hogy az antik mediterrán világon belül a szegény (*ταπεινός*) és gazdag (*πλούσιος*) itt is előforduló fogalmai jelentősen szélesebb jelentést hordoztak, mint azok posztindusztriális megfelelői, amikor is a gazdasági/anyagi helyzet vált a társadalmi státus meghatározó elemévé. A bibliai korban az egyén vagy közösség értékének meghatározó eleme a „becsület" volt, amely csak részben állt összefüggésben az anyagi javakkal való ellátottsággal.[37] A *ταπεινός* elsődleges jelentése erre jól rávilágít: alacsony, ki-

34 A szokatlan használat első századi elemzéséhez Maynard-Reid: i. m. 38–39.

35 Lásd például Mt 23,12; Lk 14,11; 18,14.

36 A téma részletes bemutatását nyújtja: Batten, Alicia: The Degraded Poor and the Greedy Rich: Exploring the Language of Poverty and Wealth in James. In Neufeld, Dietmar (szerk.): *The Social Sciences and Biblical Translation*. Atlanta, GA, 2008, SBL. 65–77.

37 Moxnes, Halvor: Honor and Shame. In: Rohrbaugh, Richard L. (szerk.) The *Social Sciences and New Testament Interpretation.* Peabody, MA, 1996, Hendrickson. 19–40.

csiny, alázatos. Ez gyakran társult anyagiakban való hiánnyal, de a *ταπεινός* fogalma nem erre utal elsősorban, hanem a társadalmi státusra, a megalázottságra, a mások viszonylatában levő alacsonyságra.[38] A LXX fogalomhasználatában is ez a jelentés a meghatározó.[39]

Míg a „gazdag" esetében sem itt (1,10) sem a későbbiekben (2,6–7; 5,1–6) nincs egyértelmű utalás arra, hogy a gyülekezet tagja lenne, az 1,9-ben a „szegény" mellett a testvér (ἀδελφός) kifejezést találjuk. Ez egyértelmű utalás arra, hogy őket Jakab a „szórványban élő tizenkét törzs" megnevezéssel illetett gyülekezetekhez tartozónak tartja.

Az itt felmutatott öröm tehát a státusreverzió eszkatológiai bizonyosságában gyökerezik, amelyben a földi rend összefüggésében érzékelhető nehézség feloldódik az Isten világrendjének távlatában. A vigaszra – újra paradox módon – az emberi lét mulandósága ad okot: a gazdag útjai oly bizonyossággal sorvadnak el, mint a mező virága.[40] A kép újra az evangéliumokat idézi, ahol a gazdagság és a kemencébe vetett fű képével együtt találkozunk (Q 12,28), de általában összhangban áll az Ószövetséggel, ahol gyakran találkozunk az emberi élet tünékeny, mulandó jellegének a vegetáció hervadásán keresztüli képi ábrázolásával (pl. Jób 14,2; Zsolt 37,2; 103,15)[41]. E mulandó, átmeneti emberi természet oktalanná tesz minden Isten előtti dicsekvést, az kizárólag Isten részéről lehet indokolt. (Jer 9,23–24) Jakab itt mégis dicsekvésre buzdít. Míg a gazdag, aki szerencsés helyzete miatti hamis biztonságban él, csak eljövendő megalázott voltával dicsekedhet, addig Jakab arra biztatja a „szegényt", hogy dicsekedjék méltóságával, mely Isten cselekvése által oly bizonyos, mint a mező virágának sorvadása.

38 Grundmann, Walter: „ταπεινός κτλ.". In Kittel, Gerhard – Friedrich, Gerhard (szerk.): *Theological Dictionary of the New Testament.* Grand Rapids, 1964, Eerdmans, VIII. kötet. 1-26.

39 A „szegénység" Isten előtti alázat (Péld 16,19; Ézs 25,6), amely Isten szimpátiájára és segítségére számíthat (Péld 3,34, Zsolt 101,18; Ézs 49,13; 54,10–11; Ez 17,24; 21,23; Jób 5,11).

40 Az itt használt *ἀπόλλυμι* (elveszít, elpusztít, megsemmisít, elsorvad) ige a szinoptikus evangéliumokban többször is eszkatologikus felhanggal fordul elő (Mk 8,35; Mt 10,28. 39), és így köszön vissza a Jk 4,12-ben is. Vö. Edgar i. m. 148.

41 A Jk 9,11 természeti képeinek részletes elemzését nyújtja Gemünden, Petra von: *Vegetationsmetaphorik im Neuen Testament und seiner Umwelt.* (Novum Testamentum et orbis antiquus 18) Göttingen, 1993, Vandenhoeck & Ruprecht. 305–306.

4. Ne legyetek személyválogatók

4.1. A szövegrész

Jk 2,1–9 (RÚF)

> [1]Testvéreim, amikor a dicsőséges Urunkba, Jézus Krisztusba vetett hitetek szerint éltek, ne legyetek személyválogatók (προσωπολημψία). [2]Mert ha belép hozzátok a gyülekezetbe (συναγωγὴν) fényes ruhában egy aranygyűrűs (χρυσοδακτύλιος) férfi, és ugyanakkor egy szegény (πτωχὸς) is belép kopott ruhában, [3]és ti arra figyeltek, aki a fényes ruhát viseli, sőt ezt mondjátok neki: „Te ülj ide kényelmesen", a szegényhez pedig így szóltok: „Te állj oda", vagy „Ülj le ide a zsámolyomhoz", [4]nem kerültetek-e ellentmondásba önmagatokkal (διεκρίθητε ἐν ἑαυτοῖς – önmagatokban megkülönböztök), és nem lettetek-e gonosz szándékú bírákká? [5]Figyeljetek csak ide, szeretett testvéreim: vajon nem Isten választotta-e ki azokat, akik a világ szemében szegények (πτωχοὺς τῷ κόσμῳ), hogy hitben gazdagok legyenek (πλουσίους ἐν πίστει), és örököljék azt az országot, amelyet Isten az őt szeretőknek ígért? [6]De ti megszégyenítettétek (ἠτιμάσατε – tisztességtelenséggel illet) a szegényt. Vajon nem a gazdagok hatalmaskodnak-e rajtatok, nem ők hurcolnak-e titeket törvény elé? [7]Nem ők káromolják-e azt a szép nevet (καλὸν ὄνομα), amelyről titeket elneveztek? [8]Ha ellenben betöltitek a királyi törvényt (νόμον τελεῖτε βασιλικὸν) az Írás szerint: „Szeresd felebarátodat, mint magadat!", helyesen cselekedtek. [9]De ha személyválogatók vagytok, bűnt követtek el, és a törvény mint törvényszegőket marasztal el titeket.

4.2. Az alaptétel

A Jk 2,1 verse egyike az Újszövetség nyelvtani rejtélyeinek:

Ἀδελφοί μου, μὴ ἐν προσωπολημψίαις ἔχετε τὴν πίστιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς δόξης.

A magyar fordítások eltérő megoldásokat javasolnak.[42] A nehézséget az jelenti, hogy az állítmány többes számú imperatívuszban megjelenő tagadás: *μὴ* …

[42] Néhány fontosabb fordítás: Káldi-Neovulgáta: „Testvéreim, a mi dicsőséges Urunkban, Jézus Krisztusban való hitetek legyen mentes minden személyválogatástól." Szent István Társulat: „Testvéreim, Urunk, a megdicsőült Jézus Krisztus hitét ne személyválogatás-

ἔχετε. Az állítmányt minősítő viszonyszó ezt a személyválogatással kapcsolja össze (*ἐν προσωπολημψίαις)*, mindezt a hitre (*πίστις*) vonatkoztatva. Tehát szó szerint úgy lehetne a mondat elejét fordítani, hogy „nem lehet a személyválogatás- (állapotá)ban hitetek…" A nagyobb nehézséget viszont a mondat második része jelenti. Ugyanis a genitívuszos szerkezet két fordítást tesz lehetővé, szubjektív és objektív birtokos módot: „a mi Urunk, Jézus Krisztus*ban* való hitetek" vagy „a mi Urunk, Jézus *Krisztusnak* a hite". Lényegében az utóbbit találjuk a Szent István Társulat fordításában: „Jézus Krisztus hitét".[43] A mi értelmezésünk is ezt a változatot követi, tehát az első mondat értelmét így adjuk vissza:

„Testvéreim, nem lehet a személyválogatás állapotában a mi dicsőséges Urunk, Jézus Krisztus hite bennetek."

Ez a fordítás sejtetni engedi, hogy a levélíró által megszólítottak Jézus Krisztus hitének hordozóiként tekintettek magukra, és ez által érthetőbbé válik az az ideológiai konfliktus, amely a gyülekezet tagjaiban feszült a gyülekezetet felkereső szegény (Jézus vándortanítói mozgalmának tagjait idéző) és gazdag (a gyülekezet túlélését segíteni tudó patrónus vagy patrónusjelölt) láttán. Mielőtt a személyválogatás tiltásának problematikáját megvizsgáljuk, tekintsük meg, hogy miként is kerül bemutatásra a szövegrészben a „szegény" és a „gazdag".

4.3. A „látogatók" bemutatása

A 2. vers a következő helyzetet szemlélteti: „ha belép hozzátok a gyülekezetbe" egy gazdag és egy szegény. A gyülekezet itt használt fogalma a *συναγωγὴν*, amelyről tudjuk, hogy a korábbi időben inkább a közösség összegyülekezésére utalt, ritkábban az istentisztelet helyére.[44] A nehezebb kérdés, hogy a két képzelt „belépő" a gyülekezet tagja-e vagy csak alkalmi látogató. Másként fogalmazva: az *Ἀδελφοί μου* megszólítás[45] köréhez tartozók-e vagy sem. Azok a kutatók, akik

sal tartsátok." Békés-Dalos: „Testvéreim! Ha hisztek dicsőséges Urunkban, Jézus Krisztusban, ne legyetek személyválogatók." Magyar Bibliatársulat (RÚF): „Testvéreim, amikor a dicsőséges Urunkba, Jézus Krisztusba vetett hitetek szerint éltek, ne legyetek személyválogatók."

43 Ezt az objektív birtokos fordítást javasolja Wallace, Daniel B.: *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament.* Grand Rapids: Zondervan, 1996, 116, 114. jegyzet. Nem így Hartin (i. m. 117) és Wachob (i. m. 65).

44 E jelentés általános érvényt nyert Howard C. Kee tanulmánya óta: *Defining the First Century Synagogue: Problems and Progress.* NTS 41, 1995. 481–500.

45 Az ún. katolikus levelek közül Jakab használ a leggyakrabban testvér-terminológiát, a rövid levélben mintegy tizenkét esetben (1,2; 2,1. 14; 3,1. 10. 12; 4,11; 5,7. 9. 10. 12. 19). Az *αδελφοί* önálló formájú használata különösen ritka, mindössze a 2Pét 3,15-ben és az 1Jn 3,13-ban fordul elő. A női *ἀδελφὴ* (Jak 2,15) egyetlen másik előfordulása a 2Jn 13. Az

közvetlenül a második fejezet szövegére támaszkodnak, általában nemmel válaszolnak. Ennek fő érve az, hogy mindkét személy mint ismeretlen kerül bemutatásra a gyülekezet számára, csupán külső ismérveik, megjelenésük alapján.[46] Néhányan, akik a második fejezetet az első fejezet próbatételeinek összefüggésében olvassák, a szóban forgó helyzetet nem gyülekezeti-istentiszteleti helyzetként látják, hanem törvényszéki szituációban, amikor is két gyülekezeti tag pereskedik egymással. Ezt részletes érvelés mentén újabban Ward vetette újra fel, de erre vonatkozó érveit közvetlenül a szövegben (különösen a 2,1-ben) semmi nem támasztja alá.[47] Nem célravezető az a spekulatív megközelítés sem, amely a gazdagokhoz való vallásos viszonyulás eszmei távlatából próbálja valószínűsíteni az adott személy lehetséges viszonyát a gyülekezettel.[48] Fontosabb kérdés, hogy egy a társadalmi ranglétrán magasabban levő, jólétben élő személy miért látogatna meg egy gyülekezetet? Ilyen irányú puszta kíváncsiságot nem tudunk dokumentálni az első századokból, azonban az akkori társadalmi rendszer utóbbi évtizedek kutatásaival egyre gyarapodó ismerete plauzibilis magyarázatot kínál. Az akkori patrónus-kliens jellegű vertikális társadalmi berendezkedés kölcsönös előnyöket biztosított a különféle társadalmi rétegekhez tartozók számára.[49] A magasabb rangú ember becsületének társadalmi elismertségéhez hozzátartozott, hogy alacsonyabb rangúak számára közvetítő szerepet töltsön be a politikai képviselettől a különféle forrásokhoz való hozzáférésig.[50] Csakhogy ezekből a kutatásokból azt is tudjuk, hogy a gazdag embert az alacsonyabb rétegekhez tartozók

újszövetségi levélirodalom egészén belüli szóhasználat áttekintéséhez lásd Aasgaard, Reidar: *'My Beloved Brothers and Sisters!' Christian Siblingship in Paul.* (Early Christianity in Context). JSNTSup 265, London, 2004, T&T Clark. Arról, hogy a testvérterminológia Jakab levelén belül bír-e strukturális funkcióval, lásd Moo, Douglas: *The Letter of James.* (The Pillar New Testament Commentary) Grand Rapids, 2000, Eerdmans. 100–101.

46 Dibelius (i. m. 85.) óta nagyon sokan a gyülekezet számára idegennek tekintik a két látogatót, újabban például Burchard, Christoph: Gemeinde in der strohernen Epistel: Mutmassungen tiber Jakobus. In Lührmann, D. – Strecker, D. (szerk): *Kirche (Festschrift Günther Bornkamm*). Tubingen, 1980, J. C. B. Mohr. 315–328; Hoppe, Rudolf: *Jakobusbrief.* (Stuttgarter Kleiner Kommentar zum Neuen Testament, 15) Stuttgart, 1989, Katholisches Bibelwerk. 52; Edgar: i. m. 116–117.

47 Ward, Roy B.: *Partiality in the Assembly: James 2:2–4.* HTR 62, 1969. 87–97.

48 Lásd például Krabbendam, Henry: *The Epistle of James. Tender Love in Tough Pursuit of Total Holiness. A Commentary.* Bonn, 2006, Verlag für Kultur und Wissenschaft. 264.

49 Johnson, Terry – Dandeker, Christopher: Patronage: Relation and System. In Hardill, Andrew (szerk.): *Patronage in Ancient Society.* London, 1989, Routledge. 219–242.

50 Az evangéliumokban és az ApCsel-ben is számos példával találkozhatunk. Átfogó tárgyalásához lásd Elliot, John H.: Patronage and Clientage. In Rohrbaugh, Richard L. (szerk.) The *Social Sciences and New Testament Interpretation.* 144–156. Az első századi

fenntartással fogadták mint olyant, aki a korlátolt javak világában gazdagságával nem csak lehetőséget jelentett, de egyszersmind a mások szegénységének okozóját is. E kettős viszonyulást láthatjuk a Jk 2. fejezetében: a gyülekezet részéről a tiszteletadást, a levélíró részéről az elmarasztalást ezért a „személyválogatásért".

Jakab a gazdag személyt úgy mutatja be, mint aki külső ismertető jegyként aranygyűrűt (χρυσοδακτύλιος) és fényes ruhát (*ἐσθῆτα τὴν λαμπρὰν*) visel. Ugyanakkor annak a társadalmi csoportnak a képviselője, akik a gyülekezet tagjait a törvény elé hurcolják, és akik káromolják „azt a szép nevet" (καλὸν ὄνομα)[51], amelyről őket elnevezték? Tehát a látogató bemutatása után Jakab hangot vált, és már egészen világosan nem egy emberről beszél, hanem egy társadalmi csoportról, a „gazdagokról" (πλούσιοι, 6. vers), akikkel kapcsolatban a gyülekezet tagjainak általános, mindennapi tapasztalatai lehettek a 6. és 7. versekben. Itt tehát már magatartásról, vallási értelemben minősíthető kategóriáról esik szó. Ilyenformán releváns kiegészíteni a gazdagokról itt elhangzottakat a 4. és 5. fejezet képeivel. A 4,13-ban a kereskedők kérkedése (*ἀλαζονεία*) kerül szemléltetésre, amikor is nem gondolva az Úr akaratára, a holnapot nagy magabiztossággal tervezik (lásd alább). Bűneik listája az anyagi harácsolással egészül ki (mulandó kincsek gyűjtése, munkások bérének visszatartása, dőzsölő életmód, 5,1–5) majd az igazak elítélésével és megölésével (5,6) tetőződik.

A szegények megnevezésére a 2. fejezet a jézusi hagyományból jól ismert *πτωχὸς* kifejezést használja.[52] A *ptókosz* jelentése a gazdasági értelmen túl szoros összefüggést mutat a szégyenérzettel, a megalázottsággal, a teljes kiszolgáltatottsággal, azaz olyan emberre utal, aki a társadalom peremére szorult. A kifejezés

bibliai korra irányuló társadalomtudományi kutatás céljával jött létre a Bruce J. Malina által alapított Context Group, akikhez a vonatkozó forrásirodalom többsége köthető.

51 Hogy a „szép név" Istenre vagy közelebbi keresztény értelemben Jézusra vonatkozik-e, abban a szerzők véleménye megoszlik. Akik Istenre vonatkoztatják, rámutatnak arra, hogy a neveztetni (*ἐπικληθὲν*) tárgyesetű szenvedő melléknévi igenév a Septuaginta használatában megfelel a אָרָא ige nifáljának, pl. 2Sám 6,2;2Krón 6,33; Ám 9,12; Ézs 43,7; Jer 7,10–11. (Vö. Hermann W. BEYER, *„βλασφημέω",* TDNT, I, Eerdmans 1964, 621–625). Akik Jézus nevével hozzák kapcsolatba, azok többnyire a keresztelési szertartás invokációjának gyakorlatára vezetik vissza a szóhasználatot. (Pl. Dibelius i. m. 140–141; Hoppe i. m. 58; Davids, Peter H.: *The Epistle of James: A Commentary on the Greek Text.* Exeter, 1982, Paternoster Press. 113–114). Az invokáció-értelmezésre nézve óvatosságra int Frankemölle, Hubert: *Der Brief des Jakobus.* (Ökumenischer Taschenbuch Kommentar zum Neuen Testament 17) Gütersloh, 1994, Gütersloher Verlagshaus. 396–398.

52 Szemben a Jk 1,9 versben használt *ταπεινὸς* – megalázott, alacsony, szegény sorsú – általánosabb jelentésű fogalommal. Párhuzamos használathoz lásd például a hegyi beszédben a Mt 5,3-at vagy a szegényeknek hirdetett evangéliumról a Mt 5,11-et.

– hasonlóan a gazdag fogalmához – a gazdasági jelentésen túl mindig társadalmi és vallási jelentést is hordozott.[53]

Jakab a szegényeket úgy mutatja be, mint akiket Isten választott ki arra, hogy hitben gazdagok (*πλουσίους ἐν πίστει*), a világ szemében szegények (*πτωχοὺς τῷ κόσμῳ*) legyenek, és hogy ők örököljék az Isten országát. Ez a bemutatás jól szemlélteti, hogy Jakab számára a szegények Jézus valódi követőit jelentik, akiket Isten választott ki, nem anyagiakban, hanem hitben gazdagok, és akik a mennyei királyság várományosai. Érdekes többletjelentést hordoz a *κόσμῳ* használata. Jakab levelében négyszer szerepelteti a fogalmat (1,27; 3,6; 4,4 kétszer), mindenik esetben Isten világrendjének ellentéteként.[54] Tehát a primordiális feszültség kozmikus léptékű, az Isten világrendje és a földi világ rendje között feszül. Feloldása ezért csak az eszkatológia szintjén lehetséges. A gyülekezet tagjainak ezt a különbséget látniuk kellene, de őket megtéveszti az aranygyűrű és az előkelő ruházat, megtéveszti a földi érvényesülést elősegíteni tudó lehetséges patrónus előtérbe helyezése. Ezért állíthatja Jakab a szegényekről azt is, hogy őket a gyülekezet tagjai megszégyenítették, azaz tisztességtelenséggel illették (*ἠτιμάσατε*) őket. És itt tér vissza a személyválogatás bűnének a témája, amely a levél írója szerint a gyülekezet belső meghasonulásához (*διεκρίθητε ἐν ἑαυτοῖς*) vezet.

4.4. A személyválogatás szövetei

A kifejezés korabeli társadalmi-kulturális szövetét vizsgálva megállapítható, hogy a római etikett a társadalmi rangok és pozíciók szerinti megkülönböztetés etikettjét jelentette.[55] Ebben a társadalmi viszonyrendszerben a személyválogatás (*προσωπολημψία*) a viselkedés természetes és elvárt formája volt.[56] Római nézőpontból az nem jelentett mást, mint mindenkit azzal a tisztelettel (becsülettel)

53 Vö. Malina, Bruce J.: Wealth and Poverty in the New Testament and its World. *Interpretation* 41 (1987) 354–367.

54 Részletesen veti össze a két fogalomhasználatot Hartin, Patrick J.: The Poor in the Epistle of James and the Gospel of Thomas. *Hervormde Teologiese Studies* 53 (1997) 146–162.

55 A fogalom többrétű vizsgálatához, amelynek néhány gondolatát itt felhasználjuk, lásd Mongstad-Kvammen i. m. 99–114.

56 Vö. Saller, Richard: Status and Patronage. In Bowman, Alan K. et al.: *The Cambridge Ancient History: The High Empire A.D. 70–192.* Vol. 11. Cambridge, 2000, Cambridge University Press. 817–854 (822).

illetni, amely neki a társadalmi helye szerint kijárt.[57] Az előkelő ember öltözete (fényes ruha, gyakran tóga) és kiegészítői (pl. aranygyűrű) egyértelmű jelzést hordoztak erre az elvárt viszonyulásra, amit Jakab a kényelmes, kiemelt hely felkínálásával szemléltet.[58]

A személyválogatás kulturális szövetéhez tartozik, hogy a zsidó(-keresztény) közösségek számára, akiknél a vallási ethosz alapját jelentette a felebarát szeretetének parancsa, a római társadalom értékrendjével való azonosulás törekvése állandó feszültséget generált. Továbbá ebbe a hagyományba mélyen ágyazódott a személyválogatás fogalmához kapcsolódóan az igazságosság képzete, mégpedig annak részrehajlás-mentes gyakorlása.[59] Az eltérő vallási-kulturális értékekből fakadó kulturális konfliktus ténye magyarázhatja a személyválogatás fogalmának gyakori előfordulását az újszövetségi levélirodalomban.

A fogalom intertextuális vizsgálata azt mutatja, hogy az minden esetben Istenre vonatkozik, mint aki szentesíti az egyenlő bánásmód „abszurditását". Például a Róm 2,11 szerint Isten nem személyválogató a zsidók és pogányok irányában (hasonló érvelés az ApCsel 10,34-ben). Az Ef 6,9 (vö. Kol 3,25) szintén Istenre mutat, mint aki nem személyválogató, miközben lelkiismeretes munkára biztatja a rabszolgát, urát pedig jó bánásmódra (tehát nem kifogásolja a fennálló társadalmi rendet). Ezekben az esetekben a személyválogató melléknévként szerepel, jelentésmezejét minden bizonnyal a Septuaginta *λαμβάνειν πρόσωπον* – felemelni arcát, felnézni valakire kifejezésből nyerte.[60] A fogalom az Újszövetségben egyedül Jakabnál szerepel igeként (2,9), de ami ennél is jelentősebb, hogy egyedül itt vonatkozik ember–ember közti viszonyra (2,1; 2,9).

57 Hasonló szemlélet jelenik meg Pálnál: „Adjátok meg mindenkinek, amivel tartoztok: akinek az adóval, annak az adót, akinek a vámmal, annak a vámot, akinek a félelemmel, annak a félelmet, akinek pedig a tisztelettel, annak a tiszteletet." (Róm 13,7)

58 Az ülésrend részint a rangok leképezését jelentette, részint pedig az alacsonyabb rétegektől való megfelelő fizikai távolságot biztosította. (Vö. Saller: i. m. 820).

59 Néhány jelentősebb hely: 2Móz 23,6–8; 3Móz 19,15; 5Móz 1,16–17. 16,18–20; Zsolt 58,2–3; Péld 24,23–29; Ézs 11,4–5; Jer 12,12.

60 Példákhoz lásd Danker, Frederick W. (szerk.): *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature.* Chicago, 2000, The University of Chicago Press. 887. jegyzet. Többen úgy vélik, hogy ez lehet egyike a legkorábbi keresztények által alkotott szavaknak (pl. Maynard–Reid: i. m. 49, Moo: i. m. 102).

5. Ha az Úr akarja és élünk…

5.1. A szövegrész
Jk 4,13–16 (ÚF)

> [13]Tehát (*Ἄγε νῦν*) akik azt mondjátok: Ma vagy holnap elmegyünk abba a városba, és ott töltünk egy esztendőt, kereskedünk (*ἐμπορεύομαι*) és nyereséget szerzünk (*κερδαίνω*); [14]azt sem tudjátok, mit hoz a holnap! Mert a ti életetek olyan, mint a lehelet (*ἀτμίς*), amely egy kis ideig látszik, aztán eltűnik (*ἀφανίζω*). [15]Inkább ezt kellene mondanotok: Ha az Úr akarja és élünk (*Ἐὰν ὁ κύριος ⌐ θέλῃ, ¬ καὶ ζήσομεν*), és ezt vagy azt fogjuk cselekedni. [16]Ti azonban most kérkedtek (*καυχάομαι*) elbizakodottságotokban (*ἀλαζονεία*): minden ilyen kérkedés gonosz. [17]Aki tehát tudna jót tenni, de nem teszi: bűne az annak.

5.2. Életetek olyan, mint a lehelet

Jakab leplezetlen közvetlenséggel mondja ki, hogy fölöttébb önhitt dolog jövőt tervezni úgy, hogy közben az ember elmulaszt számolni Isten mindenhatóságával, szuverenitásával.[61] A nyitó *Ἄγε νῦν* egyszerre hordoz „tájnyelvi ízességet és félreérthetetlen nyomatékot"[62], esetleg „nyers és követelő megszólítás"[63], de mindenképpen egy sémi feddési forma, aminek értelmét leginkább így lehetne visszaadni: „Gyerünk már", „Na, most már", „Ugyan már". Mindez jól illik a 16. vers nyitó νῦν δὲ (most pedig) szavaihoz, és előre mutat a 15,1 még élesebb hangnemére, amelyet szintén az *Ἄγε νῦν* vezet be: „Most tehát, ti, gazdagok, sírjatok és jajgassatok a bekövetkező nyomorúságaitok miatt!"

A 4,13 konkrétan nem nevezi meg a gazdagokat, helyette körülíró módot használ, így Jakab üzenetét a „mondogatókhoz" (*λέγοντες*) intézi, azaz azokhoz, akik ilyesféle módon beszélnek. Hogy a gyülekezethez tartoztak-e azok, akik érdeklődését ennyire foglalkoztatta a kereskedés és a haszonszerzés (4,13) gondolata, az a szövegrészből egyértelműen nem derül ki. Ezért az értelmezők egyik része a kereskedőket jellemző fogalmak (főként a *ἐμπορεύομαι*) és az akár egy

61 Vö. Ézs 56,12; Zsolt 49,11; Péld 16,1; 27,1.

62 Keddie, Gordon J.: *Practical Christian.* (Welwyn Commentary Series) Evangelical Press, 1993. 146.

63 Nystrom, David P.: *James.* (The NIV Application Commentary) Grand Rapids, 1977, Zondervan. 250.

évre idegenben berendezkedő életvitel alapján olyan nagykereskedőkre gondolnak, akik a hellenista világ nagy kereskedő városaiban tevékenykedve halmoztak fel jelentős vagyonokat.[64] Más szerzők inkább arra hajlanak, hogy itt a levél szerzője olyan prófétai beszédmódot használ, amely a szentírási hagyományon belül jól ismert, és amelynek üzenete nem feltételezi szükségszerűen a megszólítottak hallgatóságon belüli jelenlétét.[65] Jakab szerint az ilyen emberek – legyenek bár a haszonszerzés mohó megszállottjaiként „gazdagok" vagy pusztán életvitelüket illetően önteltek –, jövőjük tervezésében nem tudatosítják magukban Isten szuverenitását, figyelmen kívül hagyják mindenhatóságát, gondviselését. Az üzenet lényegében Jézus bolond gazdag példázatának üzenetét visszhangozza, amelyben Jézus a „Vigyázzatok, és őrizkedjetek mindenféle kapzsiságtól" tanítást szemlélteti. (Lk 12,15–20). A gazdag úgy viselkedik, „mintha nem lenne semmi és senki rajta kívül […] mintha a szél sosem fújna, az utak mindig biztonságosak lennének, a piac pedig mindig stabil."[66]

Hasonlóan a példázatbeli bolond gazdaghoz, aki nagyobb csűröket építve remélte sok évre félretenni vagyonát, Jakab is az évre előre való magabiztos berendezkedést említi. De amíg a példázatban Isten maga jelenti be, hogy „még az éjjel elkérik tőled a lelkedet", addig Jakab először a Péld 27,1 szavait idézi („Ne dicsekedj a holnapi nappal, mert nem tudod, mit hoz az a nap!"), majd egyszerűen közli a nem-alkudható tényt, hogy „a ti életetek olyan, mint a lehelet". (4,14)

Az *ἀτμίς* (pára, lehelet) lényegében a Prédikátor *hebel* fogalmának görög megfelelője.[67] A hebel szó szerint párát jelent, amelynek értelmét két irányban lehetett megragadni.[68] Az egyik a temporalitás (tünékeny, efemer), a másik az egzisztenciális (hiábavaló, abszurd) jelentéskör. A teremtéstörténet Ábel fogalma

64 Ez ellen érvelt korábban pl. Frankemölle (*Der Brief des Jakobus*, 637), aki szerint a fogalmak akár palesztinai helyi kiskereskedőkre is illenek. Az újabb kutatások ezt valószínűtlennek tartják. Részletes elemzéshez lásd Maynard-Reid *Poverty,* 71–77. Hasonlóan Brosend, William: *James and Jude.* Cambridge, 2004, Cambridge University Press. 125–127.

65 Így Dibelius: *Der Brief des Jakobus* 231; Hartin, Patrick J.: *James.* Collegeville, MN, 2003, Liturgical. 233.

66 Brosend: i. m. 126–127.

67 Lásd például a Codex Vaticanus Préd 9,9 versének a fordítását (atmos), vagy a III–IV. századi görög fordítók, mint Aquila, Szümmakhosz és Teodotion szóhasználatát, akik a Prédikátor könyvének *hebel* kifejezését mindvégig *atmos*ként fordították. Vö. Brown, William P.: *Ecclesiastes.* (Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching) Louisville, 2000, John Knox Press. 123.

68 Crenshaw, James L.: *Ecclesiastes. A Commentary.* (The Old Testament Library) Philadelphia, 1987, The Westminster Press. 58. Részletesebb fejlődéstörténethez lásd Van

az elsőhöz kapcsolódik, és a legkorábbi görög fordításokban is ezt az értelmet találjuk az *ἀτμίς* fogalmán keresztül, a későbbi fordítások aztán az etikai színezetű „hiábavaló" (gör. *ματαιότης*, lat. *vanitas*) irányában mozdultak el.[69]

Jakab a pára képét az öntelt jövő-tervezés abszurditásának a szemléltetésére használja, amivel lényegében az ószövetségi életszemléletet emeli be a levelébe. Miközben teljesen helyénvaló Istenbe vetett bizalommal tekinteni a jövőre (Ézs 55,12; Zsolt 27,1; 146,4; Jób 29,18), balga dolog a jövő bizonyosságát feltételezni (Ézs 56,12; Zsolt 49,11; Péld 27,1 vö. Lk 12,16–20), mert az ember nem ura az időnek, még a saját idejének sem (Jer 10,23; Préd 9,1; Zsolt 31,15). Élete olyan, mint az elszáradó fű (Ézs 40,6–7, Zsolt 103,15), a virág (Jób 14,2). Tovatűnő, mint egy árnyék (Zsolt 102,11; Jób 14,2), mint a szél (Jób 7,7), leginkább pedig, mint a pára vagy a köd. (Hós 13,3; Zsolt 39,5; 90,9–10) Szilárdnak és tartósnak tűnik megjelenésekor, de hamarosan szertefoszlik.[70] Ideje hát felébredni, sürget Pál is. (Róm 13,11) Ebben a bibliai szemléletben tehát a kérdés nem annyira az, hogy vajon milyen életminőség vár ránk a holnapban, hanem hogy egyáltalán lesz-e holnap.[71] Jakab érvelésében tehát az élet törékenysége, tünékeny jellege önmagában elég ok kell legyen arra, hogy az ember felhagyjon önteltségével, különben magatartása nem egyéb, mint hamis bizalomban, azaz elbizakodottságban (*ἀλαζονεία*) gyökerező kérkedés (*καυχάομαι*).

5.3. Ha az Úr akarja és élünk

Jakab a helyes magatartást a 15. versben fogalmazza meg: Isten autoritásának tudatosítása kell, hogy megelőzzön minden emberi aktivitást, tervezést és kivitelezést. Az embernek mindenkor emlékeznie kell arra, hogy élete és ideje teljes egészében Isten kezében van.[72] Az önmagába és terveibe vetett hamis bizalom ellen az Istenbe vetett valós bizalomra kell támaszkodnia. E tudatosítás eszközeként Jakab mintamondatként kínálja a szállóigévé vált mondást, amely az

Leeuven, R. C.: „Vapor". In Bromiley, Geoffrey W. (szerk.): *The International Standard Bible Encyclopedia.* Vol. IV. Grand Rapids, 1988, Eerdmans. 966.

69 A magyar fordításokban is használatos „hiábavaló" jelentés a görög *ματαιότης*-nek felel meg, amit több görög fordítás is használt, és ezt tette aztán általánosan használttá a IV. századi Hieronymus (Jeromos) a később *Vulgata* néven ismertté vált latin fordításában. Vö. Cook, Johann – Stipp, Hermann-Josef (szerk.): *Text-Critical and Hermeneutical Studies in the Septuagint*. Leiden–Boston, 2012, Brill. 167–168. A *hebel* etikai színezetéről és ősegyházi használatáról lásd Holm-Nilsen, Svend: On the Interpretation of Qoheleth in Early Christianity. *Vetus Testamentum* 24 (1974). 168–177.

70 Dibelius: i. m. 169.

71 Moo: i. m. 155.

72 Vö. ApCsel 18,21; 1Kor 4,9; 16,7; Fil 2,19; Róm 1,10; 15,24; 3 Jn 10; Héb 6,3.

élet tünékenysége és az Istenbe vetett bizalom teljes gondolatiságát Isten akaratában foglalja össze: „Ha az Úr akarja és élünk, és ezt vagy azt fogjuk cselekedni."

Fontos röviden kitérni három lehetséges félreértés tisztázására. Először: Jakab nem a tervezés ellen száll síkra. Jakab itt is összhangban áll a bibliai szemlélettel, amely a cselekvés megtervezését kívánatos dolognak tartja (pl. 1Móz 41,35; Péld 6,6–8; ApCsel 11,29; Róm 1,13). Az evangéliumokban a toronyépítés vagy a hadba vonulás példázatai kifejezetten üdvösnek tartják a költségek előzetes számbavételét és a cselekvés megtervezését. (Lk 14,28–32)

Másodszor: Jakab nem magát a haszonszerzést ítéli el.[73] A prófétai irodalomból jól ismert a haszonszerzés vágyának a leleplezése és elítélése (pl. Ám 8,4–5), de itt Jakab nem szól erről, sokkal inkább a nyereség megfelelő felhasználásáról (2,15–17; 5,1–5), illetve a profitszerzéshez kapcsolódó hamis biztonságérzetről.[74]

Harmadszor: Jakab nem az aggodalmaskodás diszpozícióját akarja megteremteni. A figyelemnek az emberi élet tünékenységére és a jövő be nem biztosíthatóságára való irányításával látszólag Jakab az aggódó magatartást szorgalmazza. Ez azonban épp fordítva igaz! Az aggodalmaskodás bizonytalanságot, belső megosztottságot jelent. Jakab – Jézushoz (Mt 6,25–34) és Pálhoz (Fil 4,6–7) hasonlóan – épp ez alól oldozza fel hallgatóit, amikor is tényként közli az élet mulandóságának és a jövő bizonytalanságának valóságát, és megoldást kínál az ettől való szorongásra az Isten gondviselésére való hagyatkozás által.[75]

Jakab lényegében egy végzetes mulasztási bűnre hívja itt fel a figyelmet, amelyből aztán minden öntelt kérkedés és elbizakodottság gonoszsága ered: amikor az ember elmulasztja tudatosítani magában Isten mindenható gondviselését.[76] Ez a megközelítés segít megérteni, hogy a látszólag önálló 17. vers hogyan kapcsolódik mégis szervesen az egységhez: „Aki tehát tudna jót tenni, de nem teszi: bűne az annak."

73 Moo: i. m. 154.

74 Davids: i. m. 172.

75 Krabbendam: i. m. II. 709.

76 Growler, David B.: *James Through the Centuries.* (Wiley Blackwell Bible Commentaries) Oxford, 2014, Wiley Blackwell. 253–254. Ezt a magatartást nevezi „funkcionális ateizmusnak" Wall, Robert: *Community of the Wise.* Valley Forge, PA, 1997, Trinity. 122.

5.4. Aki tudna jót tenni

A 17. versben a mulasztás bűne immár a lehető legáltalánosabb megfogalmazást nyer[77], ezzel mintegy etikai összefoglalását adva az elhangzottaknak.[78] Nem csak az a kérdés, hogy a kereskedő miként és milyen lelkülettel szerez, hanem az is, hogy mit kezd a megszerzett javakkal. A jó nem cselekvésének mulasztási bűne könnyen cselekvési, elkövetési bűnné válik.[79] (Az 5,1–6 lényegében ezeket a bűnöket sorolja fel.) A vers gondolatisága újra párhuzamba állítható a bolond gazdag példázatával, de még inkább a gazdag és Lázár példázattal (Lk 16,19–31), ahol is a gazdagnak életében lett volna lehetősége megtenni a jót vagyonával, de elmulasztotta azt. Ugyanakkor felidézhető az irgalmas szamaritánus példázata is, ahol a pap és a lévita bűne szintén a mulasztásban, a meg nem cselekvésben áll. Jakab itt tehát újra a Jézus-hagyomány szellemében fogalmaz, és üzenete közvetlenül eredeztethető Jézus radikális kölcsönösségi modelljéből[80], amelyben azoknak az asztalmeghívását szorgalmazza tanítványai számára, akiknek nincs lehetőségük azt viszonozni (Lk 14,12–14), akárcsak az aranyszabály jézusi pozitív, proaktív szemléletéből. (Mt 7,12; Lk 6,31) Mindez összhangban áll Jakab levele üzenetének egészével, ahol azt kéri olvasóitól, hogy „Legyetek az igének cselekvői, ne csupán hallgatói" (1,22), „tevékeny megvalósítója" (1,25), olyanok, mint akik hitüket cselekedeteik által teszik láthatóvá (2,14–26).

Következtetések

A Jakab levelében tetten érhető sajátos ősegyházi konfliktus nem annyira tényleges társadalmi csoportok között („szegények" és „gazdagok") feszül, mint inkább a jézusi ethosz és a gyülekezet római társadalmi valósága között, azaz inkább vallási, ideológiai jellegű. Nem külső, hanem belső. A levélben a „szegény" és „gazdag" fogalmai túllépik a társadalmi csoport határait, és vallási jelentéssel telítődnek. Lényegében az Istenre hagyatkozás (hit), illetve az önmagukra támaszkodás (hitetlenség) jelképes kategóriáivá válnak. Az apostol tanítása egyér-

77 A mulasztás bűnének „keskeny" olvasatát kínálja Sophie Laws (*The Epistle of James.* New York, 1980, Harper & Row. 193–194), aki szerint itt a Péld 3,27–28 („Ne késs jót tenni a rászorulóval, ha módodban van, hogy megtedd! Ha van mit adnod, ne mondd felebarátodnak: Menj el, jöjj vissza holnap, majd akkor adok!") magyarázatával van dolgunk.

78 Szemben Dibeliussal, aki a verset önálló, nem kapcsolódó szólásként kezeli (*Der Brief des Jakobus*, 231).

79 Moo: i. m. 158: „the sins of omission are at least as sinful as the sins of commission".

80 Lásd bővebben: Czire Szabolcs: *A történeti Jézus. A kutatás múltja és jelene.* Kolozsvár, 2009, Kolozsvári Egyetemi Kiadó. 239–241.

telmű: a magasat és az alacsonyt ne a mostani társadalmi rangok, hanem az eljövendő eszkatológiai reverzió fényében lássák, és annak megfelelően éljenek.

A szegény és gazdag kategóriák mentén a levélben többféle kettősség húzódik végig.

Kétféle bűn. A „szegények" bűne a személyválogatás, a „gazdagoké" az öntelt kérkedés. A gyülekezet, amelynek Jakab megfogalmazza intéseit, személyválogató.[81] Mint láttuk, ezzel kapcsolatban az első kijelentés az, hogy nem lehet bennük Jézus Krisztus hite, miközben személyválogatók, hiszen a kettő egymást kizárja. A 9. vers ehhez hozzáteszi, hogy „ha személyválogatók vagytok, bűnt követtek el, és a törvény mint törvényszegőket marasztal el titeket." Mindennek indoklása a királyi törvényre (*νόμον τελεῖτε βασιλικὸν*) való utalással történik (3Móz 19,18 és Mk 12,30–31 és par.), amely megköveteli: „Szeresd felebarátodat, mint magadat!" Ha a két állapotot – a személyválogatást és Krisztus hitét – egyszerre próbálják fenntartani, akkor az apostol szerint önellentmondásba kerülnek, önmagukban megkülönböznek (*διεκρίθητε ἐν ἑαυτοῖς*). Egyértelmű Jakab szimpatizálása a szegényekkel, és a gyülekezet tagjaitól is a Jézus-hagyományból ismert pozitív viszonyulást várja el irányukba. Ez éles ideológiai ellentétben áll a római társadalom etikettjével, de ellentétben áll azzal a gyülekezeti érdekkel is, amely a magasabb rangú polgárokban patrónusokat keresne. Ezen a ponton jogos Jakab Pál-polémiáját felismerni.

Kétféle cselekvés. A hitet láthatóvá tevő cselekvés és a hitet nélkülöző önérdekű cselekvés áll szemben egymással. Az Istenbe vetett hitből fakadó cselekvés és a „gazdagok" cselekvése (4,13. 15.) közti ellentét szakadékként húzódik végig Jakab levelén. Jakab két mulasztási bűntől óvva mutatja be a helyes magatartást: egyfelől az Isten gondviselésének állandó tudatosítása a híres *jakabi feltétellel*, amit mindannak a jónak a megtétele kell kövessen, amire az embernek lehetősége adódik. (4,17)

Kétféle dicsekvés. A „szegények" jogos dicsekvése az, amelynek tárgya az Istennel való kapcsolatból fakadó emberi méltóság: „καυχάσθω … ἐν τῷ ὕψει αὐτοῦ". (1,9) Ennek ellentéte az ön-centrikus elbizakodott kérkedés: „καυχᾶσθε ἐν ταῖς ἀλαζονίαις" (4,16). A kettő iránya is ellentétes: az első felemel, az utóbbi „alacsonnyá tesz", tehát a gazdag lényegében megalázott voltával dicsekszik. (1,10)

[81] Moo szerint a gyülekezeti valóságra utal az a tény, hogy Jakab levelében ilyen nagy terjedelmet szentel a személyválogatás témájának (i. m. 99–100.).

Jakab levelének jellegzetes vonása a jelenre néző bölcsességi magatartás és a jövőre tekintő eszkatológiai váradalom együttállása.[82] Az 1. és 4. fejezet elemzett részei inkább a dicsekvés kulcsfogalma köré rendeződnek, a 2. fejezet inkább a (bölcsességi) magatartást kéri számon a gyülekezettől a személyválogatás fogalmára építve. A bemutatott magatartási formák csak abban a jövőre irányuló eszkatolgikus bizalomnak a fényében értelmezhetőek, amely a levél egészén végigvonul. A környező társadalmi normákkal szembehelyezkedő radikális jézusi ethosz követelése azért lehetséges, mert Jakab eszkatológiai víziójában végül minden az isteni világrend szerinti helyére kerül.

82 Vö. Czire Szabolcs: *„Kicsoda bölcs és értelmes közöttetek?" Bölcsesség és eszkatológia Jakab levelében.* (Studia Doctorum Theologiae Protestantis 2) Kolozsvár, 2011. 159–169.

Martin Rothkegel[1]

Jacobus Palaeologus Konstantinápolyban (1554–1555 és 1573). Egy radikális antitrinitárius sikertelen reformpróbálkozásának levantei háttere

(Fordította Pál János[2])

1. Jacobus Palaeologus, a radikális antitrinitárius és az iszlám csodálója

A nyugati kereszténységet bomlasztó 16. századi hitviták maradandó nyomot hagytak az európai kultúrában. A protestantizmus különféle irányzatai a nyugati kereszténység alternatíváiként jelentkeztek a római katolikus egyház mellett. A 16. század reformátorai által kezdeményezett hitviták hozzájárultak a kora újkori Európa társadalmi és kulturális fejlődéséhez: a kapitalizmus kialakulásához, a holland és angol korai felvilágosodáshoz, illetve a 17. századi angol és a 18. századi észak-amerikai polgári emancipációhoz. A vallási sokszínűség lényegi és gazdagító elemévé vált a nyugat-európai társadalmaknak. Az új korszak új kihívásokkal jelentkezett, amelyek – értelemszerűen – újítólag hatottak a gondolkodás paradigmáira és a cselekvési mintákra. A vallási reformok, amelyek katalizátorai voltak e változásoknak, ugyanakkor szerepet játszottak azoknak a válaszlehetőségeknek a kialakításában és gazdagításában is, amelyeket az új kor új kihívásai kívántak meg.

A modern tendenciák keletkezésében és kiformálódásában különösen nagy szerepük volt a 16. századi antitrinitárius gondolkodóknak, akik radikálisan megkérdőjelezték a kereszténység egyik központi dogmatikai hagyományát, a szentháromság dogmáját. Az antitrinitáriusok gondolati rendszerükkel a felvilá-

[1] Rothkegel, Martin Hans (1969, Hamburg) baptista teológus és egyháztörténész, az Elstali Teológiai Szeminárium tanára. 2001-ben a prágai Károly Egyetemen szerezte a teológia doktora címét, 2005-ben a Hamburgi Egyetemen a filozófia doktora lett. Fő kutatási területe a 16–17. századi protestáns irányzatok.

[2] Pál János (1979, Barót) homoródszentmártoni lelkész, fő kutatási területe az unitárius egyház 20. századi története.

gosodás kulcsfogalmait és a modern, újkori politikai gondolkodást előlegezték meg, pedig kisebbségben maradtak történelmük során, hiszen mind a protestánsok, mind a katolikusok üldözték és megbélyegezték őket, s számottevő közösségeket is csak Lengyelországban, illetve Erdélyben alakítottak ki. A 16–17. századi antitrinitarizmus kiemelkedő volta némileg magyarázatot ad arra a megkülönböztetett figyelemre, mellyel a történészek a szentháromság-tagadást, különösen annak sociniánus válfaját vizsgálták.[3]

Míg a népszerű olasz Fausto Sozzinit (1539–1604) és tanítványi körét gyakran a modern kor előfutárainak tekintették, Jacobus Palaeologus nem kapta meg ezt az elismerést. Az antitrinitárius táboron belül is radikálisnak számító Palaeologus az 1520-as években született a genovai adminisztráció alá tartozó Khíosz (Sakiz) szigetén. Eretnek nézetei miatt Rómában végezték ki 1585-ben. Teológiai elképzelése szerint a keresztény monoteizmus olyan tanrendszerre egyszerűsíthető, amelyet a zsidók és muszlimok is elfogadhatnak. Műveinek nagy része kéziratban maradt. Az 1570-es években jelentős befolyást gyakorolt az erdélyi szentháromság-tagadókra is. A 17. század első évtizedéig Erdélyben az unitárius táboron belül volt egy olyan közösség, amelynek tanai közelebb álltak

[3] A 16. századi antitrinitarianizmusról: Balázs Mihály: Antitrinitarianism. In Howard Louthan – Graeme Murdock (ed.): *A Companion to the Reformation in Central Europe*. Leiden–Boston, 2015, Brill (Brill's Companions to the Christian Tradition, 61). 171-194. Magyarul lásd: Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században. 97–127. In Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16-17. századi történetéből*. Kolozsvár, 2016, MUE.

Más munkák: Balázs Mihály – Keserű Gizella (ed.): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. Budapest, 2000, Balassi. (Studia Humanitatis, 11); Visser, Piet (ed.): *Bibliographia Sociniana: A bibliographical reference tool for the study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism.* Hilversum, 2004, Verloren; Mulsow, Martin–Rohls, Jan (ed.): *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*. Leiden, 2005, Brill. (Brill's Studies In Intellectual History, 134); Szczucki Lech (ed.): *Faustus Socinus and his Heritage.* Kraków, 2005, Polish Academy of Arts and Sciences; Priarolo, Mariangela (ed.): *Fausto Sozzini e la filosofia in Europa.* Siena, 2006, Fondazione Monte dei Paschi.; Addante, Luca: *Eretici e libertini nel Cinquecento italiano.* Roma – Bari, 2010, Laterza; Wien, Ulrich A. – Brandt, Juliane – Balogh, András F. (ed.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen.* Köln, 2013, Böhlau (Studia Transylvanica, 44); Salatowsky, Sascha: *Die Philosophie der Sozinianer: Transformationen zwischen Renaissance-Aristotelismus und Frühaufklärung.* Stuttgart–Bad Cannstatt, 2015, Frommann–Holzboog (Quaestiones, 18); Daugirdas, Kęstutis: *Die Anfänge des Sozinianismus. Genese und Eindringen des historisch-ethischen Religionsmodells in den universitären Diskurs der Evangelischen in Europa.* Göttingen, 2016, Vandenhoek (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. für Abendländische Religionsgeschichte, 240).

a radikális Palaeologus teológiai elképzeléseihez, mint a mérsékeltebbek sociniánus teológiához.[4] Palaeologus műveire a 17. század második felében a feledés homálya borult, s csak a 20. században fedezték fel újra jelentőségét.[5]

Palaeologus szerint a megváltáshoz szükséges teljes keresztény doktrína összefoglalható egyetlen tömör mondatban: Isten egyedüli, egységes, oszthatatlan, Jézus a felkent, azzal a megjegyzéssel, hogy Jézus nem az istenség megtestesülése, hanem kiválasztott, különleges emberi lény. Palaeologus szerint a *messiás* vagy *krisztus* (felkent) szó tiszteletbeli címet jelöl, amelyet az Ószövetségben különféle személyek kaptak meg: királyok, papok, próféták, s amely Jézusra különleges módon vonatkozik, mivel őt Isten küldötte mint felhatalmazott hírvivőjét, aki halála után a mennybe került, ahonnan spiritiuális, lelki uralkodóként tekint le a hívőkre.[6]

A Palaeologus javasolta minimalista krédó (*Deum unum esse et Iesum esse Christum- Az Isten egy, Jézus pedig Krisztus*[7]) egyértelmű hasonlóságot mutat az iszlám *shahadá*val, amelyet a korabeli keresztény olvasó is ismert latin változatban: *Non es deus nisi Deus, Machumet nuncius Dei* – Nincs más isten, csak az Isten, az ő küldötte pedig Mohamed.[8] A *De tribus gentibus* (A három népről) című értekezésében, amelyet 1572-ben írt Krakkóban, lengyelországi száműzetése idején, Palaeologus egyenesen azt állította, hogy a kereszténység és az iszlám valójában ugyanazon vallás.[9] Munkájában megfogalmazta, hogy a korabeli muszlimok az őskeresztények leszármazottai, és azóta is megőrizték mindazt,

4 Balázs Mihály: *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571): From Servet to Palaeologus.* Baden-Baden, 1996, Koerner (Bibliotheca Dissidentium, Scripta et studia, 7). Magyarul: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

5 Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren.* Budapest, 1961, Akadémia.

6 Domański, Juliusz –Szczucki, Lech: Jakuba Paleologa traktat „De christi cognomine". *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 19 (1973), 265–288; Szczucki, Lech: Le dottrine ereticali di Giacomo da Chio Paleologo. Saggio di analisi critica. *Rinascimento* 22 (1971), 27–75.

7 Dostálová, Růžena (ed.): *Iacobi Chii Palaeologi Catechesis christiana dierum duodecim*. Varsó, 1971, PAN (Biblioteka pisarzy reformacyjnych, 8). 103.

8 Bibliander, Theodor (ed.): *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vita ac doctrina ipseque Alcoran.* 2. vol. Basel, 1543, Oporinus. 12.

9 Kiadva: Szczucki, Lech: *W kręgu myślicieli heretyckich*. Wrocław, 1972, PAN. 229–241. A főszövegben következő idézetek a 238. oldalon találhatóak. A monográfia magyar változata szövegközlés nélkül: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Cristian Francken).* Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

ami lényeges a kereszténységben. Éppen ezért a muszlimokat is kereszténynek kell tartani.

Meggyőződéssel vallják, hogy Jézus Isten hírnöke, és ők is felkentnek nevezik (*Mesih*). Valójában a kereszténység lényegét tisztábban őrizték meg az általa török kereszténynek (turci christiani) nevezett muszlimok, mint a katolikus egyház, amelynek vallását a pápák zsarnoksága régen eltorzította: „Megvizsgálva irataikat , meglátogatva templomaikat, nem kevesebbet állítok, mint hogy […] ez a nép mindig is aggodalmasan őrizte istentiszteleti rítusai és vallásossága romlatlanságát, szabadsága megnyirbálhatatlanságát."

A katolikus bálványimádás elleni protestáns retorika számára érveket keresve a pápai előírásoktól, rítusoktól mentes kereszténységként magasztalta a törökök vallását: „Ez a nép jobban megőrizte az eredeti keresztény szabadságot, mint bármely más keresztény nép, mely a pápai zsarnokságnak alá volt vetve. Ennek bizonyítéka doktrínáik tisztasága is: Isten oszthatatlan egysége, Jézus Krisztus ember volta. […] Templomaikban, közösségi helyeiken, magánházaikban nincsenek szentképek, szobrok vagy más ábrázolások. Közösségi magán imáikban egyaránt az egyetlen Istenhez fohászkodnak, nem a szentekhez, prófétákhoz vagy másokhoz. […] Ahogyan korábban is mondtam, ők keresztények, ahogyan azt a hitük is mutatja, mert hiszik, hogy Jézus a Krisztus."

Palaeologus láthatóan azt javasolta, hogy mind a kereszténységet, mind az iszlámot egy közös alap szerint kell megújítani – elvetve mindent, ami a két vallást elválasztja, megosztja –, ez a közös alap pedig nem más, mint egy minimalista, de egyetemes vallás. Egyáltalán nem elegáns, bombasztikus stílusú írásai számtalanszor szorgalmazzák, magyarázzák és védelmezik a kereszténységet annak minimalista, állam alá rendelt formájában (ahogyan az államegyházat Anglia és Bizánc vagy az Oszmán Birodalom is modellezi).

Palaeologus univerzalista monoteizmusa csak látszólag előlegezi meg a felvilágosodás deizmusát, mivel szerinte a vallás forrása nem az értelem, mint a racionális deizmus esetében, hanem a biblikus kinyilatkoztatás, kivéve azt a néhány verset, amelyet a másolók hibái miatt nem tekintett hiteles forrásnak.[10] Teológiai érvelése, bár koherens rendszerré áll össze, teljes mértékben nélkülözi az észelvű, racionalista megközelítést, azt az egzegetikai alaposságot, filozófiai

[10] Szczucki, Lech: Jakuba Paleologa traktat „De veritate narrationis novae S. Scripturae". *Odrodzenie i reformacja w Polsce.* 15 (1970). 189–201.

következetességet, amelyet kortársánál, az antitrinitárius Sozzininál és a későbbi sociniánusoknál megtalálhatunk.[11]

Palaeologus radikális reformprojektjének lendületét talán nem is szorosabban vett teológiai vagy a filozófiai meggondolások ihlették, hanem politikai okok: ezt indokolja némileg a szerző életrajzi háttere is. A levantei nyugati kereszténység közösséget létében veszélyeztette az V. Károly és a Nagy Szulejmán között feszülő ellentét. Ebből a kontextusból kiindulva lehetséges, hogy Palaeologus vallási reformtervezete a két birodalom, a nyugati Habsburg és a keleti ottomán tartósan békés egymás mellett élését akarta szolgálni.

Palaeologus görög apa és olasz anya gyermekeként Petros Maxilaras néven látott napvilágot az 1520-as években Khíosz szigetén.[12] Katolikus nevelésben részesült, Frate Jacobo da Scio néven domonkos rendi szerzetes lett, Bolognában és Ferrarában tanult, ekkortájt kezdte el használni a Palaeologus nevet, mondván, hogy apja ágán felmenői az utolsó uralkodó dinasztia leszármazottai. 1554-ben visszatért Levantéba, majd csatlakozott a galatai Szent Pál és Péter domonkos rendi kolostorhoz.

Az oszmán fővárosban befolyásos barátokra és patrónusokra tett szert, mint Verancsics Antal Habsburg diplomata. 1555-ben hazaköltözött Khíosz szigetére, ahol a domonkos rend konventjének teológiai tanára volt.

Khíoszban hamar népszerű prédikátor lett, személyes barátai és támogatói között több helybéli arisztokrata is volt, azon családok tagjai, akik az ún. *Khíoszi Mahonát* (a sziget vezetői) alkották, s akik mindannyian a Giustiniani családnevet viselték.[13] 1557-ben a sziget szekuláris hatóságai és egyházi intézményei közt

11 A sociniánusokról lásd Salatowsky: Philosophie der Sozinianer (ld. 1. lábjegyzet); Daugirdas, Anfänge des Sozinianismus (ld. 1. lábjegyzet).

12 Palaeologus életrajzához: Rill, Gerhard: *Jacobus Palaeologus (ca. 1520–1585)*. Ein Antitrinitarier als Schützling der Habsburger. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 16 (1963). 28–86; Szczucki, Lech: Jakub z Chios-Paleolog. Zarys biografii (Jacob de Chios-Paléologue. Esquisse biographique). *Odrodzenie i reformacja w Polsce* 11 (1966). 69–91, 13 (1968). 5–50; Uő: Paleologo, Giacomo. In Prosperi Adriano (ed.): *Dizionario storico dell'Inquisizione.* Vol. 3. Pisa, 2010, Normale. 1159–1161; Rothkegel, Martin: Paleologo, Giacomo. In *Dizionario Biografico degli Italiani.* Vol. 80. Roma, 2014, Treccani. http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-paleologo_(Dizionario-Biografico)/ (Megnyitva: 2017. április. 1.)

13 Az 1566-os török hódítás előtti Khíoszról: Pantelis Argenti, Philip: *Chius Vincta, or The Occupation of Chios by the Turks (1566) & their Administration of the Island (1566–1912)*. Cambridge, 1941, University Press; Stetton, Kenneth M.: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. 4. vol., Philadelphia, 1984, American Philosophical Society. 893–899; Pistarino, Geo: *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo*. Roma, 1995, Instituto

feszültségek támadtak. Palaeologus, arisztokrata patrónusai, támogatói és néhány dominikánus rendtársa az állami hatóságok oldalára álltak a püspökkel szemben, akit az inkvizítor és a ferences rendiek támogattak. Az egyházi hatóságokkal szemben tanúsított magatartása miatt a római inkvizíció eretnekséggel[14] vádolta meg Palaeologust. 1561-ben egy sor (római, genovai és khíoszi) drámai letartóztatás és szökés után távollétében halálra ítélték Rómában.[15] Eközben Palaeologus a Földközi-tengeren át Marseilles-be menekült. A tridenti zsinaton sikertelenül próbálkozott megbékélni a katolikus egyházzal, így 1562-ben Prágába menekült, a korabeli Habsburg birodalom másik fővárosába. Itt megpróbálta elérni, hogy a császár támogassa egyházi rehabilitációját. Tervezte, hogy hazatér, ám 1566-ban Prágát is elérte a hír, hogy Khíosz török fennhatóság alá került.

Száműzetése alatt Palaeologus a görög ortodox és iszlám hagyományok jó ismerőjének hírébe került (bár valójában egyik sem volt), és egy vagyonos cseh humanista lányát vette nőül. Azt híresztelték róla, hogy nemcsak a bizánci birodalom császári dinasztiájának leszármazottja (ahogyan felvett neve sugallta), hanem hogy valójában vallási nézetei miatt száműzött püspök volt. Ilyen fellépése egyértelműen a neves humanista és diplomata Dudith András példáját imitálta, aki azonban valóban nemes és elüldözött püspök volt. Palaeologus is számos kísérletet tett arra, hogy a Habsburg udvar török ügyekre szakosodott diplomatája legyen, azonban diplomáciai álmai nem váltak valóra, ugyanis az udvar nem fogadta el kéretlen ajánlatát, s igen mérsékelt illetménnyel honorálta fáradozásait.

1571-ben Palaeologus, aki titokban már antitrinitárius nézeteket vallott, arra kényszerült, hogy elhagyja Prágát, mivel a pápai küldöttek és a jezsuiták folyamatosan áskálódtak ellene. Prágát úgy hagyta el, hogy minden itt született kéziratát megsemmisítette. Következő állomáshelye Krakkó volt, ahol annak a Dudith Andrásnak volt a vendége, aki a Habsburgokat képviselte a lengyel udvarban. Krakkóból 1572-ben a félfüggetlen Erdélyi fejedelemségbe utazott csa-

poligrafico; Basso, Enrico: „L'ochio drito de la cità nostra de Zenoa": il problema della difesa di Chio negli ultimi anni del dominio genovese. *Ligures* 8 (2010). 67–76; Bitossi, Carlo: Genova e I turchi. Note sui rapport tra genovesi e ottoman fra medievo ed età moderna. In Meier, Franziska: *Italien und das Osmanische Reich.* Herne, 2010, Schäfer. 87–117.

14 Lásd Feci, Simona: „Su le estreme sponde del christianesimo." L'isola di Chio, la Repubblica di Genova e l'inquisi-zione romana alla metà del Cinquecento. In Carlo Longo (ed.): *Praedicatores, inquisitores III: I domenicani e l'inquisizione romana*. Roma, 2008, IHFP. 131–204.

15 Palaeologus halálos ítéletét Rómában ki is plakátolták, egy példányt ebből Innsbruckban őriznek: Tiroler Landesarchiv, Urkunden I 3495 (1561 III 5: Sententia lata contra quendam Jacobum de Chio Apostatam).

ládjával. Itt részt vett a születő unitárius egyház teológiai útkeresésében. Az unitáriusok fő teológusa, Dávid Ferenc, hamarosan magáévá tette Palaeologus radikális unitarizmusát.[16] Ennek ellenére 1575-re, Báthory István fejedelemsége alatt Palaeologus számára, aki az ausztriai Habsburgok lelkes híve volt, elviselhetetlenné vált az erdélyi politikai légkör, ezért elhagyta Erdélyt, családjával morva földre települt, ahol egy toleráns nemes vette pártfogásába.[17]

Az 1571-es évvel kezdődően Palaeologus megszállottan írt. Bár írásainak csak kis része maradt fenn, művei több ezernyi kéziratos oldalt tesznek ki. 1576-ban az új császár, II. Rudolf törölte Palaeologust az udvari jutalékosok ívéről, és engedett a pápai küldöttek kiadatási kérésének. Minekutána elővigyázatlanul kiadta egy könyvét, Palaeologust 1581-ben elfogták morvaországi otthonában, Rómába hurcolták, ahol ugyanazon év március 23-án kivégezték.

Mivel Palaeologus nézeteinek részletekbe menő tanulmányozása meghaladná dolgozatunk kereteit, ,a továbbiakban azzal a két rövid időszakkal foglalkozunk, amelyet Palaeologus az oszmán fővárosban töltött, először mint galatai szerzetes, másodszor mint átutazó.

2. Palaeologus Konstantinápolyban: 1554–55. eretnekhálózat-építő és a Habsburg követség helybeli híve

A Szent Péterről és Szent Pálról elnevezett domonkos rendi konvent archívumában nem maradt fenn olyan okirat, amely közvetlenül igazolná, hogy Palaeologus Konstantinápolyban tartózkodott.[18] A levantei inkvizítorok által 1557 és 1561 között nagyjából 30 olyan levelet címeztek a római szent inkvizíci-

16 Balázs Mihály: Ferenc Dávid. Ungarländische Antitrinitarier IV. Koerner, 2008, Baden-Baden. (Bibliotheca Dissidentium, 26).

17 Palaeologus cseh, morva, lengyel és erdélyi száműzetéséről: Caccamo, Domenico: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611). Studi e documenti*. Firenze, 1970, Lettere (Storiografia e storia, 2). 153–167; Firpo, Massimo: *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolò Paruta e Iacopo Paleologo.* Firenze, 1977, Nuova Italia; Dostálová, Růžena: Jacques Paléologue et la Bohême. *Byzantinische Forschungen* 17 (1991). 105–116.

18 A kolostor történetéről lásd: Belin, François Alphonse – de Chatel, pére, Arsène: *Histoire de la Latinité de Constantinople.* Paris, 1894. 213–231; Loenertz, Raymond-Joseph: Les établissements dominicains de Péra-Constantinople. *Echos d'Orient* 34 (1935). 332–349; Delacroix-Besnier, Claudine: *Les Dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles.* Róma, 1997, Ecole française de Rome. (Collection de l'École française de Rome, 237.) 9–11.

óhoz[19], amelyek jelentenek Palaeologusról és Khíoszi követőiről, további tucatnyi levél pedig galatai (vagy pérai, ahogyan a levelek a nyugati keresztények szomszédos települését nevezték) követőiről ad információkat.[20]

A domonkos Antonio da Venezia, akit egy konstantinápolyi inkvizítor irodájába neveztek ki, és a szintén domonkos Cosmo da Tirano jelentettek arról, hogy erőfeszítéseket tesznek egy Palaeologus által 1554–55 között létrejött pérai „lutheránus" (érdemes megjegyezni, hogy a terminust a 16. század során igen tágan értelmezték az inkvizítorok) csoport felszámolására. Ez a csoport azután is működött, hogy Palaeologus 1555-ben Khíoszra költözött, sőt leveleztek is vele. A pérai helyi vezetők egy ferences barát, Giovanni Battista Zeffo, és egy vagyonos laikus, Giacomino Draperio voltak. Antonio atya jelentette, hogy ez a két személy és 4–5 másik, aktívan terjeszti eretnek nézeteiket a helyiek közt. Hogy pontosan hányan vettek részt az eretnek mozgalomban, nem derül ki a jelentésekből.

Az inkvizítor szerint a galatai vagy pérai latin keresztények kevesebb mint 3000 fős csoportját alaposan megmételyezte a lutheránus eretnekség.[21]

A török hatóság nem érdeklődött túlzottan a katolikus közösség hitbéli dolgai iránt (legalábbis ameddig a közrendet az nem zavarta meg), így az inkvizítor

19 Vatikán, Dogmatikai Archívum, a Szentszék fondja, történelmi terem, Q3b, Dalmácia és Közel-kelet püspökeinek levelei, 1557–1629. (Città del Vaticano, Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Fondo Santo Officio, Stanza storica, b. Q3b, Lettere di vescovi della Dalmazia e del Medio Oriente, 1557–1629.)

20 A dokumentumokat Elena Bonora tanulmányozta. Bonora, Elena: *Giudicare i vescovi. La definizione dei poteri nella Chiesa postridentina.* Róma–Bari, 2007, Laterza. 13–26; Feci: „Su le estreme sponde…" (lásd a 12. lábjegyzetet). – A pontos forrásjegyzéket a soron következő bekezdésekben említett részletekkel kapcsolatban lásd: Rothkegel, Martin: Zum Werdegang des Antitrinitariers Jacobus Palaeologus bis 1561, 1. Teil: Frate Jacobo da Scio und seine Anhänger in der Levante. *Acta Comeniana* 26 (2012). 7–68.

21 A pérai/galatai latin közösségről lásd: Belgrano, Luigi Tommaso: *Documenti riguardanti la colonia di Pera*. Genova, 1888, Sordo-Muti; Belin–Chatel: *Histoire de la Latinité* (lásd a 16. lábjegyzetet); Hofmann, Georg: *Il vicariato apostolico di Costantinopoli, 1453–1830.* Roma, 1935, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum. (Orientalia Christiana Analecta, 103); Mitler, Louis: The Genoese in Galata, 1453–1682. *Journal of Middle East Studies* 10 (1979). 71–91.; Frazee, Charles H.: *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. London, 1983, Cambridge University Press. 5–7., 28–30.; Pistarino, Geo: The Genoese in Pera – Turkish Galata. *Mediterranean Historical Review* 1 (1986). 63–85.; İnalcık, Halil: Ottoman Galata, 1453–1553. In Eldem, Edhem (ed.): *Première Recontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne (18-22 janvier 1985).* (Varia Turcica, 13.) Istanbul–Paris, 1991. 17–116; Dursteler, Eric: Latin-Rite Christians in Early Modern Istanbul. In Emecen, Feridun M. – Gürkan, Emrah Safa (ed.): *Osmanlı İstanbulu.* I. Istanbul, 2014, 137–146.

nehezen tudta érvényesíteni az ilyen esetekben a szent inkvizíció által előírott lépéseket a gyanúsítottak ellen. Itáliában a szokásos procedúra a következő volt: az inkvizítor a világi hatóságokkal letartóztatja a gyanúsítottat, kihallgatja, ítéletet hoz, s amennyiben a gyanúsított bűnösnek bizonyult, a világi hatóság végrehajtja a büntetést. Ezzel szemben Pérában fra Antonio csak akkor tudott kihallgatni bárki eretnekséggel gyanúsítottat, ha az szabadlábon volt, és önként meg is jelent a kihallgatáson. Megtörtént, hogy egy rendbontót a török hatóságok letartóztattak, a kádi elé került az ügy, ami azt jelenttette, hogy az inkvizítor minden közbelépési jogát elvesztette. Amikor Zeffót 1559 márciusában a török hatóság elfogta mert a keresztények közt felbolydulást okozott, az inkvizítornak váltságdíjat kellett fizetnie érte azért, hogy egyáltalán kihallgathassa.

Amikor 1560-ban elterjedt a híre, hogy Palaeologus megszökött börtönéből és úton van Konstantinápoly felé , fra Antonio azon gondolkodott, hogy bérgyilkossal téteti el láb alól. Ilyen körülmények között egyáltalán nem csoda, hogy a szigetet illetően nem maradt nyoma egyetlen inkvizíciós pernek vagy végrehajtott büntetésnek sem, ami a szigetet illeti. Az inkvizítornak egyébként 1561-re sikerült kiirtania az eretnekséget Pérából, társadalmi nyomásgyakorlást kezdeményezve a kis létszámú galatai keresztény közösségben az eretnekek és családjaik ellen.

Az inkvizítori jelentések szerint Palaeologus pérai követői rendszeresen leveleztek a görög eretnekkel és khíoszi patrónusával, illetve egy hasonló gondolkodású szaloniki (tesszaloniki) csoporttal. Ez a szaloniki közösség portugál zsidó gyökerű marranókból állt, akik hányattatásaik során kerültek Levantéba.[22] Amikor 1560-ban Palaeologus az inkvizíció börtönébe került Khíoszon, marrano patrónusai Szalonikiből és Konstantinápolyból megpróbáltak szultáni parancsot kieszközölni, mely a rab kiadására kötelezte volna a helyi hatóságokat. A közbenjáró Gracia Mendes-Nasi asszony[23] volt, a gazdag és befolyásos kereskedőhölgy, aki Pérába települt, miután visszatért a zsidó hitre. Fra Antonio azonnal értesítette a szentszéket a Palaeologus megmentésére irányuló tervről.

22 A marranók 1550-es évekbeli bevándorlásáról: Nehama, Joseph: *Histoire des Israelites de Salonique, t. 3/1: L'Age d'Or du Sefaradisme Salonicien (1536-1593).* Paris–Salonique, 1936. 8–49., 57–64.; Israel, Jonathan I.: *Diasporas within a Disapora. Jews, Crypto-Jews and the World Maritime Empires (1540-1740).* Leiden, 2002, Brill. (Brill's Series in Jewish Studies.) 41–65.; Rozen, Minna: *A History of the Jewish Community in Istanbul. The Formative Years, 1453–1566.* Leiden, 2010, Brill. (The Ottoman Empire and its Heritage, 26.) 95–98., 356.

23 Gracia Mendes-Nasiról lásd: Birnbaum, Marianna D.: *The Long Journey of Gracia Mendes.* Budapest–New York, 2003, Central European University Press.

A további források szerint Palaeologus kapcsolattartó emberei Giovanni Battista Zeffo atya és Giacomino Draperio voltak, akik mellesleg a Habsburg követség helyi kollaboránsaiként is tevékenykedtek.

A szultán nyugati keresztény alattvalóinak státusa problematikus volt: nem tartoztak egyik elismert millethez, törvényszékhez se. Éppen ezért nem volt szokatlan, hogy a katolikusok jegyzői és jogi segítséget, politikai védelmet kértek a francia követtől, az olasz képviselettől vagy más diplomatáktól. Ennek fejében a diplomaták helyi ügyfélkörüket építgethették, fordítókat és titkos ügynököket toborozhattak maguknak azok közül, akiken segítettek.[24]

A Habsburg követség helyzete némileg más volt: 1555 óta állandó jelleggel volt diplomáciai képviselete a Habsburgoknak a Portánál. Míg a többi európai képviselet zömmel Galatában székelt, az osztrák követek rendelkezésére bocsátották az Elçi hanı karavánszerájt. Çemberlitaş közelében, és nem is mozoghattak szabadon a városban. Ebből kifolyólag nem állhattak közvetlen kapcsolatban a helybeli katolikus közösséggel, amelynek tagjai maguk döntötték el, hogy kérik-e segítségüket, felkeresik-e őket a karavánszerájban.[25]

Azok közt, akik valamilyen okból kifolyólag felajánlották szolgálataikat a Habsburg követeknek, ott találjuk Palaeologust, Zeffót és Draperiót. A humanista Verancsics Antal Habsburg-követ több 1555 és 1557 közt kelt levelében is megemlíti Zeffót és Palaeologust mint személyes barátait. Amikor 1555 nyarán Palaeologus Pérából a khíoszi kolostorba vonult, Zeffo követte őt. Verancsics arra kérte őket, hogy gyűjtsenek számára a szigetről régi érméket. Amikor 1557-ben Palaeologusnak rosszul állt a szénája az inkvizíciónál, Verancsics fizette ki útját Khíoszról Itáliába.[26]

Palaeologus és Zeffo is Khíoszon született. Zeffo[27] a ferencesek *comissariója*, fő képviselője volt Konstantinápolyban, és a pérai Szent Ferenc egyházközség prédikátoraként tevékenykedett, amely akkoriban a város legnagyobb nyugati

[24] Bertelè, Tommaso: *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie: ricerche storiche con documenti inediti*. Bologna, 1932, Apollo.; Dursteler, Eric R.: *Venetians in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, 2006.; Pedani, Maria Pia (ed.): *Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti. İstanbul'daki Venedik Sarayı ve Eski Yaşayanları*. Venezia, 2013, Cà Foscari (Hilâl. Studi turchi e ottoman, 3) [online].

[25] Karl Teply (ed.): *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart, 1968, Steingrüben. 208–245.; Eyice, Semavi: Elçi Hanı. *Tarih Dergisi* 24 (1970). 93–138.

[26] Szalay László (szerk.): Verancsics Antal összes munkái. 4. köt. *Első portai követség, 1555–1557*. Pest, 1859. (Monumenta Hungariae Historica). 69–71., 93–96., 168.

[27] Zeffóról bővebben ld. Rothkegel: Werdegang (18. lábjegyzet). 50–57.

keresztény közössége volt.[28] Az inkvizítori iratokból azonban kiderül, hogy Zeffo protestáns nézeteket vallott, ráadásul meg is házasodott, a török szokás szerinti kepinion-házasságban élt. Fra Antonio mindent megtett, hogy Zeffót eretnekségben vétkesnek találják, ennek ellenére a ferences comissario a Habsburg követ házikáplánja volt, rendszeres fizetést is kapott 1557–1570 között, ráadásul ő ügyelt fel az elhagyott Szent Benoit kolostorra Galatában, amely pompás látványa miatt a gazdag törökök körében népszerű szórakozási hely volt.[29] 1570-ben Zeffót elrabolták és kivégezték a janicsárok. Minden valószínűséggel testvére, Domenico Zeffo[30] dragomán összeesküvésében való részessége miatti politikai bosszúnak esett áldozatul. Domenico a Habsburgok tolmácsa volt 1560–67 között, és kapcsolatban állt a Habsburgok titkos ügynökével, Mihail Černović-csal is.

A pérai „lutheránusok" másik vezetője, a vagyonos kereskedő, Giacomino Draperio, egy gazdag genovai család tagja. A család neve kapcsolatba hozható a galatai Santa Maria Draperis templom nevével, hiszen a templomot a család egyik hölgytagja alapította az 1580-as években. Draperio is gyakran lépett kapcsolatba a Habsburg követséggel, és több igen nagy kölcsönt is adott Ogier Ghiselin de Busbeq és Albert de Wijs követeknek.[31] Draperiónak raguzai és velencei üzleti kapcsolatai is voltak, így 1557-ben ő utazott Itáliába, hogy néhány pénzügyi és jogi ügyet elintézzen Zeffónak és Palaeologusnak.

28 A ferences rendről (OFM Conv.) lásd: Belin–Chatel: *Histoire de la Latinité* (16. lábjegyzet). 187–212; Matteucci, Gualberto: *Un glorioso convento francescano sulle rive del Bosforo. Il San Francesco di Galata di Costantinopoli, c. 1230–1697*. Firenze, 1967. (Biblioteca di Studi Francescani, 7); Uő: *La missione francescana di Costantinopoli, I: La sua antica origine e primi secoli di storia (1217–1585).* Firenze, 1971. (Biblioteca di studi francescani 9); Sammut, Alfonso M.: I francescani nel cuore dell'Impero Ottomano. In Nosilia, Viviana – Scarpa, Marco (eds.): *I francescani nella storia dei popoli balcanici nell'VIII centenario della fondazione dell'Ordine.* Bologna, 2011. 1–14.

29 Belgrano: *Documenti* (ld. 19. lábjegyzet). 405, 408.

30 Domenico Zeffóról: Müller, Ralf C.: *Prosopographie der Reisenden und Migranten ins Osmanische Reich (1396–1611). Berichterstatter aus dem Heiligen Romischen Reich, außer burgundische Gebiete und Reichsromania*. 10. köt. Leipzig, 2006, Eudora. 310–314; Žontar, Josip: *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju.* Ljubljana, 1973. 156.; Lesure, Michele: Michel Černović „explorator secretus" à Constantinople (1556–1563). *Turcica* 15 (1983), 127–154.; Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch der von zween glorwürdigsten Römischen Kaysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Nahmens […] an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten […] Gesandtschafft. Frankfurt am Main, 1674, Zunner. 32–33, 131, 154, 159, 255, 283, 331, 375, 426, 506.

31 Müller: *Prosopographie der Reisenden* (ld. 28. lábjegyzet). 2. köt. 174–183., 256.

Draperiónak volt egy Domenico Gayano (vagy Gagliano) da Pera nevű rokona, akinek volt egy háza Velencében. Amikor a velencei inkvizíció kihallgatta Gayanót, ő beismerte, hogy 1554–55-ben Pérában Palaeologus magántanára volt, illetve hogy1557-ben Palaeologus és Draperio titokban találkoztak velencei házában, emellett 1558-ban Palaeologus meg is látogatta őt, Gayanót Velencében.[32]

Egy évtizeddel később Draperio és Gayano is a Michail Černović bizalmasainak köréhez tartozott, sőt úgy tervezték 1566-ban, hogy Draperio lesz a Habsburgok követe a perzsa sahnál – ez a küldetés azonban sosem valósult meg, mert Černovićot leleplezték 1567-ben.[33]

Palaeologus 1554–55-ös pérai tartózkodása, illetve bizalmi embereinek, Zeffónak és Draperiónak folyamatos „eretnek" tevékenysége arra engednek következtetni, hogy Palaeologus radikális unitarizmusa levantei gyökerű. Egyáltalán nem valószínű ugyan, hogy Palaeologus Pérában nyíltan kritizálta volna a szentháromságot,[34] de későbbi minimalista kereszténység-felfogása, ahogyan azt a *De tribus gentibus* (1572) c. munkájában kifejtette, olvasható úgy is, mint a levantei tartózkodása alatt felmerült kérdésekre adott válasz.

A *De tribus gentibus*ban kifejtette, hogy az üdvözüléshez szükséges dogmatikai minimum benne foglaltatik az iszlámban is és a kereszténységben is, éppen ezért, ha valaki áttér az iszlámra, nem feltétlenül veszíti el az üdvözülés lehetőségét. Figyelembe véve azt, hogy a török birodalomban igen gyakori volt a keresztények iszlám hitre térése[35], illetve hogy 1566-ig Khíosz volt a fő menedékhelye

32 Velence, Sant'Uffizio Állami Levéltár, 14-es boríték, 14-es ügyirat (Fra Giacomo da Scio), deposition of Domenico de Gayano da Pera letéti anyaga (1558. XII. 2.)

33 Žontar, Josip: Michael Černović, Geheimagent Ferdinand I. und Maximilians I., und seine Berichterstattung. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 24 (1971), 169–222, különösen 219.; Uő: *Obveščevalna služba* (ld. 28. lábjegyzet). 152., 159.; Lesure: *Michel Černović* (ld. 28. lábjegyzet). 135.

34 Palaeologus 1561. március 5-én kelt halálos ítélete (Innsbruck, Tiroler Landesarchiv, Urkunden I 3495; ld. 13. lábjegyzet) felsorolja a volt szerzetes eretnek nézeteit, azonban nem említi a Szentháromság dogmájának elutasítását. Antonio da Venezia inkvizítor Michele Ghislierinek (Róma) írott levelében (Péra, 1559. április 4.) szintén felsorolta Zeffo eretnek nézeteit, de ez sem tartalmazza a Szentháromság elutasítását. Lásd még a 17. lábjegyzetet: ACDF, St. st., Q3b, fol. 29r-v, 69r-v.

35 Palaeologus 1561. március 5-én kelt halálos ítélete (Innsbruck, Tiroler Landesarchiv, Urkunden I 3495; ld. 13. lábjegyzet) felsorolja a volt szerzetes eretnek nézeteit, azonban nem említi a Szentháromság dogmájának elutasítását. Antonio da Venezia inkvizítor Michele Ghislierinek (Róma) írott levelében (Péra, 1559. április 4.) szintén felsorolta Zeffo eretnek nézeteit, de ez sem tartalmazza a Szentháromság elutasítását. Lásd még a 17. lábjegyzetet: ACDF, St. st., Q3b, fol. 29r-v, 69r-v.

azoknak, akik az iszlám hitről mégis visszatértek volna a kereszténybe[36], Palaeologust biztosan aggasztotta a két hit között hányódók sorsa. A *De tribus gentibus*ban kiemelte, hogy nem szorgalmazza az iszlámra való áttérést, de remélte, hogy a keresztény hittételek általa elvégzett elemzése révén a muszlimok könnyebben fognak magukra, mint kereszténységre gondolni. A domonkos rend számára hagyományosan is cél volt a levantei muszlim misszió, Palaeologus ezt akarta megkönnyíteni innovatív elképzeléseivel, amelyek a muszlim és keresztény hitközösség közti határokat átjárhatóvá tették mindkét irányban, illetve szükségtelenné szerette volna tenni a kötelező hivatalos áttérési rituálét is.

Közép-Európában, ahol Palaeologus *De tribus gentibus* c. munkáját megírta, felettébb idegennek hatottak az ilyenszerű ötletek, mivel semmiféle gyakorlati tapasztalat nem kapcsolódott hozzájuk. Egy levantei keresztény szemszögéből ugyanakkor érdekfeszítőnek tűnhettek ezek az eszmék.

Palaeologus munkájáról azt vallotta, hogyha kiadhatná, „jelentős mértékben nyújthatna vigaszt különösen azoknak, akik a balsorsuk miatt rabszolgaságra jutnak, és ahhoz, hogy visszakapják szabadságukat, alá kell vetniük magukat, még ha belső ellenállással is, egy idegen vallás áttérési szertartásainak. Ők bűnt követnek el abból a szempontból, hogy elcsábulnak és alávetik magukat a szertartásnak, noha hitbéli meggyőződéseik ellenére cselekszenek. A mi szándékunk azonban nem az, hogy ítélkezzünk felettük, amiért áttértek az iszlám hitre, hanem az, hogy a muszlimok csatlakozhatnak hozzánk, egyesülhetnek velünk, anélkül, hogy hitüket feláldoznák."[37]

A *De tribus gentibus* a továbbiakban azt is kijelenti, hogy a keresztények is körülmetélkedhetnek anélkül, hogy az üdvösségüket veszélyeztetnék, illetve betarthatják a zsidó rituális törvényeket is, amennyiben elismerik Jézust megváltónak.[38] Mindez roppant különösen hangozhatott Palaeologus száműzetésének cseh, lengyel és erdélyi helyszínein, mivel e tájakon nem dívott a keresztények judaizmusba való betérése. Közép-Európában egyáltalán nem volt gyakorlatban a zsidó vallási törvények betartása olyanformán, hogy az Jézusba mint messiásba

36 Argenti: Chius Vincta. cxvii-cxviii. Az Ufficio de' schiavi egy menekültszálló volt az oszmán birodalomból szökött rabszolgáknak, akik Nyugatra szerettek volna menni. (ld. 11. lábjegyzet.); Pommier, Emile: L'itinéraire religieux d'un moine vagabond italien au XVIe siècle. *Melanges d'archeologie et d'histoire de l'École française de Rome* 66 (1954), 293–322. A szerző szerint Khíosz szigetén a szökött rabszolgák visszakeresztelkedtek, mielőtt ismét visszatértek volna Nyugatra.

37 De tribus gentibus. In Lech Szczucki: *W kręgu myślicieli heretyckich.* Wrocław, 1972, PAN. 238.

38 Uo. 232–237.

vetett hittel párosuljon. De a marranóknak, akik Szalonikiben és Konstantinápolyban telepedtek le, ez igencsak lényeges meglátásnak bizonyult.[39] A marranók olyan családokban nőttek fel, amelyek zsidó gyökerekkel rendelkeztek, s csak egy-két generáció óta voltak keresztények. A római katolikus egyház igen ellenségesen viszonyult hozzájuk, teljes közösségüket azzal gyanúsította, hogy valójában nem is keresztények, ezért üldözte és kizárta őket a keresztények köreiből. A marranókat vagy újkeresztényeket kiűzték Portugáliából, ezért Itáliában telepedtek le, ahol újabb üldöztetés várt rájuk, aminek következtében az 1550-es években török birodalomban kerestek menedéket. A ferrarai portugál újkeresztény közösséggel akkor kerülhetett kapcsolatba Palaeologus, amikor a városba érkezett tanulni, valamikor 1554 előtt. Ez a ferrarai közösség – elsősorban Gracia Mendes-Nasi asszony ösztönzésére és támogatásával – lett a kovásza annak a marranók közt terjedő mozgalomnak, melynek következtében a marranók visszatértek a judaizmusra.[40] Más marranók az unitarizmus azon ágához csatlakoztak inkább, amely igen sokban hasonlított a judaizmusra – ezek egy csoportja 1553-ban elhagyta Itáliát, hogy Szalonikibe költözzön.[41] Az ő nézeteik már közel álltak Palaeologus unitárius teológiájához.

39 Ez pár évvel később megváltozott, amikor, némileg Palaeologus hatására is, az erdélyi unitárius mozgalomból kivált egy zsidózó ág. Dán Róbert: *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. With his Collected Works.* Budapest–Leiden, 1982, Akadémiai Kiadó – Brill. (Studia Humanitatis, 4); Glirius művei magyarul hozzáférhetők: *Istenismeret és más írások*, ford. Ruttner Tamás, szerk. Dán Róbert, Budapest, Helikon, 1984. Újlaki-Nagy Réka: *Korai szombatos írások.* Szeged, 2010, József Attila Tudományegyetem. (Fiatal Filológusok Füzetei, 7); Uő: Sabbath-Keeping in Transylvania from the End of the 16th Century to the Early 17th Century. In Schubert, Anselm (ed.): *Sabbat und Sabbatobservanz in der Frühen Neuzeit*. Gütersloh, 2016, Gütersloher. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 217). 167–200.

40 Segre, Renata: La Controriforma: espulsioni, conversioni, isolamento. In Vivanti, Corrado (ed.): Gli ebrei in Italia. vol. I: *Dall' alto Medioevo all'età dei ghetti*. Torino, 1996, Einaudi. (Storia d'Italia, Annali, 11) 709–778. (kül. tek. 714–733) és 781–841; Guerrini, Maria Teresa: New documents on Samuel Usque, the author of the Consolaçam as tribulaçoes de Israel. *Sefarad* 61 (2001). 83–90; Zavan, Gabriella: *Gli ebrei, i marrani e la figura di Salomon Usque.* Treviso, 2004, Santi Quaranta.; Stuczynski, Claude B.: Art. „Marranesimo". In *Dizionario storico dell'Inquisizione* (lásd 10. lábjegyzet), vol. 2. 989–997.

41 Addante: *Eretici e libertini* (ld. 1. lábjegyzet); Stella, Aldo: *Dall'anabattismo al socinianesimo nel Cinquecento veneto. Richerche storiche,* Padova, 1967, Liviana. 96., 100., 134.; Uő: *Anabattismo e antitrinitarismo in Italia nel XVI secolo. Nuove ricerche storiche.* Padova, 1969, Liviana. 90., 94., 167.

A Levantébe menekülő marrano közösség vallási identitása a kereszténység és a judaizmus között ingadozott. Azután is megőriztek keresztény elemeket hitük gyakorlásában, amikor már visszatértek a rabbinikus judaizmusra, amire azért volt szükség, hogy az oszmán millet-rendszer jogilag befogadja őket.[42] Palaeologus érvei a *De tribus gentibus*ban egyértelműen a portugál jövevények dilemmáira igyekeztek megoldást találni.

Palaeologus 1550-es évek közepén kifejtett konstantinápolyi tevékenységéből még egy következtetést le lehet vonni: az életét végigkísérő Habsburg-hű magatartása is ebben az időszakban kezdődött, ezért ezt szintén a levantei tapasztalatai felől kellene értelmezni. Palaeologus otthona, Khíosz szigete különösen kényes helyzetben volt az 1550-es években. A sziget 1346 óta Genova köztársaságának kolóniája volt. 1409 óta a Mahona, a genovai nemesi kereskedők céhe, amely a szigetet adminisztrálta, éves adót fizetett a szultánnak.1528-ban azonban a köztársaság V. Károly császár szövetségese lett. Pár évre rá a franciák is szövetségre léptek a szultánnal. Így a sziget kettős kötődése miatt a török–spanyol érdekellentét kellős közepén találta magát. Genova ugyanis vagy nem akarta, vagy nem volt képes megvédeni a szigetet, s a Portának nem állt érdekében eltűrni egy ellenséges őrszemet oly közel a török partokhoz.

A szigetet a török megszállástól csak egy stabil békekötés menthette volna meg, erre azonban nem került sor. 1566-ban a törökök elfoglalták a szigetet, s ennek következtében a latin keresztény elit nagy részét elhurcolták rabszolgának, deportálták vagy kivégezték, köztük Palaeologus patrónusait is.[43]

[42] Zorattini, Pier Cesare Ioly (ed.): *Processi del S. Uffizio di Venezia contro ebrei e giudaizzanti*. vol. 1 (1548–1560). Firenze, 1980, Olschki. 228. (A kriptokeresztényekről a portugál zsidó bevándorlók szaloniki és konstantinápolyi közösségeiben, 1555-ben); Israel: Diasporas within a Disapora (ld. 20. lábjegyzet). 41–65; Aveiro, Pantaleão de: *Itinerario da Terra Sancta, e suas particularidades.* Lissabon, 1593, Lopez. fol. 234r, 235v, 240r, 251r-252v (egy ferences szerzetes 1563–6 közötti jelentései azokkal a titkolt keresztényekkel való találkozásairól, akik a levantei, újra a judaizmust választó portugál zsidók között éltek).

[43] 1572-ben Palaeologus levelet kapott egy régi ismerősétől, Vincenzótól, aki akkoriban Pérában élt, és korábban Palaeologus egyik nemes khíoszi patrónusának szolgája volt. Kiadva: Landsteiner, Karl: Jacobus Palaeologus, ein Studie. Mit noch nicht gedruckten Urkunden und Briefen aus dem Archive des k. k. Ministeriums des Innern. In *XXIII. Jahresbericht über das k. k. Josefstädter Ober-Gymnasium für das Schuljahr.* Wien, 1873, Gerold. 1–54.

3. Az önjelölt diplomata és unitárius misszionárius 1573-as útja Konstantinápolyba

Miután 1561. július 10-én elmenekült Khíosz szigetéről, Palaeologus csak kis időre térhetett vissza szülőföldjére és a török fővárosba. 1573 kora tavaszán indult útnak Erdély fővárosából, Kolozsvárról, de augusztus 12-én már vissza is tért Erdélybe. Négy hónapra rá, 1573 decemberében összefoglalta utazását egy jelentésben, amelyet 1591-ben (hat évvel Palaeologus római kivégzése után) ismeretlen kiadó jelentetett meg. A 16 lapos kis munkát, mely több kiadást is megért, az alábbiakban ismertetjük.[44]

Március 20-án Palaeologus és Nicolaus nevű szolgája Törcsváron volt, ahonnan útra keltek Bukarest[45], majd Konstantinápoly fele. A török birodalom fővárosában Palaeologus tiszteletét tette az ortodox patriarchátuson a Pammakariszthosz templomban (amelyet néhány éven belül a törökök mecsetté alakítottak Fethiye Camii – a győzelem mecsete – néven). Miloš vajda, a patriarchátus román hercegi származású papja megbízta, hogy 100 firenzei aranyforintot vigyen el a khíoszi Nea Mone ortodox kolostorba. Palaeologus Dona Gracia unokaöccse segítségével jutott fermánhoz, amely biztosította számára a szigetre léphetést. A fermán kieszközlője az a Joseph Nasi volt[46], aki a kor híres zsidó bankárjaként és Naxos hercege címének birtoklójaként összeköttetései révén tudott segíteni a családi ismerős Palaeologusnak.

Palaeologus tehát 1573. május 22-én a sziget kikötőjébe érkezett. A város, amelyet 12 éve hagyott el, lepusztult, elhagyatott volt. A török csapatok hét évvel korábban lerohanták a szigetet, deportálták a genovai oligarchiát, így Palaeologus egykori barátaiból egyet sem talált már a városban. Idős, ágyhoz kötött édesanyját azonban életben találta, akinek hátra levő napjaira igyekezett biztos anyagi támogatást szerezni. Itt érdemes megjegyezni, hogy Palaeologus ekkoriban a vagyonos lengyel és erdélyi ismerősei kölcsöneiből élt, akiknek megígérte, hogy khíoszi örökségét eladja hiteleinek törlesztése céljából. A szultáni fermánban valóban az állt, hogy khíoszi vagyona kezeléséért utazik a szigetre. Ha volt is vala-

44 EPISTOLA | IACOBI PALAE=|OLOGI, DE REBVS CONSTAN-|TINOPOLI ET CHII CVM EO | actis, lectu digna.| Anno 1573.| M. D. XCI.| s. l., 4. Praha, Strahovská knihovna, CU III 28. Ez az egyetlen ismert példánya a legkorábbi kiadásnak.

45 Hurmuzaki, Eudoxiu de – Neculai Iorga (ed.): Documente privitóre la Istoria Românilor. vol. XI. *1517–1612*. Bucureşti, 1900. 800.

46 Róla bővebben: Grunebaum-Ballin, Paul Frédéric Jean: *Joseph Naci duc de Naxos.* Paris – La Haye, 1968, Mouton. (Études juives, 13)

miféle ingó vagy ingatlan vagyona a szigeten, nem sikerült pénzhez jutnia, ami nem is volt csoda, mivel szülei valójában szegények voltak.[47]

Palaeologus jelentésében hangsúlyozta, hogy a szigetre való érkezése igazi zendülést váltott ki a megmaradt keresztény közösségben. Azt állította, hogy egykor ő volt a leghíresebb a szigeten (és ezt a római székhelyre küldött 1557-es és 1561-es jelentések igazolják is[48]), de a sziget lakóit a katolikus papság annyira felbujtotta, hogy azok eretnekként meg akarták lincselni. A török adminisztráció azonban közbelépett, és védelme alá vette Palaeologust, aki megragadta az alkalmat, hogy képviselőivel vallási kérdésekről tárgyaljon.

Úti jegyzete szerint június 14-én kelt ismét útra, de előtte a szigeten egy cenotáfiumot emelt szülei emlékének, amelyen görög felirat hirdette családja állítólagos császári eredetét, és panaszolta honfitársai hűtlenségét.[49] Figyelembe véve siralmas anyagi helyzetét, egy ilyen emlékmű felállítását minden valószínűség szerint nem tudta finanszírozni. Ezt a feltételezést azonban a tények némileg megcáfolják: a prágai egyetem folyosóján 1567-ben állíttatott Palaeologus egy barátjának, a humanista Matthaeus Collinus emlékére feliratos emlékművet, illetve 1575-ben leányának, Despoina Palaeologának – aki a születése után azonnal meghalt – emlékére is állíttatott egyet az erdélyi Alcinán (Alţina, Alzen)[50]. Mindezekből kitetszik, hogy Palaeologus, anyagi helyzete ellenére, előszeretettel örökítette meg emlékműveken nevét.

1573. június 21-én ismét Konstantinápolyban volt: fővárosi tartózkodását diplomatákkal, befolyásos emberekkel és vallási vezetőkkel való találkozások és megbeszélések sorozataként örökítette meg. Július 8-án csatlakozott egy román delegációhoz, így találkozott II. Alexandru Mircea herceggel, akinek felesége, a pérai katolikus Ecaterina Salvaresso khioszi családi gyökerekkel rendelkezett. Augusztus 12-én Palaeologus és szolgája újra Kolozsváron volt.

47 Dudith András igen dühös megjegyzését lásd: Szczucki, Lech – Szepessy Tibor (ed.): *Andreas Dudithius, Epistolae, Pars II: 1568–1573.* Budapest, 1995, Akadémiai (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, S. N., 13/2). 553. (Dudith levele Thaddaeus Hájekhez, 1573. november 21).

48 Rothkegel: *Werdegang* (ld. 18. lábjegyzet). 25, 36–49.

49 *Epistola Iacobi Palaeologi.* (ld. 42. lábjegyzet.) fol. A4r-v.

50 Ryba, Bohumil: Matouš Collinus a jeho vergiliovská universitní čtení. In Jiráni, Otakar – Novotný, František – Ryba, Bohumil (ed.): *Pio vati. Sborník prací českých filologů k uctění dvoutisícího výročí narození Vergiliova*. Praha, 1930, Jednota českých filologů. 95–111, kül. tek. 110.; Gündisch, Gustav: Zum siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus. *Révue des études sud-est européennes* 4 (1966). 71–79.

Szövegének bevezető részében Palaeologus megemlítette, hogy készített egy másik utazási jelentést II. Miksa császárnak is,[51] ami elég hihetőnek tűnik, mivel a könyvecskében közreadott szöveg személyes, közvetlen hangvételű. Feltételezhető, hogy a kiadott változat egy hitelezője számára készült, egyfajta elszámolásként sikertelen khíoszi pénzszerző útjának okairól. A szövegből kiderül, hogy ismeretlen címzettje Habsburg-hű lehetett, aki nem szívelte a francia-török szövetséget, és a lengyel trónon szívesen látott volna Habsburg-házi uralkodót a francia Henri de Valois ellenében, emellett szimpatizált Palaeologus radikális vallási eszméivel.[52]

A szövegben lépten-nyomon felfedezhetőek Palaeologus önvédelmi kísérletei az őt ért különféle vádak ellen: elterjedt róla, hogy utazása során áttért az iszlámra, s ráadásul felettébb dicstelen körülmények között, állítólag részeges törökökkel itta le magát, akik megtérítették. A pletyka forrása valószínűleg Adam Neuserhez köthető, akivel találkozott Palaeologus Konstantinápolyban, s aki valóban áttért az iszlámra, és igen nagy iszákos hírében állt. Mende-mondák keringtek arról is, hogy Palaeologus jogtalanul használja a fényes uralkodói család nevét. Palaeologus ezek miatt a pletykák miatt írhatott úti jegyzeteiben arról, hogy sosem látogatott kocsmákat[53], ezért emlegette oly gyakran, hogy a török hatóságok kereszténytként kezelték,[54] illetve a Palaeologus nevet minden további nélkül rá alkalmazták. Közölt továbbá egy görögül írott ajánlólevelet, amelyet az Ökumenikus Pátriárkátus kancelláriája bocsátott ki, s amely őt, Palaeologust „a legnemesebb úr, Iakobos Palaiologos úr" címmel illeti.[55] Évekkel az 1573-as konstantinápolyi útja után is őrizte még Palaeologus a fermánokat mint bizonyítékokat, s amikor 1581-ben Morvaországban letartóztatták, ezeket az iratokat szintén lefoglalták.[56] A sors fintora, hogy az iratok, amelyek származását és társadalmi státusát hivatottak igazolni, az inkvizíció szemében török kém voltát igazolták.

Az 1573-as *Epistola* másik célja minden valószínűség szerint az volt, hogy Palaeologust minél alkalmasabb színben tüntesse fel Habsburg titkosszolgálati

51 *Epistola Iacobi Palaeologi* (ld. 42. lábjegyzet.) fol. A2r.
52 Uo. fol. B2v-B3r.
53 Uo. fol. B4r.
54 Uo. fol. B3r
55 Uo. fol. B1r.
56 Szczucki: *Jakub z Chios-Paleolog* (10. lábjegyzet). 39.; Rothkegel, Martin: Iacobus Palaeologus und die Reformation: Antireformatorische Polemik in der verlorenen Schrift „Pro Serveto contra Calvinum". In Wien–Brandt–Balogh (ed.): *Radikale Reformation*. 91–134. (ld. 1. lábjegyzet)

és diplomáciai szolgálatok teljesítésére. 1562 és 1576 között Palaeologus jó néhány folyamodványt írt a császárhoz, amelyek közül néhány fennmaradt a bécsi archívumokban.[57] E levelekből azonban világosan látszik, hogy Palaeologus nárcizmusa, nagyra vágyására, megalomániája miatt nem volt alkalmas titkosszolgálati s diplomáciai szolgálatok végzésére, hiába rendelkezett igen jó kapcsolati hálóval.

Episztolájába belefoglalt olyan információkat is, amelyek a diplomáciai iratokra jellemzőek: lejegyzett olyan hadmozdulatokat, amelyekről hallott, vagy amelyeknek maga is szemtanúja volt, a török flotta hajóinak pontos számát is közölte.[58] Palaeologus török szekuláris és vallási előkelőségekkel is találkozott, amelyekről mind számot adott írásában: ezekből kitűnik, hogy a török adminisztráció teljes hierarchiáját átlátta, minden szinten voltak ismeretségei. Beszámolója szerint ezek a beszélgetések mind ugyanúgy értek véget: amennyiben iszlám hitre tér, magas pozíció és szép summa üti a markát. Ezekből az ígéretekből azonban igen kevés lehetett valós, legfeljebb a bej címet ígérhették oda neki, amellyel a magas rangú betérteket ajándékozta meg a Porta. Ezzel azonban igen mérsékelt illetmény járt. Palaeologus egyenesen azt állította írásában, hogy a khíoszi főkádi megígérte neki a sziget kormányzói állását, illetve a konstantinápolyi nagyvezír, Szokollu Mehmet pasa szeretett volna személyesen is találkozni vele.[59] Ez a találkozó nem valósult meg, ehelyett Palaeologus a luccai renegát Amurathus agánál tett látogatást, aki a török flotta admirálisának, Murad agának a fogadott fia volt, és Kilics Ali[60] jobbkeze.

Állítólagosan II. Tranos Jeremias[61], a görög ortodox pátriárka is meghívta Palaeologust, aki azonban kitért a találkozó elől, mondván, hogy ugyan görögnek született, de nincs szokva a görög konyhával és italozási szokásokkal.

57 Palaeologus folyamodványai a császárhoz fellelhetőek a bécsi állami és udvari levéltárakban: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica 110, Konv. C; Hungarica 111, Konv. B; Polonica 13/8; Rom Varia 3.

A folyamodványok és levelek zömét feldolgozta: Rill: *Jacobus Palaeologus* (ld. 10. lábjegyzet).

58 *Epistola Iacobi Palaeologi.* fol. B2r.

59 Uo. fol. A4r.

60 Kilics Aliról lásd: Malcolm, Noel: *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World.* Oxford, 2015, Oxford University Press. 236.

61 A pátriárka kapcsolatot tartott fenn a Habsburgok diplomatáival és német protestáns teológusokkal: Wendebourg Dorothea: *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. Göttingen, 1986, Vandenhoeck.

Végül a zsidó Joseph Nasi is felajánlotta, hogyha Palaeologus szeretne nála vendégeskedni, rendelkezésére bocsát egyet a birtokában álló hét Égei-tengeri sziget közül – Palaeologus ennek az ajánlatnak is ellenállt.[62] Furcsa mód az *Epistola* egyetlen szót sem ejt a Habsburg delegációval való esetleges találkozásokról, jóllehet az Ungnád Dávid vezette delegáció pár hónappal előtte érkezett a török fővárosba.[63]

Khíoszi és konstantinápolyi utazása alatt Palaeologus, ahol csak tehette, népszerűsítette vallási nézeteit a muszlim hivatalnokoknak és helytartóknak. Úgy tűnik, Palaeologus új kereszténység-értelmezése kedvező benyomást tett a muszlimokra. Khíoszon egy dervis rend sejkje és néhány más notabilitás komolyan érdeklődött az új nézetek iránt.[64] Palaeologus azzal büszkélkedett, hogyha több időt tölthetett volna Konstantinápolyban, a birodalom főmuftijával is találkozhatott volna, és úgy prédikált volna neki a keresztény doktrínáról, mint Pál apostol az athéniaknak, azaz: „Akit tehát ti ismeretlenül tiszteltek, én azt hirdetem nektek." (ApCsel 17,23b)[65]

Bár Palaeologus páli álma nem valósult meg, azért találkozott érdeklődő felekkel a renegátok között. A legígéretesebb Adam Neuser[66] volt, a német reformáció egykori vezető teológusa, heidelbergi szuperintendens, aki az antitrinitárius eszméket is magáévá tette. Mint az antitrinitáriusok általában, Neuser is kelet fele menekült, de Lengyelországból és Erdélyből is tovább kellett állnia. Temesváron fogta el a török helytartó 1572-ben. Azért lett muszlimmá, hogy szabadságát visszanyerje. Konstantinápolyban telepedett le, ahol a fényes porta tarjumánjainak, fordítóinak segédkezett.

Neuser ismerte Palaeologust még Erdélyből, így amikor Konstantinápolyban találkoztak, több napot is együtt töltöttek.

62 *Epistola Iacobi Palaeologi*. fol. B1v.

63 Az Ungnád vezette, egyébként igen jól dokumentált delegációról lásd: Ferus, Andreas: *Die Reise des kaiserlichen Gesandten David Ungnad nach Konstantinopel im Jahre 1572*. kiadatlan szakdolgozat. Bécs, 2007, Bécsi Egyetem, Történelem és Kultúratudományi Kar. https://othes.univie.ac.at/288/, letöltve: 2017. március 30.

64 *Epistola Iacobi Palaeologi*. fol. A3r.

65 Uo. fol. B4r.

66 Neuserről lásd még: Burchill, Christopher J.: Adam Neuser. In Uő: *The Heidelberg Antitrinitarians*. Baden-Baden, 1989, Koerner. (Bibliotheca dissidentium, 11). 107–156; Mulsow, Martin: Art. „Adam Neuser". In *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*. vol. 7. Thomas, David – Chesworth, John (ed.): *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500-1600)*. Leiden–Boston, 2015, Brill. (The history of Christian-Muslim relations, 24). 420–425.

Egyebek mellett szót ejtettek egy kétnyelvű, török-latin könyvről, melyet a szultán egy régi, renegát fordítója írt. Neuser kérdésére, hogy a kötet meggyőzte-e arról, hogy áttérjen, Palaeologus, aki egy nap alatt elolvasta a könyvet, azt válaszolta, a mű zömmel görög filozófia, melyet néhány iszlám vallásos formula keretez, s mint ilyen, nem igazán tud senkit se meggyőzni az iszlám követéséről.

Egy nemrégiben írott tanulmányában Martin Muslow kutató azonosította ezt a könyvet, szerinte a *Kitâb tesviyetü t-teveccüh ila l-Hakk (Útmutató a megtéréshez)* c. munkáról van szó. Az iszlámra való térésről szóló traktátus a nyugati kereszténység követőihez szól, szerzője Murad ibn Abdullah, vagyis Somlyai Balázs, az ismert magyar származású főtolmács.[67]

Palaeologus szerint Neuser nem volt teljes mértékben megelégedve új hitével. Bensőséges beszélgetéseik során a renegát elmesélte, hogy egy sor muszlim vallási dezertőr kivégzésénél kellett jelen lennie. Amíg Palaeologus a szigeten volt, Neuser szemtanúja volt a bosnyák Hamza Bâlî kivégzésének. Neuser elmagyarázta Palaeologusnak (ő minden valószínűség szerint mit sem tudott a muszlimok eretneküldözéseiről, a szent inkvizíció módszereire igen hasonlító muszlim eljárásról), hogy Hamza Bâlî azért halt meg, mert eretnek módra a hadísszal

[67] Mulsow, Martin: Adam Neusers Brief an Sultan Selim II. und seine geplante Rechtfertigungsschrift. Eine Rekonstruktion anhand neuer Manuskriptfunde. In Vollhardt, Friedrich (ed.): *Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur.* Berlin, 2014, Akademie. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte des Antitrinitarismus und Sozinianismus in der Frühen Neuzeit, 2). 293–318; Mulsow, Martin: Fluchträume und Konversionsräume zwischen Heidelberg und Istanbul. Der Fall Adam Neuser. In uő. (ed.): *Kriminelle Freidenker Alchemisten. Räume des Untergrunds in der Frühen Neuzeit.* Köln et al., 2014, Böhlau. 33–59. – Somlyai Balázsról lásd: Babinger, Franz et al. (ed.): *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit.* Berlin, 1927, De Gruyter. (Ungarische Bibliothek, I/14); Ács Pál: Tarjumans Mahmud and Murad: Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters. In: Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm (ed.): Europa *und die Türken in der Renaissance.* Tübingen, 2000, Niemeyer. 307–316; Krstić, Tijana: Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate: Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confesionalization. *Comparative Studies in Society and History* 51 (2009). 35–63; Uő: *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire.* Stanford, CA, 2011, Stanford University Press.; Uő: Art. „Murad ibn Abdullah". In *Christian-Muslim Relations 7* (ld. 64. lábjegyzet). 698–704. Magyar nyelven legújabban további szakirodalommal szolgál: Ács Pál – Petneházi Gábor: *Késre menő vita 1571-ben. Murád dragomán (Somlyai Balázs) és Arnoldus Manlius között.* In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk.: Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Kossuth Kiadó, 2016, Budapest. 39–45.

szemben csak a Koránt fogadta el a hitélet normatív alapjául.[68] Az iszlám eretnekség e fajtája igen közel áll elvi alapjaiban a reformáció *sola scriptura* elvéhez, az intézményes iszlám viszonyulása ehhez az irányzathoz pedig kísértetiesen hasonlított a katolikus egyház protestantizmushoz való viszonyulásához.

Neuser rokonszenvezett a kivégzett sejkkel, ez igazolni látszik, hogy az egykori protestáns az iszlámban is egy „protestantizált", redukált változatot követett, és a minimalista unitarizmust vallotta magáénak a kereszténység s az iszlám közös nevezőjét illetően.[69]

1573. március 21-én kelt levelében Neuser, vagyis Musztafa bej tiltakozott azon híresztelések ellen, melyek szerint hitet cserélt volna, és áttért volna az iszlámra. A lengyel antitrinitárius Szymon Ronembergnek írott levélben kifejtette, hogy még mindig hű Mózes, Jézus és az apostolok hitéhez, és a keresztény unitáriusokat hittestvéreinek tartja. Musztafa bej két hónap múlva megpróbálta félig keresztény-iszlám hitére téríteni Palaeologust, miközben ő meg egy félig muszlim-kereszténységre való áttérésre akarta rávenni Neusert… Két misszionárius, akiknek meglepően hasonlóak voltak hitelveik, de egyértelműen más-más oldalon álltak.

Palaeologusból végül sem diplomata, sem sikeres misszionárius nem lett, ugyanis nem sikerült rávennie sem egy muszlimot, sem egy renegátot arra, hogy az ő elképzeléseit vallja. Emellett nem sikerült egyetlen politikai vezető előtt sem bemutatnia univerzális vallási reformterveit.

A tanulmányt következtetések helyett Palaeologus saját, teológiájának történelmi jelentőségére vonatkozó bizarr értékelésével zárjuk. A *Disputatio scholastica* c. művében, amely tekinthető utópisztikus regénynek is, azt a prófétai látomását fogalmazta meg, hogy Isten egyetemes zsinatot hív össze II. Miksa császár, János Zsigmond fejedelem, Nagy Szulejmán és II. Szelim támogatásával, melyre eljönnek a világ minden tájáról minden nemzet és minden történelmi korszak vallásos gondolkodói. A francia királyt az őrt álló angyalok még a kapun se eresztik át. Khiosz szigetén vizsgálatot tartanak, s így kiderül, Palaeologus valóban császári ivadék, Levantében pedig igen sok követője akadt. Az egyetemes zsinat felmenti tehát és kárpótolja őt az igazságtalanságok és az inkvizíció szima-

[68] *Epistola Iacobi Palaeologi* (ld. 42. lábjegyzet). fol. B4r; Mulsow: Fluchträume (ld. 65. lábjegyzet). 46–48; Ballanfat, Paul: *Unité et spiritualité. Le courant Melâmî-Hamzevî dans l'Empire ottoman.* Paris, 2013, L'Harmattan. 418–423.

[69] Szczucki, Lech: Fragmenta haeretica. In Galavics Géza – Herner János –Keserű Bálint (eds.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szeged, 1990, József Attila Tudományegyetem. (Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10). 171–178, kül. tek. 172.

tolásai miatt. A tridenti zsinattal ellentétben ez az égi egyetemes zsinat elismeri Palaeologus tanításait.[70]

A *Disputatio scholastica* befejezetlen maradt ugyan, de feltételezhető, hogy idealisztikusan zárult volna, amelyben a vallások, továbbá és Kelet és Nyugat birodalmai tartósan, békésen élnek együtt.

70 Domański, Juliusz – Szczucki, Lech (ed.): *Iacobus Palaeologus: Disputatio scholastica*. Utrecht, 1994, Bibliotheca Unitariorum. (Bibliotheca Unitariorum, 3); Szczucki, Lech: *Humaniści, heretycy, inkwizytorzy. Studia z dziejów kultury XVI i XVII wieku.* Kraków, 2006, PAU. 157–173; Mihály Balázs: Von Valla bis Bodin: Über den literaturhistorischen Kontext der Disputatio scholastica von Jacobus Palaeologus. In: Wilhelm Schmidt-Biggemann – Georges Tamer (ed.), *Kritische Religionsphilosophie. Eine Gedenkschrift für Friedrich Niewöhner.* Berlin–New York, 2010, De Gruyter. 111–129.

Molnár Dávid[1]

Unitárius papok magatartása Kornis Borbála perében[2]

Kornis Borbála perének szakirodalma

Mind az erdélyi unitárius egyház történetének, mind kultúrtörténetünknek közismert fejezete, hogy az 1638. évi gyulafehérvári országgyűlés megújította az ószövetségi tisztasági törvényeket betartó és a vasárnap helyett a szombatot ünneplő szombatosok (más nevükön: zsidózók vagy judaizánsok) ellen korábban hozott törvényeket, amellyel kapcsolatban még ugyanezen év júliusának elején Désen terminust is tartottak. E terminuson, amelyet leginkább dési komplanációnak neveznek, a szombatosok ügyét úgy intézték el, hogy többeket úgynevezett „nótára", azaz, hűtlenségi perbe idéztek, köztük Paczolay Péterné Kornis Borbálát is, aki még Péchi Simonnal, Bethlen Gábor egykori kancellárjával, a szombatos liturgikus irodalom megteremtőjével is rokoni összeköttetésben állt. Pere a szombatos perek között egyike a legnevezetesebbeknek, a szakirodalom is ezzel foglalkozott a legrészletesebben. A Kornis Borbála ügyében végzett tanúkihallgatások vizsgálatában máig Komáromy András alapvető jelentőségű forrásközlésére,[3] illetőleg Vass Miklós elemzésére lehet a legjobban támaszkodni.[4] Fontos megállapításokat tett azonban Dán Róbert,[5] illetve Szabó András Péter is.[6]

Unitárius papok Kornis Borbála perében

Amikor 1638. április 23-án Gyulafehérvárra megidézett zsidózók ügyét a dési delegációra halasztották, Kornis Borbála, hogy mentse magát azon vádak

[1] Molnár Dávid a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos segédmunkatársa.

[2] A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

[3] Komáromy András: Paczolay Péterné Kornis Borbála szombatosságára vonatkozó tanukihallgatások. *Történelmi Tár* 7 (1884). 546–557.

[4] Vass Miklós: Kornis Borbála és szombatos pöre. *KerMagv* 41 (1906). 312–321.

[5] Dán Róbert: *Péchi Simon és a szombatosok*. Budapest, 1987. 306–307.

[6] Szabó András Péter: A dési per történeti háttere. *Egyháztörténeti Szemle*. 4 (2003). 29–56.

alól, miszerint kovásztalan kenyérrel élt, a Mózes törvényeiben tiltott (tréfli) ételeket nem ette, és a szombatot ünnepelte,[7]számos jelenlévő előtt megkeresztelkedett. Ezzel sem tudta azonban megelőzni a fenyegető veszedelmet, a fejedelem ugyanis elhatározta, hogy ezt az ügyet hosszabb vizsgálat tárgyává teszi, és tanúkihallgatásokat rendelt el Kornis Borbála szombatossága ügyében.[8]

Az első tanúvallatást július 5–6-án tartották meg Désen.[9] Tizenhárom tanút hallgattak ki, közöttük Hégeni alias Toroczkai Gergelyt, a szentrontási, Szentmiklósi Mátét, az erdőszentgyörgyi, illetve Köpeczi Miklóst, a haranglábi gyülekezet pásztorát. Vallomásukból kitűnik, hogy anyja halála után Kornis Borbála mindenkor (és persze vasárnaponként!) látogatta az unitárius prédikációt, és 1635-ben feladták neki az úr vacsoráját is.[10]

Augusztus 10-én, azzal az indoklással, hogy Kornis Borbála a határidőre (1635 karácsonyáig) nem konvertált, újabb tanúkihallgatás történt,[11] kiderítendő, hogy az asszony 1638. június 14-én csakugyan megkeresztelkedett-e.[12] Szabó András Péter szerint ezt a kihallgatást talán a vádlott valamelyik ügyvédje eszközölte ki.[13] Ekkor ismét a bizottság elé került két környékbeli unitárius lelkész: *Szentmihályfalvi Mihály* és *Szentmihályfalvi István*.[14] Ugyancsak Szabó András Péter szerint talán rokonok lehettek.[15] Előbbi Kornis Borbála „alkalmi" keresztelő papja volt, utóbbi az acoena Dominit adta fel neki 1638. pünkösd napján (május 24.).[16] Mint a korábban kihallgatott pásztorok, mindketten az asszony mellett tanúskodtak.

Ekkor elhatározták, hogy kérdést intéznek az unitárius papok zsinatjához. Ez a kérdés Vass szerint az volt, hogy vajon Kornis Borbála a történtek után unitáriusnak tekintendő-e vagy nem, és az ügy további tárgyalását a novemberi terminusra halasztották.[17]Vass azt is tudni vélte, hogy a megfélemlített unitárius papoknak az augusztus 11-én (!) Dicsőszentmártonban tartott zsinata úgy nyilatkozott, hogy Kornis Borbálát nem lehet unitáriusnak tekinteni.[18] Ezzel a per

7 Vass: i. m. 318.
8 Uo. 318.
9 Uo. 319.
10 Komáromy: i. m. 549.
11 Uo. 554. Dán: i. m. 307.
12 Vass: i. m. 320.
13 Szabó: i. m. 49.
14 Komáromy: i. m. 554., Szabó: i. m. 49.
15 Szabó: i. m. 49.
16 Komáromy: i. m. 554., Szabó: i. m. 49.
17 Vass: i. m. 319.
18 Komáromy: i. m. 547.

Vass szerint annak ellenére is eldőlt, hogy az asszony a maga tanúival már azt akarta ősszel bizonyítani, hogy őt még gyermekkorában megkeresztelték, s ha édesanyja arra is törekedett, hogy belőle magához hasonló buzgó szombatos hívőt neveljen,[19] ő anyja halála után azt a vallást elhagyta, az unitárius vallás szerint élt, és június 14-én ismét megkeresztelkedett.[20]Ekkor egyébként még egy papot, Árpástói Mátét is kihallgatták, aki így vallott: „Kornis Ferencz megkereszteltette volt két gyermekét egyszersmind, egyiket az nemzetes Paczolay Péterné asszonyomat, másikat ugyanakkor egy kis fiát, Bordosról Boldisár papot hivatta volt Kornis Ferenc uram, […] az felesége gyermekágyba feküdt akkor s titkon kereszteltette volt meg őket, hogy ne tudja meg az felesége, mivel ellent tartott volna benne. […] Hogy megtudta a felesége, igen búsult s haragudott érette, egy fogoly madarat vitetett volt Kornis Ferencz uram az beteg feleségének, hogy egyék, vissza küldötte, az urának azt izente, hogy egye meg ha megványoltatta a gyermekeket."[21]

Mindezt azért idéztem fel, mert úgy vélem, fontos feladatot jelölt ki Dán Róbert az erdélyi unitárius egyház történetét kutatóknak azzal, hogy úgy vélekedett, közelebbről vizsgálandó a perben részt vevő unitárius papok magatartása.[22] Bár ő ennek megfogalmazásakor talán még elhamarkodott következtetést vont le, felvetése értékéből ez mégsem von le semmit. Épp ezért a tanulmány további részében arról lesz szó, hogy milyen életrajzi adatok állnak rendelkezésünkre e lelkipásztorokat illetően.

Hégeni alias Toroczkai Gergely

1598-ban született.[23] 1622-ben Szék mezővárosában (Dobokai egyházkör), 1629-ben pedig a tatároktól ekkor még fel nem égetett Dombón (Küküllő kör) volt pap.[24] Feleségét, Kálmán Annát, Valentin Radecke (?–1632) püspöki vizsgálata alkalmával azzal vádolták, hogy nem valami tisztességesen és szemérmesen viselte magát. Kolozsvárt a részleges konzisztórium előtt a prédikátor és felesége

19 Uo. 547.
20 Vass: i. m. 318.
21 Komáromy: i. m. 555–556.
22 Dán: i. m. 307.
23 Komáromy: i. m. 549.
24 Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. 2. köt. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház. 387. Említ egy másik Toroczkai Gergelyt is a *Fasciculus rerum scholasticarum*. Dományházi Edit–Latzkovits Miklós: *Fasciculus rerum scholasticarum*. 1. köt. Szeged, 1997, József Attila University. 51–53., 57., 61.

között békéltető tárgyalás ment végbe azzal az eredménnyel, hogy a papné ezentúl a jó hírén esett foltot feddhetetlen életével mossa le, s férje iránt engedelmességgel viseltessék.[25] Viszont a pap is – nemcsak mint keresztény, hanem Isten eklézsiájának szolgája is – *mind szavával, mind jó példájával tündököljék és feleségével tisztességesen bánjék!*[26] 1635-ben ő adta fel Kornis Borbálának az úr vacsoráját (semmiképp sem Szentmihályfalvi István!).[27] Ezen időpont körül három esztendeig az asszony férjének, Paczolay Péternek volt prédikátora,[28] tehát Benedeken volt lelkész,[29] s legkésőbb 1638-ban már a szentrontási gyülekezet pásztora lett (tudniillik ebben az évben a szentbenedeki prédikátor már Szentmihályfalvi István volt).[30]

Szentmiklósi Máté

1578-ban született.[31]1617-ben Küküllő köri esperes volt.[32]Simén Domokos szerint, aki a kör unitárius lelkészeiről saját gyűjtése alapján listát állított össze, szintén Benedek lelkésze.[33] 1619-ben még a járai gyülekezet (Tordai Egyházkör) többsége akart neki vokációt (azaz felkérést) adni,[34] 1626-tól azonban már biztosan Maros kör esperese.[35] Mivel 1626-ban a bordosi (udvarhelyi esperesség) gyülekezet pásztora, az ő házában kereste fel saját esperesét.[36] Talán lehet ebből arra következtetni, hogy Szentmiklósi már ekkor valamelyik környékbeli gyülekezet pásztora volt. A konzisztórium tagjaként 1626-ban részt vett a *Disciplina ecclesiastica*, azaz az *Egyházi rendtartás* kidolgozásában.[37] 1627. november 4-én

25 Uo. 276. Vö. Consistoriumi protocollum II. 16.

26 Uo. 276.

27 Komáromy: i. m. 549.

28 Uo. 549.

29 Simén Domokos: Adalékok Szentbenedek történetéhez (1. rész) (Maros-Szentbenedek; Szent-Benedek, Banadic). *KerMagv* 103 (1997). 35. Lábjegyzetében Simén említi, hogy a 17. században Szentbenedeken volt Mikes-, Kornis- és Paczolay-birtokrész.

30 Komáromy: i. m. 549.

31 Uo. 549.

32 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 486.

33 Simén: i. m. 34.

34 Molnár Dávid: *„…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…". Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korából (1613–1648)*. Kolozsvár, 2015, Magyar Unitárius Egyház. 91.

35 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 467.

36 Molnár: i. m. 132.

37 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 197.

pedig, hogy házasságügyekben a papi szék teljes lehessen, behozták Kolozsvárra.[38]1629. július 2-án a Küküllő vármegyében lévő Ádámoson tartott általános zsinat határozatot hozott Marosszék szent(törvény)székének egy cselekedetét illetőleg. Ekkor Szentmiklósira (ugyenezen törvényszék ülnökeivel együtt) egy bizonyos nő hitének (?) elmulasztott meghallgatása miatt 12 forint vagyonbeli büntetést róttak,[39] s mivelhogy Szentmiklósi társa ugyanezen nőt elvitte Marosszékről Szentbenedekre, szintúgy 12 forint bírságot róttak ki.[40] Ráadásul mivel ugyanazon törvényszék egy olyan levelet írt Valentin Radecke püspök levelére, amellyel annak érvényességét megvonta, Szentmiklósi Mátének vagy személyesen Szentmihályfalvi Mihály, Küküllő vármegye esperese jelenlétében, vagy a törvényszék egy ülnöke által meg kellett találnia Küküllő vármegye ispánjait, alispánjait, bíráit és albíráit, s levelének jogerejét érvénytelenítenie kellett egész Küküllő vármegye előtt, hogy a püspök levelének jogereje visszaállítassék.[41] 1630. június 2-án név nélkül említik a főjegyzőkönyvben.[42]1639-ben már bizto-

[38] Uo. 192. Vö. Consistoriumi protocollum II. 90.: „Ad hoc porro judicium celebrandum pro complemento s. sedis Claudiop. accersiti et iam fuerunt reverendiviri, dn. Matthaeus Szentmiklósi senior ecclesiarum nostrarum inse de Siculicali Maros…"

[39] „Primo. Reverendo domino Matthaeo Szentmiklósi una cum suis assessoribus sed is judiciariae Sciculicalis Maros propter neglectam fidei cuius dam mulieris ex auditionem imposita est mulcta fl. 12 d. . Prot. generale consistorium." 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 2.

[40] „Secundo quoniam reverendi domini Matthaei Szentmiklósi consorseandem mulierem, nesciturunde mota et quo respectuducta, asportaveritin Szentbenedek de sede Sciculicalis Maros post neglectam fidei ex auditionem, ea de causa eidem (esetleg: itidem?) impos<ita est mul>ctafl. 12." 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 2.

[41] „Tertio cum literas eadem sed is judiciaria conscripser<it …>atias literis clarissimi domini Valentini Radecii superintendentis, aut per se dominus Matthaeus Szentmiklósi praesente domino *Michaele Szentmihályfalvi* seniore comitatus de Küköllű, aut per sed is judiciariae assessorem comites, vicecomites, judices, et vicejudices comitatus Küköllő conveniat, ac suarum literarum vigorem enervet coram toto comitatu Küköllő, ut vigor literarum domini superintendentis, quibus detractumerat, reddatur." 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 2.

[42] Prot. generale consistorium. 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Jelzet nélkül. 5. „Anno 1630. die 2. Junii Thorda in comitatus Thordensis in synodo generali. […] Deliberatum super eo facto, quod cum Laurentio Vágási rector e suo reverendus d. Franciscus Köpeczi habuit, et abitu eiusdem ad relictam viduam Joannis Angyalosi. Tetszett az szent zsinatnak, hogy Köpeczi Ferenc uram elmehet Angyalosi Jánosné asszonyomhoz jövendő időre való prédikátorságra és vele konveniálhat hac conditione, ut constitutiones ecclesiae de Sabbathariis factas et per serenissimum principem roboratas in omnibus clausulis et punctis sine ulla diminutione obszerválja. És ezután Vágási Lőrinc deákkal, az mostani mesterével perelhet az marosszéki senior előtt."

san erdőszentgyörgyi unitárius lelkész volt,[43] s a következő évben is ebben a beosztásban volt jelen a nagyernyei unitáriusok és reformátusok között a templom és parókiák aránti kompozíció megszövegezésekor.[44] Úgy látszik, nem 1643-ig,[45] csak 1640-ig élt. Feleségétől, Veress Zsófiától egyetlen leánya született, Gergely Deákné Szentmiklósi Barbara.[46]

Köpeczi Miklós

1588-ban született.[47] 1638-ban a haranglábi gyülekezet pásztora volt (1639-ben már Bágyoni Miklós az).[48]Alighanem azzal a Köpeczi Miklóssal azonos, aki 1651-ben a Haranglábtól nem messzire eső Nagyteremiben volt pap.[49]

Szentmihályfalvi Mihály

A Küküllő köri jegyzőkönyvben, melyet 1623 körül kezdtek vezetni, ugyanazon megye esperesének írják.[50] Bár e jegyzőkönyv ma lappang, az *Egyháztörténet* szerzői nem tévedhetnek, tudniillik a konzisztórium tagjaként Szentmihályfalvi is részt vett a *Disciplina ecclesiastica* kidolgozásában (ennél fogva pedig

43 Komáromy: i. m. 549.

44 Molnár: i. m. 222.

45 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 467.

46 Prot. generale consistorium. 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 20. „Acta synodi generalis ad 24. diem Junii anni 1640. inpossessione Szentlászló ad profluentem Nyárád sitam in Domino congregatae. Deliberatio s. synodi super causa Barbarae Szentmiklósi, consortis nobilis Gregorii Radnóthi et Sophia Veress, con iugis reverendi viri quondam Matthaei Szentmiklósi. Tetszett az szent szinódnak (!), hogy a᾽ ki prédikátor felesége, ura és férje életében annak engedelme nélkül senkinek semmit jovaiból nem hagyhat. Az mi pedig az Sz. Miklósi Máté pap atyánkfiától maradott bónumokat illeti, akár Máté pap nevére, akár az előbbeni felesége nevére neveztessenek azok, azok az eklézsiának rendtartása szerint osztassanak két részre, mivel Máté pap atyánkfiának csak ez egy gyermeke, Gergely Deákné vagyon. És egyik része Gergely Deák atyánkfia feleségéé, az másik pedig az Máté pap reliktájáé legyen. Mivel pedig nyilván konstál, hogy Szentmiklósi Máté atyánkfiának volt az Gergely Deáknak engedett örökségen kívől Ádámoson jussa, portiója, abból a᾽ relikta adós fl. 12, s illeti, ha felveszi asszony. Ha pedig nem, az relikta az jószágban maradjon, a᾽ <míg> ura nevét viseli. Az megnevezett jók<ban> pedig (előadván azokat a᾽ reliktahüt szerint) legyenek divizorok az kolozsvári két egyházfiak és Szőrös Mátyás s Makai István prédikátor uraink a᾽ die datarum usque ad diem 15."

47 Komáromy: i. m. 549.

48 Uo. 549.

49 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 389.

50 Uo., 391.

esperesnek kellett lennie).[51] 1629-ben is említik a zsinati jegyzőkönyvben.[52] A Dányánból való Osváth Márton és Kuti Anna házastársak ügyét 1631-ben a küküllői unitárius esperes papi székének jegyzőkönyve szerint ő tárgyalta.[53]Egy kissé gyanús, hogy amikor 1638. június 14-én Kornis Borbálát a Küküllői egyházkörben elterülő Szentbenedeken megkeresztelte, már egy másik körnek, az Aranyos (Tordai) körnek volt esperese,[54] hiszen felmerül a kérdés, miért nem a Küküllői egyházkör esperese vagy még inkább egy ott szolgáló egyszerű pap keresztelte meg őt. Mivel Dálnoki Ferenc tordai esperes 1634. szeptember 10-én halt meg,[55] és Maksai Tamást a főjegyzőkönyv 1635. július 10-én úgy említi, mint Küküllői kör esperesét,[56] Szentmihályfalvi Mihály e két időpont között cserélt esperességet. Így ő az az eddig azonosítatlan „Mihály pap uram" is, aki által Torockó városa nyolc tallért adminisztrált 1638. augusztus 13-án a dicsőszentmártoni zsinaton gyűlt kollektába.[57] Halála 1643. november 26-a előtt kellett bekövetkezzen, tudniillik Dálnoki Istvánt először ezen a napon írják aranyosi esperesnek.[58]

Szentmihályfalvi István

Egészen eddig egyetlen adattal rendelkeztünk az 1638-ban beidézett szentbenedeki prédikátor, Szentmihályfalvi István korábbi életpályáját illetően, éspedig hogy 1632. április 21-től 1634. április 22-ig azon torockói eklézsiába vit-

51 Uo. 197.

52 Uo. 391. „Deliberatum super facto reverendi domini Pauli Chehiconcionatoris Ádámosiensis an. 1629. die 3. Julii. Mivel maga Chehi Pál uram megvallja, hogy az elmúlt napokban idején az halott-temetésen való prédikációra kérték és nem cselekedte fizetés nélkül, ez megbúsulván, az katekézisről az gyermeket, most megbúsultam az atyátok miatt, azért nem taníthatlak, menjetek el, tetszett az szent zsinatnak, hogy Czehi Pál uram az esperest előtt, Szentmihályfalvi Mihály uram előtt véniát kérjen az ádámosi megyével." Prot. generale consistorium. 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 3–4. Az *Egyháztörténet* szerint ugyanezen év alatt a parciális jegyzőkönyvben is említik. Mivel a Consistoriumi protocollumban nincs róla szó, ez is azt látszik alátámasztani, hogy volt Küküllő köri jegyzőkönyv.

53 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 383.

54 Komáromy: i. m. 554.

55 Benczédi Gergely: Tordai papok. *Keresztény Magvető* 23.(1888). 87. Vö. Dományházi Edit–Latzkovits Miklós: i. m. 94.

56 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 391. Vö. Prot. generale consistorium. 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 6.

57 Molnár: i. m. 213.

58 Benczédi: i. m.. 88. Vö. Dományházi Edit–Latzkovits Miklós: i. m. 164.

ték „pro ludimagistro" (azaz, iskolamesternek),[59] amelynek Szentmihályfalvi Mihály majd pásztora lesz.[60] Ebből nemcsak az következik, hogy az 1630-as években még igen ifjúnak kellett lennie, hanem az is, hogy ugyanezen évtized elején még az unitáriusok kolozsvári kollégiumában kellett tanulnia. A *Fasciculus* adatai be is igazolják ezt a feltevést, sőt fény derül belőlük arra is, hogy Szentmihályfalvi egyike volt a legvásottabb diákoknak. Pl. 1626. június 19-én iskolai diákzárkába zárták, mivel az igazgatónak és a diákság választott elöljárójának tudtán kívül szobát cserélt.[61] 1631. szeptember 16-án megtiltották neki a borivást a születésnapjáig.[62] Öt nappal később az iskolaépületen kívül töltött éjszakáért 25 dénár pénzbírsággal büntették.[63] 1632. január 7-én pedig már azt kellett elismernie a magyar cőtus előtt, hogy olyan átkokat, mocskolásokat szórt Dálnoki Jánosra és Dálnoki Lőrincre, amelyeket hamisan tett közzé róluk.[64] Ifjúkori szertelenségét később sem sikerült levetkőznie, 1637. január 26-án, amikor a Kornis Borbála erdőszentgyörgyi udvarházától kb. 30 km-re eső szentrontási gyülekezetnek volt a pásztora, már egyenesen a Kissároson (Magyarsáros) összegyűlt konzisztóriumnak kellett végzést hoznia dévajságát illetőleg: „Noha Stephanus Szentmihályfalvi illetlen magaviselésiért, úgymint digladiációjáért 'karddal harcolásáért', vérontásáért, lélekével való szitkozódásáért és házgyútással(!) való fenyegetésiért depozíciót 'felfüggesztést' érdemlene, de az szent konzisztórium megtekintvén az ő ifjúságát, kegyesen bánik vele <és> mindennyi sok vétkeiért 12 forint mulktát imponál 'bírságot szab ki' nekie,ellett hogy következendő gyűlésig semmi részegítő italt ne igyék, <…> pediglen az egész zsinat előtt térden állva az Istent, fenn állván az sz. zsinatot solemniter 'ünnepélyesen' megkövesse. Hogyha pediglen részegítő italt iszik, usque ad praefixum diem 'az előre meghatározott napig' és abban deprehendáltatik 'rajtakapatik', ab officio deponáltassék 'állásából elmozdíttassék'."[65] Egy évvel később ez a prédikátor erősítette meg Paczolay Péter azon vallomását, hogy valóban megkeresztelték Kornis Borbálát és hogy ő maga adta fel neki a coena Dominit.

59 Benczédi Gergely: A toroczkói iskola és tanítói. *KerMagv* 27. (1892). 204. Vö. Dományházi Edit–Latzkovits Miklós: i. m. 41.

60 Komáromy: i. m. 554.

61 Dományházi Edit–Latzkovits Miklós: i. m. 50. Említik még az 55. és 79. lapokon.

62 Uo. 30.

63 Uo. 31.

64 Uo. 39.

65 Prot. generale consistorium. 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 11.

Árpástói Máté

Árpástói Máté 1573-ban született.[66] Alighanem Árpástóról származott, így neve nem Árpástőinek olvasandó. A legnagyobb szombatos központokban lakott, Erdőszentgyörgyön és 1638-ban a tőle nem messzire eső Bözödújfaluban.[67] Mivel az 1639-es lakosság-összeíráskor egyetlen ilyen nevű személy találtatott Újfaluban, bizonyára azonos lehet vele.[68] Ez az Árpástói Máté judaizáns lévén 1639-ben konvertált ugyanitt, és „orthodoxus", azaz, református lett.[69]A zsidózók ellen 1670. május 21–23. között folytatott vallatásról készült jelentésben említik egy Újfaluban lakó lófő nemesembernek feleségét, akit Árpástói Juditnak hívnak.[70] Árpástói Juditról azt vallották, hogy szombatra való étkét pénteken készítette el, és disznóhúst sem evett.[71] Vajon lánya, rokona lehetett Árpástói Máténak?

Az életrajzi adatok összegzése

Az életrajzi adatok némelyike egyenesen megütközést kelt, és a kihallgatott pásztorok csaknem mindegyike gyanús a „Kornis–Paczolay-birodalommal" összefonódó karriertörténetük vagy épp kihágásaik, vétségeik miatt, ám Árpástói Máté kivételével egyikről sem feltételezném, hogy szombatos volt. Persze, ebben a korban – elsősorban egészen nyilvánvalóan az erdélyi unitárius egyház egyházpolitikai érdekéből eredően (több hívő, nagyobb törzsterület; kevesebb hívő, kisebb törzsterület) – egyáltalán nem volt szilárd és egyértelmű határ az unitáriusok és a szombatosok között. Ugyanezen egyházpolitikai érdekből az unitárius egyház legfőbb szerve, ha ellentmondott volna is papjai tanúvallomásának, akkor egy kitérőket jobban kereső, lavírozóbb választ adott volna. Így felmerül a kérdés, hogy csakugyan azt a kérdést intézték-e az unitárius papok zsinatához, amely általánosan elterjedt a szakirodalomban.

66 Komáromy: i. m. 555.
67 Uo. 555.
68 Koncz József: A szenterzsébeti, nagy- és kis-solymosi és bözödi unitárius templomok átadása a reformátusoknak 1639-ben. *KerMagv* 17 (1882). 222.
69 Uo. 222.
70 Szilágyi Sándor: A zsidózók történetéhez. *KerMagv* 9 (1874). 255.
71 Uo. 256.

Mit kérdeztek az unitárius papoktól?

Komáromy szerint Kornis Borbála azért nótáztatott meg, mert az unitárius papok zsinata úgy nyilatkozott, hogy őt nem lehet unitáriusnak tekinteni.[72] Vass már azt is tudni vélte (erre a tanulmány elején is utaltam), hogy azt a kérdést intézték a zsinathoz, vajon Kornis Borbála unitáriusnak tekintendő-e.[73] Szerinte az 1638. augusztus 11-én (!) Dicsőszentmártonban tartott zsinaton azért mondották ki, hogy Kornis Borbála nem tartható igazi unitáriusnak, mert az unitáriusok meg voltak félemlítve.[74] Állásfoglalásukat, amely szerint kereszténynek az minősül, aki hisz Jézus Krisztusban, és hitéről a keresztség felvételével tanúbizonyságot tesz, Szabó András Péter – az én megállapításommal ellentétben – épp hogy köntörfalazónak nevezte.[75] Szerinte talán arra akar rámutatni az unitárius zsinat ítélete, hogy elkésett keresztelése előtt Kornis Borbálát a tanúvallomások ellenére sem lehet kereszténynek tekinteni.[76] Ő tehát az első, aki észrevett valamiféle anomáliát e történeti narratívában.

Ez az anomália, úgy vélem, végeredményben arra vezethető vissza, hogy a szinódus véleményét mindkét ismert forrásában Rákóczi értelmezése keretezi,[77] és eddig nem vették figyelembe, hogy mit is kérdeztek valójában az unitárius papoktól. Merthogy semmiképp sem azt, hogy Kornis Borbála kereszténynek tekintendő-e. A valódi kérdést az *Egyháztörténet* egy olyan helyéből tudjuk, amely explicit és szó szerinti idézet a főjegyzőkönyvből: „Désen fölvetődött a kérdés: ha zsidózó keresztény hitre tér, s a kereszténységre vonatkozó egyéb dolgokat hiszi és cselekszi, lehet-e az ilyent valóságos kereszténynek számítani és tartani a keresztség fölvétele nélkül?”[78] Szó sincs Kornis Borbáláról!

Hogy ennek ellenére lehet a határozatot úgy értékelni, hogy az unitáriusok megtagadták őt, arra három választ tudok adni. Először is mindennél beszédesebb, hogy miután az egyház augusztus 11-én (más, talán hitelesebb források alapján 12-én) véleményt adott, Kornis Borbála legközelebbi családtagjai 10-10

72 Komáromy: i. m. 547.
73 Vass: i. m. 319.
74 Uo. 320.
75 Szabó: i. m. 49.
76 Uo. *49.
77 Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek. Történeti bevezetésekkel. (1637–1648)*. Budapest, 1884. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. 208–212.
78 Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 511. Vö. Prot. generaleconsistorium. 1629ik évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 14.

tallért adminisztráltak az ugyanazon zsinaton gyűlt kollektába.[79] Másodszor az egyház szempontjából az ismert határozat meghozatala elkerülhetetlen és szükségszerű volt, akár tisztában voltak a lelkipásztorok azzal, hogy miről döntenek, akár nem. Hiszen hogyan is határozhatott volna az egyház másképp augusztusban, amikor már júliusban aláírták az unitárius vallás küldöttei a fejedelem elnöklete alatt azon véleményüket, amely szerint „Az szakramentumok adminisztrálásában is légyen az recepta Unitaria religio az *Disciplina ecclesiastica* szerént",[80] amelyben már 1626-ban kijelentették, hogy a keresztséget az unitárius egyházakban gyakorlandónak ítélik egyebek között azon okból, hogy az unitáriusok magukat e szentséggel többek közt a zsidóktól megkülönböztessék.[81] Az egyház tehát semmiképp sem felelhetett volna másként. Ennélfogva – és egyúttal harmadszor – a kérdés egyszerre volt költői és ravasz. Eleve tudni lehetett, hogy az egyház ilyen elmérgesedett helyzetben nem fog ellentmondani önmagának, s így Kornis Borbála elítéltetését az eklézsia „nyakába lehet majd varrni" tovább élezve ezzel természetesen az unitárius–szombatos viszonyt is.

79 Molnár: i. m. 212.

80 Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Cluj-Kolozsvár, 1922, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. 49.

81 Uo. 17.

Farkas Emőd

Pohárköszöntő a Berde-serleggel[1]

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!
Szeretettel köszöntök mindenkit a vallásszabadság napján! Nem könnyű utolsóként, ráadásul pont a fogadás előtt, amikor már mindenkinek másfelé jár a gondolata, újat mondani. Nem is biztos, hogy sikerülni fog, de a jó hírem az, hogy legalább nem lesz hosszú.

„Urunk őfelsége miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel, az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan és ez jelen való gyűlésibe azont erősíti, tudniillik, hogy midőn helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék kiki az ő értelme szerént, és az közösség, ha venni akarja jó, ha nem penig, senki kénszerítéssel ne kénszerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért penig senki az superintendensek közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az előbbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ezt senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyögessön azt tanításért, mert az hit Istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás Istennek igéje által vagyon."

Mit üzennek ma nekünk ezek a veretes szavak?

Először is fontos hangsúlyozni, hogy nekünk, unitáriusoknak különös jelentősége van a vallásszabadság 1568-as törvényének, mert ennek alapján lett az unitárius vallás is elfogadott vallás, azaz recepta religio. De ezt a törvényt közösen fogadták el, felekezettől függetlenül, hiszen akkor még nem is léteztek felekezetek.

[1] Elhangzott Kolozsváron, 2017. január 13-án.

A Körösfői-Kriesch Aladár híres festményén is jelen vannak a katolikus, lutheránus és református személyiségek, melyek révén a művész is azt igyekszik szemléltetni, hogy a fejedelem, az erdélyi rendek és a különböző vallásos nézeteket valló csoportok közösen alkották meg ezt a középkori Európában egyedülálló törvényt. Koppándi Botond barátom, teológiai tanár, egyik prédikációjában igen szépen fogalmazta meg, hogy: *„Mondani sem kell talán, hogy e két lélek – az igazságot, a jézusi tanítás eredetijét, Isten igéjének kinyilatkoztatását szenvedélyesen kereső reformátor, és országában a felekezetek közötti békességet és vallási türelmet előmozdítani próbáló bölcs fejedelem egymásra találása csiholta életre az 1568-as tordai országgyűlés vallási határozatát!"* Ma nem kérdés, hogy romániai magyar közösségként, felekezettől függetlenül, közösen kell fellépnünk jogainkért. Ha erre többek között 1568 szelleme nem tenne képessé, nagy valószínűséggel könnyebb dolga lenne velünk bármilyen asszimiláló hatalomnak.

Másodszor fontos elmondani, hogy a híres erdélyi tolerancia, sokszínűség, a nemzetek és felekezetek többé-kevésbé békés egymás mellett élése is valahol ebben gyökerezik. A kilencvenes évek végén az amerikai nagykövetség kolozsvári irodájában dolgoztam. A Funar-korszak Kolozsvárjának és a délszláv válság Európájának ideje ez. Az amerikai diplomaták azt figyelték aggódó tekintettel, lesz-e Erdélyben is a volt Jugoszláviához hasonló krízishelyzet. Emlékszem egy szociológiai felmérésre is, amit az amerikai követség rendelt, és aminek egyik tanulsága pont ez volt: Erdélyben az évszázadok során az emberek valahogyan kialakították az együttélésnek egy olyan sajátos technikáját, ami segíti őket abban, hogy elkerüljék az ilyen konfliktusokat. Én szeretem hinni, hogy ez egy kicsit a vallásszabadság törvényének is köszönhető. Milyen sok szomorú, fájdalmas mai példát sorolhatnánk fel arra nézvést, hogy egyik vagy másik közösség nem tartja tiszteletben egymás vallását, hogy valláshábórúnak álcázott politikai konfliktusok és politikai konfliktusnak álcázott valláshábórúk zajlanak. Szeretem hinni, hogy amint azt a kilencvenes években a társadalomkutatók megfigyelték – az erdélyit a koszovói helyzettel összehasonlítva –, nálunk ez ma sem fordulhat elő, hogy akármilyen nehéz is, mindig lesz bennünk elég bölcsesség, hogy a véres konfliktusokat elkerüljük.

Harmadszor és végezetül Pásztori Kupán István református teológus értelmezését idézném, mert véleményem szerint fontos szempontra világít rá. Ő azt írja egy dolgozatában, hogy a vallásszabadság törvényének *„megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy a szöveget nem lehet a személyes lelkiismereti szabadság mentén értelmezni. Az »ű lelke« ugyanis nem az egyéni hívő ember lelkét, hanem a helyi közösség, a helyi gyülekezet »lelkét« jelenti, akinek – közösségként – tetszik, vagy nem tetszik a prédikátor tanítása. A »közösségi lélek« azonban a rendelkezés*

megértésének kulcsa is, mert ez a valóságos lelkiismereti szabadság egyetlen biztosítéka. A másik típusú szabadságot, melyet kizárólag » az egyén lelkiismereti szabadságaként« értelmeznek, az autokratikus és ál-liberális rendszerek mindig kijátszhatják és megvonhatják. Korunkban – az egyéni mellett – éppen ezért nem népszerű a »közösségi jog« fogalma sem. A keresztény türelem vagy tolerancia semmi esetre sem rokonítható a liberális közömbösséggel. Az előbbi fogalom a másik személy, csoport vagy eszme felelős elfogadását jelenti. … Nem szabad elfelejteni, hogy a keresztény szeretetben mindent eltűrhetünk – az intolerancia kivételével. Ha az adott közösség, társadalom tolerálja az intoleranciát (annak gyakorlatát és terjesztését), máris felelőtlenné vált saját utódai jövőjének tekintetében. Jelenleg úgy tűnik, Erdélynek és a Kárpát-medencének komoly szüksége van önnön teokratikus toleranciaszellemének visszaszerzésére, míg Európának szüksége van keresztény jellegének és bátorságának helyreállítására." – Eddig az idézet.

Ezekkel a gondolatokkal kívánok mindenkinek, a tartalmas emlékezés után, jó étvágyat!

Balog Zoltán

A vallásszabadság napjára[1]

Ünneplő Közösség, Mindenki, aki eljött ide, ebbe a templomba!
Azért jöttünk, mert tudjuk, hogy hit nélkül nem lehet élni. Ennek a mondatnak az igazságát nemcsak a templomban, hanem azon kívül is csak kevesen vitatnák. Hit nélkül nem lehet igazi, méltó, emberi az élet. Ám a hit nem csak úgy, magától van, mert a hit Isten ajándéka. És mégis: az embernek az élete során a hitért meg kell fizetnie, harcolnia kell. A hit olyan „jószág", amelyért nemcsak harcolni kell, hanem ha megharcoltunk érte, akkor gondoskodni is kell róla, táplálni is kell. Talán ezt már többen vitatják. De éppen a tordai országgyűlésnek és az ott hozott nagyszerű törvénynek a sorsa, a története mutatja, hogy, bizony, újra és újra küzdenünk kell. Meg kell küzdeni a hit szabadságáért, a hit igazságáért, a hit megmaradásáért.

Ma erről a legnagyobb kincsről emlékezünk. Ennek a nagy kincsnek a jelentőségét nem szabad alábecsülnünk sem a történelemben, sem a saját személyes életünkben. Ezért illeszkedik szépen a reformáció 500. évfordulójához az az évforduló, amelyre most készülünk. Amikor tegnap elindultam Budapestről, azt kérdezte a miniszterelnök úr: „Miért mész Torockóra, nincs elég hideg Budapesten? Talán nem a 449.-re, hanem inkább a 450.-re kellene odamenni."

Én azt válaszoltam, hogy egyrészt azért jövök, mert meghívtak, és ezt köszönöm szépen. Másrészt meg majd jövőre is eljövök, ha újra meghívnak. Mert ahogy az igazán nagy ünnepekre, úgy az igazán nagy évfordulókra is készülni kell. Készülni kell a karácsonyra, a húsvétra. Azért van az advent, azért van a nagyhét. Készülni kell a vallásszabadság ünnepére is. És bízom benne, hogy mi együtt, magyarok, a Kárpát-medencében és szerte a világban – merthogy ez úgy alakult, hogy világnemzet vagyunk –, megtaláljuk majd a 450. évforduló 21. századi üzenetét.

Egyszóval, ha már világnemzet vagyunk, akkor együtt ünnepeljük azt, amit Erdély adott a magyarságnak, Torda adott a magyar kereszténységnek, és amit a magyarság adott a világnak. Először is azt kell megállapítanunk, hogy Tordán nem egyszerűen pragmatikus politikai döntés született 1568-ban. Nem csak az a

[1] Elhangzott Tordán, 2017. január 13-án.

felismerés, hogy jobb lenne nem veszekedni, mert a végén még meggyőznek bennünket az ellenfeleink. Inkább viseljük el, hogy a másik másként gondolkodik, mert különben az egymás elleni küzdelemből gyengeség lesz. Milyen sokáig volt ez így Európában! A tordai gyűlés döntése abból a belső meggyőződésből eredt, hogy a hitéről mindenkinek saját magának személyesen szabad, lehet és kell dönteni. Ebből a meggyőződésből mondani azt, hogy „*legyen közöttünk békesség*", valóban mély felismerés, magas gondolat. Mindez olyan korban történt, amikor Magyarországnak és a világnak ezen a táján ezeket az utakat, ezeket a településeket bizony hadjáratok, sarcolások, politikai ellentétek, konfliktusok pusztították, rombolták. Ilyen magasabb rendű gondolatot megfogalmazni és elfogadni – még akkor is, ha később visszavonták –, bizony, különleges ajándék mely nekünk, magyaroknak adatott meg. Voltak, akik meggyőzték a fejedelmet, voltak, akik felül tudtak emelkedni azon, hogy ki lesz és hogy lesz a szuperintendens, a püspök, hogy lesz a birtok, a templom. Kimondták ezt a gondolatatot, és igyekeztek ehhez tartani magukat. Mert nem lehet más hitre kényszeríteni az embert, hanem meg kell adni a gondolat, a lelkiismeret szabadságát.

Milyen hosszú út is ez! A történelemben jön egy új nemzedék, amelyik felismer valamit, aztán elfelejtjük, félretesszük. Újra és újra neki kell futni, hogy eljussunk ezeknek a gondolatoknak az igazságáig. Így van ez a bibliai örökségben is: hány utat kell még megtennünk ahhoz lélekben és a közösségünkben, hogy elérjünk addig az igazságig, amelyet már kétezer évvel ezelőtt megfogalmaztak. És így van ez a vallásszabadsággal is. Ha körülnézünk a világban, akkor látjuk, hogy ez ma legalább annyira időszerű, mint amilyen régen volt, és még nem mindenki érte utol ezt a felismerést, nem mindenki jutott el erre a meggyőződésre. Látszólag mögöttünk van a történelemben, holott feladatként még nagyon sok közösség, nagyon sok ország előtt van ez a gondolat.

És ha már jövőre lesz a 450. évforduló, akkor készülünk egy századikra is. Arra egy kicsit nehezebben. Hadd idézzek néhány gondolatot egy száz évvel ezelőtti dokumentumból: „*Teljes nemzeti szabadság az összes együtt élő népeknek. Minden nép számára a saját nyelvén biztosított oktatás, közigazgatás és ítélkezés, az illető néphez tartozó személyek által. Egyenlő jogok és teljes autonóm vallásszabadság, az állam minden felekezete számára.*" 1918 – románból kellett lefordítani ezeket a gondolatokat, ezeket a gyulafehérvári mondatokat.

Jelképes. Jelképes, hogy együtt fogunk emlékezni erre a két eseményre a következő esztendőben, 2018-ban: a vallásbékére és a gyulafehérvári gyűlésre. És fontos nyilvánvalóvá tennünk, hogy a vallásbékének, a tordai országgyűlés határozatának volt egy „szelleme", ennek a nyilatkozatnak pedig van „betűje". Meg kell nézni a jelenünket, hogy mi is valósult meg belőle. Az elmúlt 100 év bebizo-

nyította, hogy Erdély múltját nemcsak eltörölni nem lehet, de legyőzni sem. Az itt élő különféle felekezetek, nemzetek, közösségek életének öröksége ez, amely tovább él, megújul, még ha a szívünknek oly sok kedves ügyet emlékké változtatott is a történelem, és még ha annyi kár keletkezett is közösségeink életében.

De élünk és élni akarunk, és ebben bennünket az örökségünk segít. A tordai törvények szellemisége tud nekünk erőt adni ahhoz, hogy megkérdezzük, mi is van a gyulafehérvári nyilatkozat betűjében, itt is és ma is. Akkor, amikor Marosvásárhelyre gondolunk, a római katolikus gimnáziumra, amikor a Székely Mikó Kollégiumra gondolunk, vagy éppen arra, hogyan lehet az, hogy egy ország nem örül annak, amit Csíksomlyón tesznek azok a magyarok, akik itt élnek, ezen a földön. Nincs erre szükség? Nem gazdagság ez inkább? Miért kellett ezt valamifajta riválisgondolatnak tekinteni, holott ez az országot gyarapítja. Mindaz, ami az iskoláinkban történik, mindaz, ami magyar nyelven történik, mindaz, amit tanulunk, mindaz, amiért dolgozunk, gazdagítja azt a világot, amelyben élünk.

Nem könnyű esztendők jönnek – püspök úr már utalt rá – Európában és a világban. Eljött az ideje – nézzék csak a közép-európai népek egyre erősödő összefogását –, eljött az ideje, hogy rádöbbenjünk közös érdekeinkre, arra, hogyha nem tudunk tisztességesen kiegyezni egymással ezeknek a törvényeknek a szellemében, akkor nem erősödni fogunk, hanem gyengülni. Ha nem állunk ki egymásért, ha nem kötjük meg a magunk méltányos kiegyezését és békéjét, akkor, bizony, bajba kerülhet ez a világ. Merthogy vannak, akik ebben a világban még nem tudják, hogy mit is jelent a hit szabadsága. Igen, ma is meg kell harcolni a hit szabadságáért, és bizony, még Európában is. Rendszerek, államok, hamis ideológiák és bizony, vallások is megpróbálnak még ma is, újra és újra akadályokat gördíteni a szabadság útjába, a hit szabadságának az útjába. Úgy tűnik, nincs még vége a 20. századnak, nincs még vége a 16. századnak sem. Merthogy Európának föl kell ébrednie erre a gondolatra, fölül kell emelkednie a pártérdekeken, a szűken vett nemzeti érdekeken, és így kell összefognunk.

Olyan hihetetlenül hangzik, de higgyék el, mert így van, napjainkban a kereszténység a legüldözöttebb vallás a világon. Ma szerte a világban száz hitéért megölt mártírból hatvan keresztény. Ezerből meg hatszáz. Tízezreket ölnek meg évente a hitükért, és a megöltek több mint a fele keresztény. Európa hallgat.

Németországban a menekültszállásokon azok a más hitűek üldözik a kereszténye ket, akik ide menekültek. Súlyos dokumentációk bizonyítják, hogy egy keresztény országban azok a keresztények, akik oda menekültek, ugyanazoktól szenvednek, akik elől el kellett menekülniük.

És bizony, nagyon sokan hallgatnak ebben az ügyben, akiknek meg kellene szólalniuk. Magyarország a súlyához képest sokkal hangosabban emeli fel a sza-

vát az európai nyilvánosságban, a világ nyilvánosságában. Tavaly megalapítottuk az üldözött keresztények megsegítéséért felelős helyettes államtitkárságot a minisztériumban, hogy felhívjuk rájuk a figyelmet, és valóságosan segítsünk, mert erre nagy szükség van.

A hit jelentőségét nem lehet alábecsülni, és a hit védelmét sem lehet alábecsülni. De azt is tudnunk kell, hogy ez a védelem belülről kezdődik. Mert: ha az ember nem tudja, hogy milyen érték az, amit meg szeretne védeni, és amit meg kell védenie, akkor elgyengül, és úgy gondolja, hogy jó lesz ez másképp is. De ha mi azt gondoljuk, hogy jó lesz ez másképp is, akkor mit fognak gondolni a fiataljaink? Azok, akik ma itt emlékeznek velünk együtt a templomban!

Én azt a hírt hoztam Budapestről, hogy velük vagyunk mindazokkal, akik ezekben az ügyekben nemcsak védekezni szeretnének, hanem erősödni és gyarapodni is, és bízunk benne, hogy bármilyen nehéz a helyzet a világban, ha mi, magyarok összefogunk ebben az ügyben, akkor egyre erősebbek leszünk. Nem először fordul elő a történelemben, a 16. században is előfordult, hogy Erdély ad valamit a magyarságnak. Gazdagítsuk hát egymást kölcsönösen, és akkor igaz lesz az a mondás, amelyet minden keresztény vall: *Soli Deo gloria* – egyedül Istené a dicsőség.

Miénk meg legyen a békesség! Köszönöm, hogy meghallgattak!

Csécs Márton

Ébresztgetés[1]

„De voltak a nép körében hamis próféták is, mint ahogyan közöttetek is lesznek hamis tanítók, akik veszedelmes eretnekségeket fognak közétek becsempészni. Ezekkel megtagadják az Urat, aki őket megváltotta, így gyors pusztulást hoznak magukra. Sokan fogják követni kicsapongásaikat, és miattuk káromolni fogják az igazság útját, benneteket pedig szép szavakkal fognak kifosztani kapzsiságukban. Ellenük már régóta készen van az ítélet, és nem kerülik el kárhozatukat. […] emlékeztetés által ébresztgetem tiszta gondolkozásotokat. […] De az ő ígérete szerint új eget és új földet várunk, amelyben igazság lakik. Ezért tehát, szeretteim, minthogy ezeket várjátok, igyekezzetek, hogy ő tisztának és feddhetetlennek találjon benneteket békességben. A mi Urunk hosszútűrését pedig üdvösnek tartsátok, ahogyan szeretett testvérünk, Pál is megírta nektek – a neki adott bölcsesség szerint szinte minden levélben, amikor ezekről szól. Ezekben van néhány nehezen érthető dolog, amelyeket a tanulatlanok és az állhatatlanok kiforgatnak, mint más írásokat is a maguk vesztére. Ti tehát, szeretteim, mivel előre tudjátok ezt, vigyázzatok, hogy az elvetemültek tévelygései el ne sodorjanak, és saját biztos meggyőződéseteket el ne veszítsétek. Inkább növekedjetek a kegyelemben és a mi Urunk, üdvözítő Jézus Krisztusunk ismeretében. Övé a dicsőség most és az örökkévalóságban!”

(2Pét 2,1–3. 3,1b. 13–18)

[1] Elhangzott Tordán, 2017. január 13-án.

Milyen nevetségesek ezek az unitáriusok! Csak szánni tudom őket, és derülni rajtuk. Évről évre összegyűlnek, és verik a „mejjüket" a fél téglával, hogy ők milyen ügyesek. Dicsekednek, hogy elődeik milyen korukat meghaladó felvilágosult atyafiak voltak. Hogy ők voltak azok, akik a világon először mondták ki a vallásnak a szabadságát, azt, hogy mindenki azt a vallást gyakorolhatja, amelyik felfogásával megegyezik.

Szegényekéim, építik ők is, ahogy tudják, egyházi mítoszaikat, és csak azt hallják ki a történetből, amit akarnak. Fújj. Arról már persze nem beszélnek, hogy az 1568-as törvényt, ami olyan, amilyen, a medgyesi országgyűlés már 1570-ben visszavonta, mert elég volt két esztendő, hogy rájöjjenek a rendek, hogy a vallásszabadság számára nincs hely a nap alatt. Hogy az ilyen szabadság csak szabadosságot és anarchiát szül.

Ők azt hitték és hiszik, hogy a fák az égig nőhetnek, de nem úgy van az ám. Minden eretnekséget, így őket is ki kell irtani! Meggyalázták a kereszténységet! Megtagadták az Urat! Sokan követték kicsapongásaikat, káromolták az egyedül üdvözítő utat, az igazság útját, nagyon sok embert becsaptak kapzsiságukban. És tették ezt szép szavakkal, álígéretekkel. Növelték a szakadékot. És ezért nekik el kell tűnni! És el is fognak, mert a romlottság szolgái. Mert 449 év még nem jelenti azt, hogy igazak is lennének. A fikciót összetévesztik a felekezetiséggel. Az eretnekséget az igaz hittel. De a világ fordul. És lám-lám, már apadnak, mint nagy szárazságban kútból a víz.

Ahogy Péter mondaná, kedves testvéreim, próbálom ébresztgetni bennetek a tiszta gondolkodást. Mert ha az nincs, akkor nagy bajban vagyunk. Ha csak a galamb szelídségét gyakoroljuk, de a kígyó okosságából kikényelmesedtünk, akkor igaza van és lesz minden csúfolódónak, akik mindenből, amiben igazság lakik, gúnyt űznek, akik saját kívánságaik szerint élnek.

Nagyszerű koponyák mondják, hogy a mai nemzedék általában hajlik arra, hogy minden formájában lebecsülje a liberalizmust. Az emberi szellem végzetes kisiklását látja benne, nem eszmélve rá azokra a történeti feltételekre, amelyek megokolták fellépését, és azokra a tagadhatatlan eredményekre, amelyeket kifejlődése során előidézett. A liberalizmus – s itt nem a politikai eszmére, hanem az erkölcsi áramlatra gondolok – ma világszerte a vádlottak padjára került azért, amit programjából nem valósított meg. Közben pedig hálátlanul elfelejtjük mindazt, amit valóban magával hozott.

Azzal állnak elő sokan, hogyha igaz az, hogy a szabadság oly természetes joga az embernek, mint a halnak az, hogy ússzék, akkor az is igaz, hogy a nagy halnak természetes joga az, hogy felfalja a kisebb halakat. És mert a szabadság jogával végül is csak az élhet, aki már eleve rendelkezik a szabad versenyben való

részvétel külső és belső feltételeivel: a szabadság a kicsi halnak szinte semmit nem használ. Nem tud mit kezdeni vele. A szabadság ily módon a gyöngék kizsákmányolását és eltiprását szentesíti, de ugyanakkor felébreszti az alul maradottak féltékenységét és irigységét. Ezzel pedig a liberalizmus végül is annak ellenkezőjét érte el, amit eredetileg akart.

Fejünkhöz vágják, hogy a liberalizmus filozófiája széles köröket és jogokat juttatott mindenkinek, ellenben nem gondoskodott arról, hogy az embereket kellőképpen iskolázza e jogok gyakorlására, ami káoszt idézett elő.

De kérdem Tőletek: vajon jobb az az eszme, amelyik gyűlöletet kelt? Amelyik azt mondja, hogy az embereket igénytelenségre, rosszul értelmezett takarékosságra, lemondásra kell nevelni? Amelyik határozottan azt állítja, hogy csak mi vagyunk a jók!? Hogy mindenkit egyformává kell tenni? Lemondatni előbb saját értékeiről (legyen az nemzeti vagy vallási), aztán lemondatni egyéni szabadságjogairól, azután a természetes javakról, végül magáról az emberi méltóságról.

Vajon jobb az, ha az igénytelenség átragad szellemi térre is, és magával hozza a kultúra sorvadását is? Merüljünk el általánosságokban, közhelyekben, s ezeket úgy adjuk elő, mint kinyilatkoztatást, s akkor megélünk? Legyen inkább az a fontos, hogy az emberek megzavarodva, és mintegy hipnotizálva ne lássák többé azt, ami körülöttük van, s így lassankint hozzászokjanak, hogy a valóban nagy eszmét összetévesszék az egyéni önző érdekekkel, s az igazi hősiességet a gyilkos őrültséggel?

Jobb a szabadságnál az, hogy légy álnok, ravasz, hitszegő, mert ezt mondja ez az új népi gyomorerkölcs? Valljuk inkább azt, hogy csapd be embertársadat, amikor és ahogy és ahányszor csak tudod? Mert ha siker koronázza tettedet, a történelem igazolni fog, mert te írod meg. Holmi erkölcsi aggályok miatt, a gerincességért, a méltóságért, a korrektségért nem szabad elárulni az uniformis nagyságát, szentségét?

Kérdezzük meg, hogy mit tett a szabadság az emberekkel! S nagy bölcsen mondjuk, hogy felforgatta a természetes rendet. Hogy a gyöngéket és a hitványakat a kiválókkal tette egyenrangúvá, sőt a vezetést és a hatalmat is mindinkább az ő kezükre játszotta.

Nem, kedves Testvéreim! Nem ez a mi dolgunk. Nem ez az ünnepet szentelő unitáriusok feladata. A mi dolgunk az – s hadd ne hívjak segítségül mást, mint az 1568-as vallásszabadsági törvényt –, hogy az evangéliumot prédikáljuk,hogy Jézus tanításai szerint éljünk. Hogy igyekezzünk a békességre, hogy tiszták és feddhetetlenek legyünk.

Jaj, nem! Nem az emberek szemében, hanem a mindeneket átfogóval szemben. És hagyjuk a tanulatlan és állhatatlan atyafiakat, akik a nehezen érthető dolgokat kiforgatják. Vigyázzunk arra, hogy az elvetemültek tévelygései ne sodorjanak el. Hogy biztos meggyőződéseinket ne veszítsük el ilyen vagy amolyan diplomáciai játszma és mosolygás miatt. Az a mi dolgunk, hogy növekedjünk az ismeretben.

Péter mondja: mindenki annak lesz a rabja, ami őt legyőzte. Nekünk vigyázni kell, hogy kivel és mivel szemben adjuk meg magunkat!

Hadd idealizáljak egy cseppet! Eretnek az unitárius? Hát hogyne lenne az. Csak nem úgy, ahogy sokan gondolják, hanem a szó eredeti jelentésében, azaz: haireomai, ami annyit tesz ki, hogy erős, a többségtől eltérő, szabad akarattól áthatott, ihletett véleményt valló ember. És mint igazi Jézus-követő, mint a tiszta jézusi kereszténységre törekvő ember nem is lehet más az unitárius, mint haireomai, mert a legnagyobb Mester is a maga korában az volt. Hát nem szaggatta meg a főpap felső ruháját, amikor hallotta, hogy miket mond Jézus? Dehogynem. De az éles belső látással megáldott százados így sóhajt fel Jézus halálakor: bizony, ez ember igaz vala.

Szabadosságot hozott és anarchiát a vallásszabadság törvénye? Akik mindent kiforgatnak, és a gyűlöletet hangoztatják, akik az uniformitásra törekednek, azt mondják, igen. Csak hát ennél a pontnál lesz rájuk igaz Péter mondása: van néhány nehezen érthető dolog, amelyeket a tanulatlan és álhatatlan emberek kiforgatnak.

Mert a vallásszabadság az evangélium szabad hirdetésére ad engedélyt, nem egyébre. Nem hisznek nekem? Hát akkor higgyenek a történelemnek.

Annak idején Kolozsváron megjelentek bizonyos atyafiak, akik mást prédikáltak, mint ami jogos és egészséges az evangéliumok alapján. Mit mondott akkor a városi tanács? Mi senkit hite miatt meg nem ölünk, mindenki nyugodtan vallhatja azt, amit akar, de hagyja el a várost, menjen ki a mezőkre és prédikáljon a nyulaknak. Ne tévessze meg az embereket. Életét, még ha hamis próféta is, akkor sem lehet elvenni senkinek. De hogy valaki megzavarja a közösség békességét, azt nem lehet megengedni.

Képmutató volt Dávid Ferenc? Nem, csak következetes és igazságszerető, és a megfeszített Jézus Krisztusnak igaz követője, aki a szabadságot nem tévesztette össze a szabadossággal, aki tudta, hogy mérték nélkül nincs törvény, sem közösségi rend, sem erkölcs, sem tudás, sem üdvösség.

Talán ma nem az a kérdés, hogy szabad-e a vallás vagy sem. Hanem inkább az, hogy mekkora tekintélye van. Mekkora az ereje. Mert nem elég valaminek szabadnak lenni. Életerősnek is kell lennie.

Hajlamosak vagyunk valaminek az erejét ma abban lemérni, hogy milyen gazdasági potenciállal bír. Ez azonban nem lehet így a vallással.

Mekkora a befolyása az evangéliumnak? Mennyire élünk tanításai szerint? Eszmeisége mennyire itatja át életüket?

Igaz a 2016. évi Kárpát-medencei ökumenikus találkozón megfogalmazott megállapítás, hogy egyre inkább formális, úgynevezett kerekes keresztények vagyunk? Akik igénybe vesznek néhány szertartást, s azzal kész. Hogy az egyházközség vezetőjének szemébe azt mondjuk, hogy tiszteletes így, lelkész uram, hölgyem úgy, de háta mögött rögtön azt mondjuk: há' a pap, tudod, aki heti egy órát dolgozik, s azt is csak úgy ímmel-ámmal…

Tudják, Testvéreim, a közhellyé redukált igazságot. Az ember mindig abban lesz jó, amit gyakorol, vagy az a tulajdonság, az az eszme lesz benne erős, amit táplál.

Hiába szabad a vallás, ha nem élünk vele. Elődeink kiharcolták, megteremtették a feltételeket. Nekünk pedig az lenne a feladatunk, hogy éljünk azokkal, hogy töltsük meg tartalommal, hogy szerezzünk neki érvényt, hogy hirdessük az egyetemes papság elvét vallva az evangéliumot. Hogy az Isten országa nem csak közöttünk van, hanem működik is. A gondviselés működik.

Higgyék el: a szabad vallásgyakorlatot az egyszerű ember is megbírja. A szabad vallásgyakorlat nem túl nagy engedmény még a tömegeknek sem! Ám élni vele azt jelenti, hogy művelni kell azt! Kell nevelni és kell tanítani. Igyekezni arra, hogy tiszták legyünk és feddhetetlenek. Hogy ne gonosz és rest szolgaként kelljen majd megállni az elszámolás órájában.

„…a prédikátorok minden helyen az evangéliumot prédikálják, hirdessék, ki-ki az ő értelme szerint, és a község, ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, kinek tanítása neki tetszik. Ezért senki a szuperintendensek közül, se mások a prédikátorokat ne bánthassák, ne szidalmaztassék senki a vallásért senkitől, az előbbi constitutio szerint, és nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításáért bárkit is fogsággal vagy helyéből priválással fenyegessen, mert a hit Isten ajándéka, ez hallásból lészen, mely hallás Isten igéje által vagyon."

Ti tehát, szeretteim, mivel előre tudjátok ezt, vigyázzatok, hogy az elvetemültek tévelygései el ne sodorjanak, és saját biztos meggyőződéseteket el ne veszítsétek. Inkább növekedjetek a kegyelemben, és a mi Urunk, üdvözítő Jézus Krisztusunk ismeretében. Ámen.

Mezei Csaba

Cselekvő boldogság[1]

„De aki a szabadság tökéletes törvényébe tekint bele, és megmarad mellette, úgyhogy nem feledékeny hallgatója, hanem tevékeny megvalósítója: azt boldoggá teszi cselekedete." (Jak 1,25)

Ünneplő Testvéreim, Isten iránti hálával emlékezünk hitelődeink bölcsességére, akik a reformáció korában nem az egymásnak feszülést, hanem vallásos meggyőződésüknek szabad gyakorlatát választották.

Ünnep ez a mai nap, mint minden olyan alkalom, amikor a jézusi szeretetparancsolat közelebb hozta az embert az emberhez. Az emlékezés azonosulást is jelent, ezért ha lehetne, magammal hívnálak egy röpke képzeletbeli utazásra a tizenhatodik századi Erdélybe. Lelki szemeim előtt látom azt a nyüzsgést-forgást, azt a felfokozott hangulatot, amelyről a krónikás így számol be: „*Hallottál volna akkor egész Erdélyben mindenfelé falun és városon, a köznépnél is nagy disputatiot, ételi, ital közben, este, reggel, éjjel és nappal, közbeszédben és prédikáló székről*". Mi lehetett annyira fontos, annyira érdekes? Mitől lobogott a nép apraja és nagyja? A válasz egyszerű, ugyanattól a jelenségtől, amelytől egész Európa lázban volt: a hitbeli irányzatoktól, melyek mentén az ember hitte, hogy megtalálja lelki üdvösségét.

Az 1568-as országgyűlési határozat nem más, mint egy törvényrendelet egy olyan országban, amely a török és a Habsburg-birodalom között egyensúlyozott a megmaradásért a történelem keskeny pallóján. A vallási megújulás lázában forrongó Európa eme elfelejtett zugában lelkes és olykor túlfűtött hangvételű hitviták után a Torda városába összehívott országgyűlés mai szóval élve forradalmi, politikai döntést hozott egy olyan kérdésben, mely a korabeli Európában sokak életét oltotta ki, sokak társadalmi helyzetét lehetetlenítette el. Ma szinte hihetetlen, hogy ez a kérdés a vallás szabad megvallása és gyakorlása volt. Tény, hogy az akkori egyedülálló törvényes rendelkezést a maga helyén kell megítélni és értékelni. Lehet, hogy mai értelemben nem meríti ki a teljes vallásszabadság fogal-

[1] Elhangzott Kolozsváron, 2017. január 13-án.

mát, de akkor béketeremtő és stabilizáló szerepe volt, és ezért lehetünk hálásak az erdélyi rendeknek és János Zsigmond erdélyi fejedelemnek.

A Jakab leveléből idézett vers a szabadság tökéletes törvényéről beszél, valamint arról, hogy azt figyelmesen kell tanulmányozni, majd amennyiben kitart mellette az ember és mindazt, amit a törvényből megtanult tettekkel valóra is váltja, boldogságot talál.

Azért választottam az idézett bibliai verset, mert úgy éreztem, kifejezi az akkori erdélyi lelkiséget. A vallásszabadság iránti elkötelezettség nyilatkozott meg János Zsigmond ajakán, amikor a nagyváradi hitvita során így szólt: „A mi birodalmunkban mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen, mert tudjuk, hogy a hit Isten ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik."

Szabadság tökéletes törvénye – olvassuk a Jakab levélben –, mélyen elgondolkodtató, de vajon az ókorban mi lehetett a jelentése? Hát pedig a reformáció korában? Az ókori ember számára a szabadság egyet jelentett a fogság ellentétével. A korai zsidóság a szabadság törvényén azt értette, hogy Izráelt a maga szolgálatába állította az Isten, aki Egyiptomból, a szolgálat házából a szabadságba vezette ki őket. Jakab levelének szerzője e kifejezésen azt a törvényt értette, amely szeretetre szabadít fel és kötelez el.

Ízlelgetem a szót: *szabadság*. Vajon hányféle formáját ismerjük? Ma már többek között szólásszabadságról, gyülekezési szabadságról, sajtószabadságról és nyilván vallásszabadságról beszélünk. Ezeket a demokratikus társadalmak mind törvényekben biztosítják, s bár jóllehet a törvények sokszor korlátozó jellegűek lehetnek, a szabadságról szóló törvények lehetőséget biztosítanak arra, hogy mi dönthessük el, hogy számunkra mi a fontos.

Albert Camus így vélekedik: „Szabadság alatt azt értem, hogy nem kell olyat elfogadnom, amivel nem értek egyet, még egy olyan rendszerben vagy világban sem, amelyet elfogadok. Vagyis igazat adhatok az ellenfélnek."

Szabadság az, amelyet másnak is megengedek, szabadság az, ami az aranyszabályon alapul: „Amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük, mert ez a törvény, és ezt tanítják a próféták" – olvashatjuk a Máté szerinti evangéliumban. (Mt 7,12)

A vallásszabadság azonban nem önkényeskedés, nem tetszőleges „pálfordulások" sorozata, hanem az atyafiúságunk lelkiismereti szinten való felvállalása és megélése. „Mert nem a szolgaság lelkét kaptátok, hogy ismét féljetek – figyelmeztet Pál a rómaiakhoz írt levélben –, hanem a fiúság lelkét kaptátok, aki által kiáltjuk Abbá, Atya!" (Róm 8,15)

Miért vagy, mitől tökéletes a szabadság törvénye? Ha az emberek képesek volnának tökéletes törvényeket alkotni, egy idő után nem volna többé szükség

törvényhozó testületekre. Azonban bármilyen jó legyen egy törvény idővel elavul, érvényét veszti. Nincs tehát olyan törvény, amit ne lehetne fejleszteni, tökéletesíteni. Mégis a bibliai versben a szabadság tökéletes törvényéről hallunk. Olyan törvényről, amihez nincs mit hozzátenni, nincs mit kiegészíteni vagy javítani, mert az már tökéletes. Létezik ilyen? Ha igen, miért nem tudunk róla? Ha pedig ismernénk ezt a törvényt, betartanánk-e?

Mi az, ami valóban szabaddá tesz? Mindenki megválaszolhatja a maga módján ezt a kérdést, és kiderülne világnézetünk, meggyőződésünk, de aligha találnánk válaszaink sokaságában közös nevezőt. Én úgy gondolom, hogy ami igazán szabaddá tesz, az nem más, mint istenfiúságunk tudata. Az a tudat, hogy Isten teremtett világának szerves részei vagyunk. Mitől tökéletes ez a törvény? Attól, hogy a szereteten alapul. Isten szeretetéről tanúskodik a teremtett világ és benne a mi életünk, amelyet nemcsak megteremtett Isten, hanem gondot is visel reá. Jézus a legfőbb parancsolatot a szeretet kettős parancsolatában fejtette ki: *az Úr a mi Istenünk egy úr*, szeretetünket tehát egy irányba, Isten irányába összpontosítsuk és szeressük őt teljes szívünkből, lelkünkből, elménkből és erőnkből, vagyis minden tudatfunkciónkkal, mert mindent neki köszönhetünk. Ezt a szeretetet meg kell tanulni, és gyakorolni kell azért, hogy a szeretetparancsolat második részét is be tudjuk tartani: *Szeresd felebarátodat mint magadat, nincs más ezeknél nagyobb parancsolat.* Nincs nagyobb szabadság, mint e törvény szellemében élni és cselekedni. És nincs nagyobb boldogság, mint szabadként élni.

A Jakab levél írója felhívja a figyelmünket, hogy a kivívott szabadság tökéletes törvénye mellett meg kell maradni. Nem elég csak meghallgatni, és azután elfelejteni. Úgy gondolom, éppen ezért vagyunk itt, hogy értékeljük vallásszabadságunkat, és megéljük tevékenyen mindennapjainkban, mert ez a cselekedet boldoggá tesz valamennyiünket. A vallásszabadságot, mint egyébként minden szabadságot, a tökéletes törvény tükrében kell felfogni, ennek ügyében tevékenykedni, és ha kell, újra és újra megvalósítani.

Az egykoron kivívott vallásszabadságunk sokszor elhalványult az idők folyamán. Sokan olvasták, de nem értették, és főképpen nem cselekedték igazi értelmét. A megemlékezés és ünneplés egyben eszköz is kell legyen abban, hogy a vallásszabadságunkat nem csupán emberek alkotta törvénynek tekintsük hanem Isten ajándékának. Örüljünk ennek az örökké tartó, soha el nem évülő isteni ajándéknak, hiszen amint egy dal szövege is mondja:

„Nincs már semmi, ami gátol,/ Szemeimben tűz ég-lángol!/ Tudom miért, s merre menjek,/ Mögöttem múlt, előttem az élet!" (Phoenix RT, dalszöveg)

Ámen.

Kovács Sándor

A hit szabadsága: jog vagy kötelesség?[1]

Hiszen kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem tőletek van: Isten ajándéka ez. (Ef 2,8)
A hit tehát hallásból van, a hallás pedig a Krisztus beszéde által. (Róm 10,17)

Ünneplő gyülekezet, kedves rádióhallgatók, Testvéreim!
Kétszeres megtiszteltetés ma erről a szószékről prédikálni, egyrészt a vallásszabadság ünnepe, másrészt a Kossuth Rádió élő közvetítése teszi rendkívülivé ezt a napot. Egy harmadik, szívemet melengető tényről már nem is illene szólni, de el kell, hogy mondjam, életemben először állok a budapesti Nagy Ignác utcai templom szószékén, és hogy ez pont 2017 januárjában, a reformáció évében történik, az biztosan Isten különös kegyelmének, nem pedig az én szerény érdemeimnek köszönhető.

Mi, unitáriusok Isten kegyelméről viszonylag keveset beszélünk, inkább az Ő gondviselő szeretetét hangsúlyozzuk, pedig legalább annyira köszönhetjük létünket kegyelmének, mint gondviselésének. Isten különös kegyelme, hogy ma, 2017. január 15-én élnek még unitáriusok a Kárpát-medencében, mert annyi balszerencse közt, oly sok viszály után sokszor érezték eleink, hogy „Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a Gondviselés." A katolikus Tamási Áronnál találóbban talán senki sem fogalmazta meg a kegyelem és a gondviselés unitárius dialektikáját. Mert bárhonnan is nézzük 450 éves történelmünket, azt látjuk, hogy egyházunk nem csak őseink hősi kitartásának és a mi tiszteletre méltó erőfeszítéseinknek, hanem Isten el-elszunnyadó gondviselésének, de mindig megújuló kegyelmének köszönhetően maradt fenn a mai napig. Egy híján 450 esztendővel ezelőtt, a méltán híressé vált tordai országgyűlésen az ország fejedelme s a három nemzetalkotó rend, a szászok, a magyarok és a székelyek az Úristen kegyelmébe kapaszkodva, de a reformáció sikerében bízva így rendelkeztek:

[1] Elhangzott 2017. január 15-én Budapesten, közvetítette a Kossuth Rádió.

> „Midőn a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék ki-ki az ő értelme szerint, és a közösség ha venni akarja, jó, ha nem, senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, a kinek tanítása őnéki tetszik. Ezért pedig senki […] a prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki vallásáért senkitől. […] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal vagy helyéből való elmozdítással fenyegessen a tanításért: mert a hit Istennek ajándéka, ez hallásból van, a hallás pedig Istennek Igéje által."

Kedves Testvéreim, nem tudom, van-e még egy olyan törvénycikk a világon, ahol a világi törvényhozó testület két szentírási helyre hivatkozva támogatná meg az evangélium hirdetésének és hallgatásának szabadságát. Isten igéje szolgál tehát e törvény alapjául, és kérdezem, vethetünk-e más alapot a meglévőnél? És válaszolok is: „A lerakott alapon kívül, amely a Jézus Krisztus, más alapot senki sem rakhat." (1Kor 3,11)

Sokszor félreértjük és félremagyarázzuk a tordai országgyűlés végzését, és az egyéni jogok dekrétumát olvassuk ki soraiból. Valami olyasmit, hogy a hit személyes meggyőződés, és ez csak az individuumra, az egyénre tartozik. A hit magánügy, s az egyén jó istenhívő és keresztény lehet minden intézményi kötöttség nélkül is, hiszen imádkozni bárhol lehet. Csakhogy Tordán 450 évvel ezelőtt nem egy nagy svédasztalt terítettek a 21. század mindenből kiábrándult gyermekének, hogy az szellemi éhségét csillapítandó kedvére válogasson: egy falat keleti misztika, egy kis New Age bőven leöntve asztrológiával és megfűszerezve egy csipetnyi ezotériával és okkultizmussal. Mindenből egy keveset, a lényeg, hogy jól érezd magad, ma úgy is ez a divat.

1568-ban Tordán nem az egyén, hanem a közösség azon jogát erősítették meg, hogy Isten igéjét, az evangéliumot hirdessék és hallgassák, olyan pap vagy tanító szájából, akinek tanítása nem az egyén, hanem a közösség ítélete szerint hiteles, és megegyezik Isten igéjével.

A hit Isten ajándéka – hivatkoztak eleink a Szentírásra. Karácsony után vagyunk, sokunkat elhalmoztak ajándékokkal. A fogyasztói és az egyén igényeinek kielégítésére felépített társadalmakban, így Európában is szokássá vált, hogy karácsony, vagy ahogyan a szekuláris világban mondani szokás, az ún. téli ünnepek után visszaváltják a nem kívánt ajándékot. Nem vagyok elégedett a kapott ajándékkal, visszaváltom. Internetes világunkban ez igazán könnyen megy, tizenöt napon belül megszabadulhatok a fölösleges vagy rossz rendeléstől, még csak meg sem kell indokolnom döntésemet.

A hit Isten ajándéka – szeretném megkérdezni, hogy valaki rendelt-e hasonlót az interneten? Azt tapasztaltam, különösen az utóbbi évtizedben, hogy igen megszaporodott azok száma, akik „visszaváltanák" tételekbe rendezett és szépen csomagolt hitünket, visszaváltanák, mert nem működik, vagy legalábbis nem úgy működik, ahogyan szeretnék. Többen is elmondták, hogy: megkereszteltek, valamikor még konfirmáltam is, de ennek nem sok haszna. Egyházam tanítását, hittételeit úgy-ahogy ismerem, de ez nem ad választ egzisztenciális gondjaimra és életem nagy kríziseire, a hitvallások nem védenek meg a tragédiáktól.

Szériahibás lehet az ajándék, azt írja rajta, 1568, én úgy tudtam, az egy jó kiadás, szinte 450 éves, de mihez kezdjek vele? Nekem nem működik, visszaváltom, mert tele vagyok csalódással, visszaváltom, mert megtagadtak barátaim, és elhagytak azok, akikről elhittem, hogy szeretnek. Visszaváltom, mert keresztre feszített az elkeseredés és a kilátástalanság. Visszaváltom, mert életem mélypontján a reménytelenség néma sírjába zuhantam, és úgy érzem, nincs igazság, és dajkamese minden feltámadás. Reményre, vigaszra, hitre szomjaztam, de csalódtam az egyháznak nevezett intézményben, és csalódtam a papban. Visszaváltom, mert remény helyett üres frázisokat, vigasz helyett keserédes szirupot kaptam, hit helyett pedig semmitmondó és érthetetlen tételeket szajkóztak. Jobb visszaváltanom az ajándékba kapott hitet.

Drága Testvéreim, az evangéliumokban és a Szentírásban én sehol nem olvastam azt, hogy Jézus a visszaváltó. Ő megváltó, nem a visszaváltó. Ő nem azért jött erre a világra, hogy visszaváltsa a nekünk nem tetsző életet, elhibázott cselekedeteinket, nem azért jött, hogy megoldja helyettünk a problémákat. Isten őt azért küldte, hogy pontosan a mi életünkön keresztül mutassa meg az üdvösség útját. A feltétel nélküli bizalmat, egymás elfogadását, a megbocsátást a közösségben tanuljuk meg. Az önfeláldozás, a másokért való élés csak a közösségben nyer értelmet, ezt tanuljuk nemzedékről nemzedékre, és a jó hír, az evangélium az, Testvéreim, hogy Isten nem mondott le rólunk, nem mondott le az egyénről, mert Ő tudja, hogy minden egyes életnek értelme és célja van, és ez a közösségben teljesedik ki. A hit nem egy hosszú és unalmas jegyzék arról, hogy mit kell elhinni egyházaink tanításából, hanem járható út és közösségi életforma. A hit nevű alkalmazást nem a Play áruházból töltöm le az okostelefonra, hogy elszórakozzak vele üres óráimban. A hit nem önkiszolgáló automata, amibe bedobom a megfelelő pénzérmét, majd rábökök az egészség, jólét vagy kényelem gombra.

A hit az újrakezdés csodálatos lehetősége, a szív elhatározása, hogy jobbak, emberségesebbek legyünk. A hit az önátadás és a feltétel nélküli szeretet, a mindig megbocsátani kész szív, a hit segítségnyújtás a rászorulóknak, reményadás a reménytelennek. A hit nem pusztán egy értelmi tevékenység, hanem a legmé-

lyebb bizalom Isten és ember között. A hit: együtt sírni a sírókkal, és együtt örvendezni a nevetőkkel. A hit fülünkön keresztül jut el a fejünkbe, de mindhiába, ha szívünket nem gyújtja lángra.

A hit hallásból van – olvassuk a római levélben, s boldogan nyugtázzuk, hogy manapság csupa hívő ember vesz körül, a metróban és az utcán is látni, hogy hallván hallunk. Mi másról árulkodhat a sok fej- és fülhallgató? Hangorkán tombol, s mi kétségbeesetten kapálózunk, és próbálunk partra vergődni ebben a hatalmas óceánban. Tordán, abban a provinciális öreg városban 449 évvel ezelőtt, farkasordító hidegben kimondták, hogy a hit Isten ajándéka, s ez az ajándék Isten igéjének meghallgatása által ölt testet.

Meg kell végre tanulnunk hallgatni, aztán csendben elgondolkodni a hallottakon és a halottakon. Isten igéje, Krisztus beszéde nem harsogja túl a világ zaját. Ez bennünk szólal meg, ha elég türelmesek és kitartóak vagyunk. Kirkegaard dán filozófus és teológus szerint a hit olyan, mint lebegni a végtelen óceánban. Minél inkább kapálózunk, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy elnyel a hullámsír. De ha nyugodtan rábízzuk magunkat Istenre, akkor a felszínen maradunk.

Tanította-e valaki úszni a gyermekét? A legnehezebb mindig az, amikor azt mondjuk: bízzál, ne félj, ne essél kétségbe, engedd el magad, fenntart a víz. A hit ilyen bizalom, ne kapálózz kétségbeesetten, bízzál, engedd, hogy megtartsa életed Isten jóságába vetett hited. A hit ellentéte nem a kétkedés vagy a hitetlenség, hanem a bizalmatlanság, a félelem, az aggodalmaskodás, és úgy látom, hogy a 21. század Európája ezen az ingatag alapon kezdett el építeni.

Mindig csodáltam azokat az ismerőseimet, barátaimat, akik nem csak hallgatják, de értik is a zenét. Én botfülű vagyok, de még a magamfajtáknál is előfordul, hogy megérint a zene, ésszel nem tudom felfogni, de szívem lángolni kezd, és elindít bennem egy folyamatot. Érzések születnek meg bennem, emlékek elevenednek meg, oldódik a feszültség, és helyére lép valami csodálatos megnyugvás, bizalom. Ilyen csodálatos, életeket átalakító muzsika a hit, a botfülűeknek is, mert hallani nem csak a fülünkkel, hanem a szívünkkel is hallunk, és ilyenkor a botfülű, a kétkedő, a hitetlen is felkiált, mint az evangéliumbeli néma gyermek apja: „Hiszek! Segíts hitetlenségemen!" (Mk 9,24)

Érdekes olvasmányélményem volt a napokban. Egy 1931-ből származó napilap digitális változatát böngésztem, amikor a szemem megakadt egy *Reformátorok Hungáriában* című eszmefuttatáson. Röviden az a lényege, hogy a mennyországban örök életet élő három reformátor, Luther Márton, Kálvin János és Dávid Ferenc visszatérnek, Magyarországra látogatnak. A történet nem egészen ötletgazdag, a 16. században ennél sokkal izgalmasabbat írtak unitárius elődе-

ink, mégis elgondolkoztam azon, mit látnának a vezető reformátorok, ha 2017-ben meglátogatnának bennünket. Valószínűleg elcsodálkoznának, hogy a híveknek csak 3–5%-a jár templomba. Az említett újságcikkben az egyik reformátor imígyen panaszkodott: „De legszomorúbb, hogy nincsenek az én híveimnek áldozatkész pásztorai… Megszédítette őket a hatalom: pénz, birtok, ragyogás… De ami a legtragikusabb, visszaélnek a nevemmel, az én nevemben prédikálnak […], de nem veszik komolyan a hívőket, s a hívők nem veszik komolyan őket."

Vajon mi, unitáriusok hogy állunk hitünk elsekélyesedésével? Az evangéliumot prédikáljuk-e, vagy a szószéken magunkat mutogatjuk, és jó esetben valami egyszemélyes monodrámát adunk elő? El tudjuk-e mondani tiszta lelkiismerettel, hogy azóta, hogy újból egy Unitárius Egyház van a Kárpát-medencében, komolyan vesszük híveinket? El tudjuk-e mondani, a tordai országgyűlés és Dávid Ferenc ránk vetődő árnyékában, hogy közösségeink egyetértésben élnek, hogy tehetségünk szerint hirdetjük az evangéliumot, hogy gyülekezeteink gyarapodnak?

Vagy jobb elhallgatni, hogy a mi közösségeinkben, egyházrészeink között is vannak nézeteltérések. Vajon minket nem szédített meg a hatalom, a pénz, a ragyogás? Bizony, ötszáz évvel a reformáció után sem lettünk jellemesebb emberek. Túlságosan is saját erőnkre, képességeinkre, rációnkra hagyatkoztunk, s a kalkulusból kifelejtettük Istent. Hogyan is írta Szilágyi Domokos: „Hogy mindent megértesz, ne áltasd magad, a lélek végül rád pirít."

Nem az ajándékba kapott hittel van baj, hanem azzal, hogy eltávolodtunk egymástól, rokon a rokontól, barát a baráttól, testvér a testvértől. Királyhágón innen és Királyhágón túl élő unitáriusoknak, vezetőknek és vezetetteknek jobban kellene bíznunk Istenben és egymásban. Akaratlanul is a sokak által használt, a kissebségi sorsot szimbolizáló gyöngykagyló-motívum jut eszembe, s Szilágyi Domokos fájdalmas sorai: „hősöket izzadtunk ki magunkból – kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot: akár a gyöngykagyló, feleim, mert szomorú az, feleim, hogy mocsok által jutunk kincshez."

A szívem azt mondja, hogy a szenvedések, a nézeteltérések, az éjszakába nyúló, sokszor bántó viták igazgyönggyé formálódnak közös munkánk és Isten kegyelme által, mert mindannyian értékteremtők vagyunk. 450 év tapasztalatával hátunk mögött, 450 év tüzes homokszemeinek sebeivel lelkünkben ma is Isten kegyelmébe kapaszkodunk. Őt kérjük, hogy őrizze meg keservesen kiizzadt igazgyöngyeinket, s adjon erőt ahhoz, hogy elfogadjuk ajándékát. Ámen

KÖNYVSZEMLE

Gaal György: *A Házsongárdtól a Kismezőig. Kolozsvári sírkertek a XIX–XX. századból.* Exit Kiadó, Kolozsvár, 2016. 184 o.

A Kolozsvár helytörténete iránt érdeklődő közönség Gaal György legújabb, kolozsvári temetőket bemutató kötetét tarthatja kezében. A szerző 2016-ban, jelen kötetet is beszámítva, összesen három új könyvvel ajándékozta meg a Kolozsvár helytörténete iránt érdeklődőket.

Jelen könyv több szempontból is rendhagyónak tekinthető hiszen a szerző eddigi műveiben a Házsongárdi temető régi (azaz északi) részével foglalkozott. Ez természetes, ugyanis az Erdély Panteonjaként is emlegetett Házsongárd ezen részében alussza örök álmát az erdélyi (és kis túlzással az egyetemes) magyar történelem valamennyi fontos személyisége és családja. Kolozsvár viszonylatában azonban a Házsongárd történeti része nem bír kizáró jelleggel, ugyanis a délebbre levő temetőrészben is bőven akad említésre méltó sír, nem is beszélve a Házsongárdi temetőnél két évvel később megnyitott Kismező (vagy más néven Kalandos) sírkertről, illetve a városban levő négy zsidó temetőről. A szerző így vall jelen kötet szükségességéről: „*Az 1990-es évektől sokszor felmerült a kérés, óhaj, hogy a történelmi temetőn túli részeket, kolozsvári sírkerteket is át kellene nézni, s az ott nyugvókat számba venni. Egyrészt mert az elmúlt évtizedekben néhány jeles személyiség már itt kapott nyughelyet, másrészt mivel itt sincsenek biztonságban a sírok. Folyik a rátemetés, a zsidó temetőkben pedig a természet pusztít.*" (7 o.)

A könyv első nagyobb egységét a Házsongárdi temető új részének bemutatása képezi. Az 1585-ben megnyitott Házsongárd a reformkorban már a mai Brassai-díszsíremlékig terjedt ki. A temető addigi alakulása és növekedése spontán volt, Kolozsvár sírkertjeinek rendezését csak 1881-ben szabályozták. 1892-ben elrendelték a régi temető használatának megszüntetését, és a temetőtől délre megvásárolt 14-15 hold területű földet jelölték ki az újabb temetkezésekre.

A temetőrész használatba vételének pontos időpontja ismeretlen, valószínű, hogy már az első világégés idején ide temetkeztek szerényebb anyagi helyzetű családok. Ugyanebben az időszakban felmerült egy krematórium, új temetőszabályzat, illetve egy új ravatalozókápolna megépítésének gondolata, ám ezek közül egy sem valósult meg. A rendszeres temetkezés csak a következő évtizedben vette kezdetét, azonban

maradandó anyagból készült síremlékek inkább az 1970-es évektől kezdtek elterjedni, miután ez a temetőrész is telítődött. Ebben a sírkertben egyébként feltűnően sok az egyetemi és főiskolai oktató sírja.

Ezt követően a szerző a temetőrész felosztását ismerteti, és a már jól ismert és az előző műveiben is használt „terepbejárással" mutatja be a parcellákban fellelhető jelesebb személyek nyughelyeit. Az új temető parcelláit alfejezetenként, a Nagy Gábor vendéglősről, a Központi Szálloda bérlőjéről elnevezett kerttel kezdődően mutatja be, és csoportosítva járja körül azokat (Nagy Gábor sírkertje; A, B, C; Személyiségek; D, C; E, F, G, H, I, J; P, Q, R, S, T; U,V; K, L, M, N, O; W, X, Y, Z, valamint a Református Kert egy része; Zs, Repülősök). A temető ezen részében többek között olyan személyiségek nyugosznak, mint Antal Árpád irodalomtörténész, egyetemi professzor (Z parcella), Csetri Elek akadémikus, történész (C parcella), Constantin Daicoviciu régész (Személyiségek), Silviu Dragomir történész, akadémikus, egykori miniszter (L parcella), Lőrinczy Géza unitárius teológiai tanár (C parcella), Kolozsi Jenő matematikus, egyetemi professzor (W parcella), Eugen Marinca városi főorvos, egyetemi oktató, a hematológiai osztály vezetője (H parcella), Adrian Marino irodalomtörténész (T parcella), Victor Onișor egyetemi tanár, a Kormányzótanács főtitkára és ugyanilyen nevű diplomata, tanár fia (L parcella), Palocsay Rudolf, a kolozsvári Gyümölcskutató és Nemesítő Állomás vezetője (G parcella), Rónai Antal karmester (X parcella), Ștefan Pascu történész (Személyiségek), Péterfi István (Ștefan) algakutató, a Román Szocialista Köztársaság Államtanácsának alelnöke (Személyiségek), a matematikus Popovici házaspár (S parcella), a Román Opera több művésze (mint pl. Nyikolaj Szokluszkij, Vlagyimir Szjomin operaénekesek, Kolár Carel koncertmester; J parcella), Virgil Vătășianu akadémikus, művészettörténész (Személyiségek), Vetró Artúr szobrász, főiskolai tanár (Repülősök), de meg kell említeni a diakonisszák nyolc sírját is (a Z parcella és a Református Kertek határán).

Ezen egységen belül a szerző külön fejezetet szentelt a Hősök temetőjének. Először a temető előzményeit tárgyalja. A katonai temetőnek szánt helyre a városban elhunyt sebesülteket temették. Apáthy István, a Ferenc József Tudományegyetem tanára 1915-ben a városi közgyűlésen kifogásolta a temetőben uralkodó állapotokat.

A temetőt a román katonai vezetés 1940-ben átrendezte, ez még nagyobb rendetlenséget eredményezett. 1940 őszén valamennyire rendbe hozták, majd 1944-ben újabb, ezúttal a második világháborúban elesett magyar, román, német és szovjet katonákat hantoltak el itt.

Több emlékmű is van a sírkertben: egy fekete márványkeresztes emlékmű

(a szerző szerint nem kizárt, hogy azonos a második bécsi döntést követően felállított emlékművel), egy 1947 körülről származó hármas fakereszt, illetve a Hunyadi térről (Piața Victoriei, ma Avram Iancu) 1990-ben idehozott két szovjet emlékmű (a szovjet obeliszk, valamint a bronztank), és a román királyi diktatúra által kivégzett legionáriusoknak emléket állító kereszt.

Ugyanebbe a temetőrészbe hantolták el az 1989-es forradalom kolozsvári áldozatainak egy részét is.

A könyv következő egysége a Kismezői (vagy más néven Kalandos) temető történetével foglalkozik. A szerző röviden felvázolja az előzményeket, majd rátér az 1587-ben megnyitott temető történetének rövid áttekintésére. Egy városi polgár adományozott a kalandosoknak a Szamostól északra levő szőlőjéből egy területet, ezen a részén lett kialakítva a temető. A társulat utóbb kettévált (hídelviek és kétvízköziek), de a temetőt mindkét csoport használta. 1882 óta városi tulajdonban van.

A temető alaprajza viszonylag egyszerű: egy nagyobb út köti össze a két (Kismező, illetve Kalandos/Gépész utcai) kaput. A főút a temetőt két részre tagolja, területileg az úttól nyugatra eső rész a nagyobb.

A temető északi kapujával szemben állt egykor a fent említett két társulat által közösen építtetett őrház, és ebben a temetőben található a hídelvi kalandosok által emeltetett első világháborús emlékmű. Az obeliszk alakú síremléken összesen huszonöt nevet olvashatunk. „*Egész Kolozsvár területén ez az egyetlen folyamatosan fennmaradt első világháborús hősi emlékmű.*" (62 o.)

A szerző ismerteti mindazon első világégés áldozatainak emléket állító emléktáblákat, melyeket a második bécsi döntést követően avattak fel, ezek mára vagy teljesen eltűntek (a Tudományegyetem aulája, a laktanya, nagykaszárnya, Fellegvár) vagy utólag lettek visszaállítva (Református Kollégium Farkas utcai épülete).

A Hunyadi téren levő kaszárnya falán elhelyezett emléktáblával kapcsolatos részbe becsúszott néhány hiba. A szerző az Ellenzék cikkeire hivatkozva vázolja fel az ezred történetét. Az egység (mely az 51-es számot csak 1769-ben kapta meg) 1741 óta újoncozott Erdélyből, azonban nem Kolozsvárra, hanem Nagyszebenbe került a hadkiegészítési központja (*Stabs-Depot-Station*). Kolozsvár csak 1775/1781-től lett az ezred katonáinak gyülekezőhelye (*Sammelplatz*), illetve hadkiegészítési központja. Báró Alphonse von Wrede gyalogezredekkel foglalkozó könyvében (*Geschichte der k. und k. Wehrmacht*, I. Band, Bécs, 1898.) említi, hogy az ezredet először 1772-ben helyezték a városba, ahol mindössze két esztendőt állomásozott, a 19. század derekáig pedig összesen csak öt ízben (tehát az 1772–74-es időszakkal együtt 18 évig) volt Kolozsváron az 51-es gyalogezred

helyőrsége (1779–1785, 1801–1803, 1805–1806, 1810–1815, 1847–1849).

A Kalandos temetőbe egészen a múlt század közepéig hóstáti, illetve földműves családok temetkeztek. A szerző a „*kiolvasható elhalálozási évszámú legrégibb*" kőként egy 1876-os sírkövet azonosított (60 o.), Pál Sámuel kriptája pedig 1875-ben épült. Ebben a temetőben nyugszik Fodor Sándor író, a *Csipike*-sorozat megalkotója, Gobesz Ferdinánd műegyetemi tanár, Lakatos István politikus, lapszerkesztő, Szabó Zoltán nyelvész, egyetemi tanár (1. parcella), Nicolae Bareliuc orvos, az anatómia oktatója, Kovács Béla főiskolai oktató, Szarvady Gyula karmester, főiskolai oktató, Pompiliu Teodor történész, egyetemi tanár (2. parcella).

A könyv következő egysége a négy kolozsvári zsidó temetővel foglalkozik. Az első alfejezetben (*A kolozsvári megtelepedés előzményei*) Gaal György rövid bepillantást nyújt az Erdélyben megtelepedő zsidóság történetébe.

Kolozsvárott először a 18. század végén kezdtek megjelenni a zsidók, elsősorban Kolozsmonostorról jártak be a városba kereskedni. A 19. század elején már az első vallási szertartást is megtartották a középkori város falain belül, tíz év múlva pedig imaházuk volt a Kül-Magyar utcában. Kőből épült zsinagógájukat 1850 és 1851 között építették fel Fekete György építész tervei nyomán.

A városban élő zsidó közösségre is hatással volt az 1868-as kongresszus: a hitközség eleinte az ortodox irányzathoz csatlakozott. Ebből sorra kivált egy konzervatívabb, illetve egy haladóbb szellemiségű csoport. Ez utóbbi lett 1884-től a neológ hitközség, mely a Ferenc József úton külön zsinagógát állított fel. A neológ közösségnek olyan vezetői voltak, mint a később tengerentúlon híressé vált Kohut Sándor vagy utóda, a Ferenc József Tudományegyetemen oktató Eisler Mátyás.

A zsidóság összlakosságon belüli számaránya gyorsan nőtt, 1910-re a Kincses Város lakosságának mintegy 10%-a volt izraelita.

Trianon után sem maradt eseménytelen a kolozsvári zsidóság élete. Terjedni kezd a cionizmus, valamint a Palesztinába való kitelepülés (alijázás), létrejött egy külön szefárd közösség, ortodox és neológ összefogás eredményeként létrejött a Zsidó Iskolaegyesület és a zsidó gimnázium, melyet utóbb betiltottak. A két világháború között alapították a Zsidó Kórházat is.

A holokauszt a kolozsvári és környékbeli zsidókat sem kímélte. A kolozsvári gettóba begyűjtött zsidókat 1944 május–júniusának fordulóján hat szerelvénnyel szállították el Auschwitzba. A visszatértek újjáalakították a korábbi hitközségeket, melyek a törvény értelmében 1949-ben egyesülni kényszerültek. A második világháború után a zsidóság száma folyamatosan csökkent, ma alig pár százra tehető a kolozsvári zsidók száma.

A következő alfejezet az európai zsidóság egyik legfontosabb intézmé-

nyével, a Hevra Kádisával (Szentegylet) és kolozsvári vonatkozásaival foglalkozik. Ez az intézmény szervezte meg a temetéseket, illetve gondoskodott a rászorulókról. Valószínűsíthető, hogy a kalandos társulatok szerepet játszottak a Szentegyletek kialakulásában.

A kolozsmonostori Hevra Kádisá megelőzte a kolozsvárit, ez utóbbi 1836-os megalakulásakor az előbbi szabályzatából is átvett. A két egylet 1900-ban egyesült. A neológ Szentegylet megalakulása komoly vitát váltott ki a kolozsvári zsidóság körében.

A szerző külön alfejezetet szentelt a kolozsvári Szentegylet 1923-ban elfogadott szabályzata elemzésének, illetve a zsidó temetkezési szokásoknak, illetve a zsidó temetők jellemvonásainak.

Az első kolozsvári zsidó temető, a Balassa utcai, a Házsongárd keleti felében keletkezett a reformkorban. Eleinte olyan személyek használták, akik nem rendelkeztek városi polgárjoggal, utóbb a zsidóság temetkezési helyévé vált. Ezt a területet nagy nehezen, uralkodói közbenjárásra megkapták, és vásároltak mellé egy telket is, mellyel kibővítették. Ez a temető a 19. század utolsó előtti évtizedére megtelt. Ugyanitt, a déli részben létesült az első neológ temetőrész is. A temetőben fellelhetők a 19. század derekáról származó sírok, illetve koporsókövek, melyek a Házsongárdban időközben elpusztultak. A Balassa utca 1931-es megnyitása a régi temető egy részét elpusztította.

Ebben a temetőben nyugszik a már említett Eisler Mátyás rabbi és egyetemi magántanár, Elián Victor italkereskedő, a kolozsvári Eliánpalota „névadója", Farkasházi-Fischer Vilmos, a herendi porcelángyár alapítójának fia, a kolozsvári neológ hitközség első elnöke, Géber Ede orvosprofesszor, aki két ízben is betöltötte a kolozsvári tudományegyetem orvosi karának dékáni hivatalát, Heves Vilmos építészmérnök, a Mikes utcai zsinagóga tervezője, a neológ Szentegylet elnöke, Neuberger Zsigmond cégvezető, fakereskedő, a neológ hitközségi elnöke, Pintér Bertalan, a Molnár és Pintér vállalat társtulajdonosa, a neológ Szentegylet első elnöke, Wilhelm József akadémiai tanár, Zádor Benő, a neológ elemi iskola igazgatója.

A következő sírkert a Tordai úti régi ortodox temető, melyet 1892-ben kaptak meg az ortodox hitközség tagjai, azt követően, hogy a Balassa úti sírkert megtelt. E temető szerkezete, a táblás beosztás sokkal áttekinthetőbb. A temető történetének érdekes mozzanata a Hevra Kádisá nem héber nyelvű sírfeliratokkal szembeni szívós ellenállása, mely nagyjából a 20. század elejéig tartott.

E temetőben nyugszik Boskovics Henrik fül-orr-gégész orvosdoktor, Dick Jakab, a „*kolozsvári »textilkirály«*" (110 o.), Farkas Mózes, a Dermata gyár vezérigazgatója, Harth Albert közismert Hevra-orvos, Kohn Hillel jogász, aki Zsakó Gyulával együtt összeállítot-

ta a Házsongárdi temető régi sírjainak összeírását, László Gyula közgazdász, szentegyleti elnök, Neufeld Jenő orvos, a kolozsvári poliklinika igazgató főorvosa, Sebestyén Dávid bányatulajdonos, a Hauszmann és Társa nevű vállalat társtulajdonosa, a Szentegylet elnöke, hitközségi elnök, majd díszelnök, a Zsidó Kórház alapítója. Érdekességként említjük Berde Imre 1914-ben elesett honvéd hadnagy síremlékét, ennek mindkét oldalán figurális díszeket (sas, illetve szuronyos csapatot vezénylő tiszt) látni.

Időrendben az új neológ temető következik. Ezt az 1920-as években, a Balassa utcai temető déli részének telítődését követően nyitották meg, ugyanebben az évtizedben épült fel az őrház, illetve a ravatalozó, a következő évtizedben pedig a sírkert egy részét fallal vették körül. A temető érdekessége az ún. vegyes sírkert, ide temették a vegyes házasságban élőket.

Olyan személyiségek nyugszanak itt, mint pl. Dezső Ervin és fia, Gábor (mindketten egyetemi tanárok), Elekes Miklós elmegyógyász, a freudi iskola követője, a Zsidó Kórház főorvosa Fekete György egyetemi professzor, Lövith Egon Marc szobrász, Lövy Maya, a kolozsvári 11-es számú líceum angol- és franciatanárnője, Neuberger Zsigmondné Lichtenstein Ilonka, az Izraelita Jótékony Nőegylet elnöke, Radó Ferenc matematikus, egyetemi professzor, Rózsa Jenő egyetemi professzor és kórházigazgató öccse, Nándor, Székely Viktor, a neológ közösség egyik vezetője, politikus, Vass Zoltán fogász, a Zsidó Kórház utolsó igazgatója Wollheimer József sebész főorvos.

Az utolsó bemutatott temető a Tordai úti ortodox sírkert. Az 1920-as évek közepére az 1892-ben megszerzett temető is megtelt. Ezért új temetőre volt szükség, ami a Tordai út felső részén nyílt meg 1928-ban. Ide, a temető nyugati részébe szállították a Balassa út építésekor kihantolt maradványokat. A temetőben a második világháború alatt magyar honvédeket, illetve német katonákat helyeztek örök nyugalomra, a közelmúltban mindkét temetőrészből exhumálták a maradványokat. A hitközség 2001-ben a temető északkeleti részét eladta.

A temetőben található a Holokauszt-emlékmű, mely valamikor a kommunizmus első két évtizedében készült el. Az új ortodox sírkertben nyugszik Antal Márk országos iskolaegyesületi igazgató, a magyar Tanácsköztársaság államtitkára, Eisikovits Mihály Miksa zeneszerző, főiskolai tanár és rektor, a Magyar Opera első igazgatója, Farkas Lajos italgyáros, a cionista irányzat vezetője, Fekete Mihály színész, utóbb temesvári színházigazgató, a kolozsvári némafilmek szereplője, Goldner Gábor egyetemi oktató, hitközségi elnök, Paneth Farkas edző, asztaltenisz-játékos, az 1936-os világbajnokságon ezüstérmet nyert csapat tagja, Szabó Matild, a kolozsvári Brassai-líceum egykori aligazgatója, a

műegyetemen oktató Székely házaspár, Vilkovits Kató operaénekes, aki mindkét (magyar, majd román) kolozsvári társulatban énekelt.

A következő alfejezet a város zsidó temetőinek forrásait tekinti át, melyet az Utószó, az illusztrációk, az Általános könyvészet, valamint a rendkívül hasznos névmutató követ, a kötetet pedig egy-egy rövid angol, illetve román nyelvű összefoglaló zárja.

A forrásokat illetően a szerző a kolozsvári sajtó korabeli termékein (Ellenzék, Keleti Újság, Ujság, Új Kelet) és saját témába vágó írásain kívül felhasználta a 19–20. század első felében megjelent könyveket (Jakab Elek, Lindner Gusztáv, Szabó T. Attila), valamint a rendszerváltás óta napvilágot látott szakirodalmat (pl. Asztalos Lajos, Asztalos Lajos és Papp Annamária, Dávid Gyula, Gidó Attila, Kiss András) is. Talán áttekinthetőbb lett volna, ha az általános könyvészeti tételek ábécé szerinti sorrendben szerepelnek, továbbá nem ártott volna a szakkönyvészetet is külön jegyzékben feltüntetni. A kötet erősségei közül ki kell emelnünk a szöveg tömörségét és a névmutatót, ami az ilyen jellegű könyveknél nélkülözhetetlen. A jól sikerült térképmellékletek megkönnyítik az olvasó sírkertekben való tájékozódását. Külön kiemelnénk a könyv hátlapján látható fekete-fehéren feldolgozott fényképet, mely a Balassa utcai régi temető pusztuló sírköveit ábrázolja, mintegy sugallva azt a szomorú állapotot, melyben a temetők jelenleg vannak. Ezenkívül jó választásnak tartjuk Csányiné Klein Ilonka mozaikból kirakott síremlékének a külső borító hátterében és a belső, illetve hátsó előlapon való feltüntetését.

Amint az a könyv 2016. december 17-i bemutatóján is elhangzott, a szerző által készített fényképek nem mindig a legsikerültebbek, de ennek oka igen gyakran az időjárási viszonyokban keresendő. Talán szerencsésebb lett volna, ha a színes illusztrációk esetében a szerző ábécé sorrendbe állította volna a képeket.

Végezetül a kötetet ajánljuk mindenkinek, akit érdekel Kolozsvár és sírkertjeinek múltja, illetve jelene.

Horváth Csaba

Kovács Ábrahám (szerk.): *Vallási pluralizmus, vallásközi párbeszéd és kortárs ideológiák. Magyar protestáns teológiai kitekintések*. Budapest, 2013, Kálvin Kiadó. 267 p.

A kortárs keresztény teológiának egyik legidőszerűbb és legfontosabb területe a vallásközi párbeszéd, amelynek kialakulását és szükségességét a modern korban kialakuló pluralista társadalmak multikonfesszionális és multikulturális együttélésének élethelyzetei motiválták.

A kötet szerkesztője Kovács Ábrahám, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem rendszeres teológiai tanszékének tanára (szakterülete a református rendszeres teológia), a Magyarországi Vallástudományi Társaság főtitkára, a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma Vallástudományi Szekciójának elnöke, a vallásközi párbeszéd elkötelezett teológusa. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben több éve már, hogy vendégtanári minőségben előadásokat tart a vallástudomány tárgyköréből.

A kötet szerzői a kortárs keresztény teológiának magyarországi, erdélyi és felvidéki evangélikus, református, unitárius teológusai, akik a vallásközi párbeszéd kérdéskörében otthonosan mozognak, és annak előmozdításán munkálkodnak. A tanulmányok szakszerű forrásirodalmat és gazdag jegyzetanyagot tartalmaznak. Az igényes kivitelezésű könyv a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadójánál jelent meg.

A kötet a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma vallástudományi szekciójában 2011-ben elhangzott előadásokat tartalmazza. Tematikusan szemlélve a kötet tizenkét tanulmányát, két csoportba oszthatjuk. Az egyik csoportba a keresztény teológia fontosabb területeiről ihletődött tanulmányok (rendszeres teológia, ószövetségi és újszövetségi teológia), a másik csoportba a vallásközi párbeszéd tanulmányai tartoznak. Megállapíthatjuk azt, hogy mindkét csoport tanulmányai utat mutatnak napjaink vallásos emberének a vallások közötti párbeszéd megélésének lehetőségére. A kötet szerkesztője szerint: „a kötet szerény úttörő hozzájárulás kíván lenni a vallások közötti párbeszédhez." (8. o.)

A kötet tanulmányait a tartalomjegyzék alapján ismertetjük.

Szentpétery Péter evangélikus teológus *Dietrich Bonhoeffer és a mai vallási pluralizmus* című tanulmánya a vallási pluralizmus mai helyzetfelméréséből indul ki, és a neves német teológus, Dietrich Bonhoeffer felfogását ismerteti a nem keresztény vallásokkal kapcsolatosan. A szerző megállapítja, hogy Dietrich Bonhoeffer viszonyulása a nem keresztény vallásokhoz eléggé elutasító, a krisztológiája miatt: „A kereszténység semmilyen más vallással nem cserélhető össze, mégpedig igazságtartalma, vagyis Jézus Krisztus személye miatt" (31. oldal) A szerző felveti azt a kérdést, hogy Bonhoeffer felfogása megváltozott volna pozitív irányban, ha gyakrabban találkozott volna a nem keresztény vallások vagy civilizációk híveivel vagy képviselőivel. Szentpétery szerint a kérdést utólag nem lehet megválaszolni.

Kovács Ábrahám *Karl Barth és a vallási pluralizmus – Vallás, hit és hitetlenség* témakörben írt tanulmányában rámutatott arra, hogy Karl Barth, a híres német teológus bár kifejezetten nem foglalkozott a nem keresztény

vallások történetével, teológiájával, mégis elméleti teológiai alapon érinti a problémakört. Barth konkrétan arra is kereste a választ, hogy a keresztény ember hite milyen viszonyban áll a nem keresztény ember hitével.

Rezi Elek erdélyi unitárius teológus *Az erdélyi unitarizmus hozzájárulása a vallásközi párbeszédhez* című tanulmánya bemutatja az erdélyi unitarizmus 19. századi képviselőinek viszonyulását a világvallásokhoz és a vallásközi párbeszédhez. Ezt követően a vallásközi párbeszéd megvalósítási lehetőségeinek az egyéni és közösségi, elméleti és gyakorlati vonatkozásait részletezte. Konklúziója, hogy az őszintén folytatott vallásközi párbeszédet „az új kijelentés eszközének" is tekinthetjük.

Bernhardt Dóra református teológus, filozófus tanulmányának címe: *Transzverzális racionalitás és vallástudomány. Kosuke Koyama „transzverzális" vallásteológiája: egy esettanulmány.* A szerző a keresztény gondolkodás kortárs ideológiákhoz való viszonyát tárgyalja Kosuke Koyama észak-amerikai protestáns vallásteológus gondolatvilága alapján.

Fűsti-Molnár Szilveszter sárospataki református rendszeres teológus *Vallás és kereszténység az átmenetiség korában* című tanulmánya sajátos nézőpontból reflektál korunk kereszténységének élethelyzeteire. A szerző találóan summázza meggyőződését: „[…] a modern kor liminális krízisére és annak posztmodernre ható folyamataiban jelentős alternatívát és válaszokat hordozhat az a keresztyén üzenet, amely nemcsak korábbi korok axiális pillanatainak volt meghatározó szereplője, hanem saját vallásos rendszerében is számtalan módon és formában éli át a liminalitás különböző formáit." (115. o.)

Szent-Iványi Ilona magyarországi unitárius teológus a keresztény–iszlám vallásközi párbeszéd lehetőségeit több szempont alapján értékelte *Az egyezkedés lehetőségei a keresztény-iszlám vallásközi párbeszéd legújabb történetében* című tanulmányában. Bemutatta a keresztény–iszlám párbeszéd konkrét megvalósításait is a két vallás képviselői által közösen elfogadott dokumentumok alapján. Szent-Iványi Ilona szerint a párbeszéd előbbre viszi a két vallás, a két kultúra közeledését, csökkenti a közöttük levő feszültségeket.

Fischl Vilmos evangélikus teológus szintén az iszlám–keresztény párbeszéd témakörével foglalkozott *Az iszlám civilizáció mai hatásairól* című tanulmányában.

A kötet keresztény–iszlám párbeszéd kérdéskörét még teljesebbé teszi Cs. Molnár János felvidéki vallástörténész *Egyes teológiai fogalmak keresztyén és moszlim értelmezése* című tanulmánya.

A kötet következő tömbjében Czövek Tamás, Zsengellér József, Enghy Sándor és Peres Imre teológusok tanulmányai a bibliai üzenetek alapos tárgyalása nyomán fogalmazzák

meg a mondanivalójukat a 21. század keresztény emberének, és ihletnek a vallásközi párbeszédre.

A kötet hátlapján a vallásközi párbeszéd témájának és a publikált kötet jelentőségével kapcsolatosan Gonda László debreceni református teológiai tanár sorai olvashatók: „Korunk egyik legnagyobb globális veszélyforrását a vallási türelmetlenségből fakadó konfliktusok eszkalálódása jelenti. Ezért üdvözlendő, hogy hazánkban is terjedőben van a felismerés: a vallásközi párbeszéd kérdéskörével foglalkozni kell, hiszen a leegyszerűsítő világmagyarázatok és a rövidzárlatos vallási fundamentalizmusok – akár »keresztyén« változatban – a vallásilag egyre sokszínűbbé váló Közép-Európában is robbanékony gyúelegyet alkothatnak akár a közeljövőben. A Kovács Ábrahám debreceni teológiai tanár szerkesztette kötet épp ezért hiánypótló."

Rezi Elek

ABSTRACTS

Katalin Olosz: ***On the Trail of the Kriza Legacy***

The author was one of those scholars who accepted as truth the myth created by Pál Gergely (1902–1982), the curator of the Hungarian Academy of Sciences. As the editor of the second volume of the *Vadrózsák*, the author felt called upon to summarize the facts and myths connected to the manuscripts believed to be dumped in the basement of the Academy around 1880.

This paper states that Gergely's 1952 paper is likely to be true since it only shares facts, such as: 1st, the manuscripts were kept in the yards of the Academy along with a very large number offinancial and economical documents; and 2nd, indeed none of these documents were marred by mould as he later oftentimes said.

This paper reconstructs the role of Ágnes Kovács (1919–1990): in her 1956 paper she created the myth that Kriza's widow sent all the manuscripts to the Kisfaludy Society, and when László Arany (1844–1898), the editor of the manuscripts, retired, all the manuscripts he had left behind were deposited in the basement of the Academy, Kovács also mentioned that the Kriza-manuscripts were marred. In 1961 she wrote that some workers used manuscripts to make fire.

This paper gives a possible reconstruction of the events and facts that led to the thriving myth of the manuscripts troubled fate. In 1875 Pál Gyulai (1826–1909) might have given the Kriza-manuscripts to the Hungarian Academy of Sciences. Then, from Gyulai some of the manuscripts wandered to Gyula Sebestyén (1864–1946). But at this point it was already forgotten that in the Sebestyén bequest there were manuscripts from the Kriza folklore collections. During WW II all the Academy's manuscripts and documents (including the Sebestyén-bequest) were walled into the basement as a precaution.

Keywords: János Kriza, Vadrózsák, Pál Gergely, Pál Gyulai, Gyula Sebestyén, Ágnes Kovács, László Arany, Hungarian Academy of Sciences, Kisfaludy Society

Anna Szakál: ***On the Trail of a Legend: the Fate of János Kriza's Manuscripts***

In 1863 the Unitarian minister and bishop János Kriza (1811–1875) published *Vadrózsák* (Wild Roses) Volume 1, the first great collection of folklore containing works assembled with the help of an entire network of collectors, ministers and teachers.

The canonization of the entire Transylvanian folklore and folk collections was based on this selective anthology.

Subsequent research into other academic and ecclesiastic archives, identified additional texts which had not been included in the 1863 volume.

This paper follows the tracks of the manuscripts and deals with the legend created by Pál Gergely (1902–1982), curator of the Hungarian Academy of Sciences.

According to Gergely, somewhere around 1949 he discovered a huge collection of the Kriza's unpublished manuscripts in the basement of the Academy.

This paper documents Gergely's ever-changing narrative; verifies his statements compared to known facts, and, proposes a possible version of the truth about the story: perhaps the Academy overlooked the folklore manuscripts, believing that medieval codexes held higher value. Gergely was a great storyteller; but since he was not a scholar, he was often not taken seriously. The role of Ágnes Kovács (1919–1990) the folklorist in creating the myth must have been merely that of an editor/publisher.

Keywords: János Kriza, Pál Gergely, Ágnes Kovács, Vadrózsák, Transylvanian folklore, manuscripts, Hungarian Academy of Sciences, myth

Szabolcs Czire: ***"If the Lord wills, we will live…" (James 4,15). The Sin and Privilege of Boasting in James' Letter***

In the last twenty-some years of Jamesian research there has been an increasing focus on issues concerning poverty and wealth. Generally, there are three main constructions in the literature of this topic. As a starting point, this study argues that this particular conflict of the Early Church presented by James is not so much between actual social groups ("poor" and "rich"), but rather between Jesus' ethos about poverty versus the reality of the Roman society, and thus is more religious or ideological in its nature. This paper provides a deeper

understanding of the conditio Jacobaea (4,15). It presents a focused history of research on, and an outline of, the close relationship between the Jesus-tradition and the Letter of James, and also an analysis of the identity and cultural context of partiality (προσωπολημψία) in the Chapter 2 and of boasting (καυχάομαι) in Chapters 1 and 4.

Keywords: Bible; James' letter; James 4,15; conditio Jacobaea; poverty; wealth; partiality; boasting

Martin Rothkegel: ***Jacobus Palaeologus in Constantinople, 1554–5 and 1573: Levantine Backgrounds of the Unsuccessful Reform Project of a Radical Antitrinitarian***

"God is One, and Jesus is His Anointed" – This formula contains the entire Christian faith necessary for salvation, according to the Greek-Italian theologian Jacobus Palaeologus (c. 1520–1585). Palaeologus was former Dominican friar from the island of Chios and lived as an exile in Bohemia, Poland, Transylvania and Moravia between 1561 and 1582.

Palaeologus' significance for the rise of Unitarianism has been the subject of intensive research by Hungarian, Polish and Italian scholars. What remained unknown until recently was that his career as a pioneer of Unitarianism in Eastern Middle Europe followed from his earlier activities as the leader of a religious reform movement among Latin Christians and Marranos in the Levant with circles of adherents in Chios, Constantinople and Salonica prior to 1561.

In his *De tribus gentibus* (1572) Palaeologus proposed a radically reductionist redefinition of Christianity that would include the Muslims and even the Jews, insofar as they profess the messianity of Jesus in an analogous way that the Muslims do.

He hoped that his proposal of a radical reformation of the Christian religion would open the way for a reintegration of Islam into Christianity and for a permanent Habsburg-Ottoman settlement. While these large political aspirations ultimately failed, Palaeologus's theology exercised a significant influence on the rise of radical, non-adorantist Unitarianism in Transylvania.

Keywords: Jacobus Palaeologus, Habsburg-Ottoman relations, Christianity, Islam, Jews, Marranos, Antitrinitarianism, Non-adorantist Unitarianism, Bohemia, Poland, Transylvania, Moravia, Levant, Chios

Dávid Molnár: ***The attitude of the Unitarian ministers in the legal case against Borbála Kornis***

It is a well-known fact in the history of the Transylvanian Unitarian Church that the diet of Beszterce in the year 1638 cited the Sabbatarians before court. The authorities brought a lawsuit against Borbála Kornis too. She was related to Simon Péchi (1575–1642), who was the second man (chancellor) of Transylvania until his fall (1621). Some ecclesiastical figures from the Unitarian Church were also involved in Borbála Kornis's case. In his monograph, Róbert Dán (1936–1986) assigned the task to us to examine the attitude of the Unitarian ministers during this legal process. This paper includes a biography of these ministers: two of them were rural deans, while one of them was probably a Sabbatarian churchman. It is very important that disobedience is a returning motive in their life. Borbála Kornis' lawsuit was concluded in July, when the higher authority asked a question from the synod of the Unitarian Church. In the historians' opinion this question was whether Borbála Kornis had been Christian or not. It is, however, founded on an error. In the Protocollum [minutes] we read that the question was actually whether a Sabbatarian converted to Christianity, who did not receive the sacrament of baptism, can be considered Christian or not. So it is a misconception that the Unitarian Church betrayed Borbála Kornis. Only the sources from Prince George Rákóczi I (1593–1648) suggest this.

Keywords: Sabbatarianism, Unitarianism, Christianity, Diet of Beszterce (Bistriţa), lawsuit, Borbála Kornis, Hégeni alias Toroczkai Gergely, Szentmiklósi Máté, Köpeczi Miklós, Szentmihályfalvi Mihály, Szentmihályfalvi István, Árpástói Máté, George Rákóczi I

Studii

Katalin Olosz
Patrimoniul lui János Kriza. 3

Anna Szakál
Legendele create de Pál Gergely despre soarta nefastă a manuscriselor din colecţia lui János Kriza. 34

Szabolcs Czire
„Dacă va vrea Domnul, vom trăi…” (Iacov 4,15) Păcatul laudei de sine in epsitola sobornicească a lui Iacov 55

Martin Rothkegel
Jacobus Palaeologus în Constantinopole (1554–1555 si 1573)
(Trad.: János Pál) 79

Dávid Molnár
Atitudinea preoţilor unitarieni la procesul lui Borbála Kornis 102

Atelier

Emőd Farkas
Toast cu pocalul Berde. 113

Zoltán Balog
De ziua libertăţii religioase 116

Amvon – Masa Domnului – Liturghii

Márton Csécs
Deşteptarea 120

Csaba Mezei
Fericire activă 125

Sándor Kovács
Libertatea credinţei: drept sau obligaţie? 128

Recenzii

György Gaal: *De la Hajongard până la Kismező. Cimitiruri clujene din secolele XIX-XX.* Cluj-Napoca, 2016, Editura Exit. 184 p. (Csaba Horváth) . 133

Ábrahám Kovács (szerk.): *Pluralism religios, dialog între religii şi ideologii contemporane. Perspective ale teologiei protestante maghiare.* Budapest, 2013, Editura Kálvin. 267 p. (Elek Rezi) 139

Rezumate 143

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacţie: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi**, **Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Adresa redacţiei: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

Katalin Olosz
On the Trail of the Kriza Legacy 3

Anna Szakál
On the Trail of a Legend: the Fate of János Kriza's Manuscripts 34

Szabolcs Czire
"If the Lord Wills, We Will Live…" (James 4,15). The Sin and Privilege of Boasting in James' Letter 55

Martin Rothkegel
Jacobus Palaeologus in Constantinople, 1554-5 and 1573. Levantine Backgrounds of the Unsuccessful Reform Project of a Radical Antitrinitarian (Translated by János Pál) 79

Dávid Molnár
The Attitude of the Unitarian Ministers in the Legal Case against Borbála Kornis 102

Workshop

Emőd Farkas
Toast with the Berde-Cup 113

Zoltán Balog
To the Day of Religious Freedom 116

Sermons

Márton Csécs
Awakening. 120

Csaba Mezei
Active Happiness 125

Sándor Kovács
Freedom of Faith: Right or Obligation? 128

Book Reviews

György Gaal: *From the Házsongárd to the Kismező: Kolozsvár (Cluj) Cemeteries from the 19th and 20th Centuries.* Kolozsvár (Cluj), 2016, Exit Publisher. 184 p. (Csaba Horváth) 133

Ábrahám Kovács (ed.): *Religious Pluralism, Inter-religious Dialog and Contemporary Ideologies. Hungarian Protestant Theological Outlooks.* Budapest, 2013, Kálvin Printing House. 267 p. (Elek Rezi) 139

Abstracts 143

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**
Layout: **Péter Virág**
Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi**, **Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.